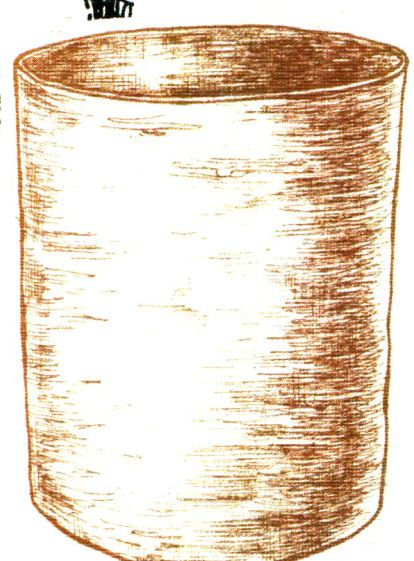

Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у низзі Пела

**Старожитності
околиць Комсомольська**

Центр пам'ятокознавства Національної Академії
наук України і Українського товариства
охорони пам'яток історії та культури

Інститут археології
Національної Академії наук України

Державне підприємство "Науково-дослідний центр
"Охоронна археологічна служба України"

Центр охорони та досліджень пам'яток
археології управління культури Полтавської
облдержадміністрації

Супруненко О.Б.

за участю

Маєвської С.В., Артем'єва А.В., Горбенка С.О.

Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у пониззі Псла

**СТАРОЖИТНОСТІ ОКОЛИЦЬ
КОМСОМОЛЬСЬКА**

THE ANTIQUITIES OF THE KOMSOMOLSK ENVIRONS

Частина III

Київ-Полтава
2006

УДК 902/904 (477)
ББК 63.48 (4 УКР. — 4 Пол.)
С 89

Затверджено до друку Вченою радою Центру пам'яткознавства Національної Академії наук України
і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури,
прот. № 5 від 19 травня 2005 р.

Відповідальний редактор *Кулатова І.М.*

Рецензенти:

Гаврилюк Н.О., доктор історичних наук, голова Польового комітету
Інституту археології Національної Академії наук України

Івакін Г.Ю., доктор історичних наук, професор, заступник директора Інституту археології
Національної Академії наук України, член Головної Ради Українського Товариства охорони
пам'яток історії та культури

Супруненко О.Б., за участю Маєвської С.В., Артем'єва А.В., Горбенка С.О.

С 89 Кургани з похованнями золотоординського часу поблизу Волошиного у понизі Псла: Наукове видання. — Київ-Полтава, 2006. — 140 с.: іл. — Серія "Старожитності околиць Комсомольська". — Частина ІІІ. — (Центр пам'яткознавства НАН України і Українського Товариства охорони пам'яток історії та культури. Інститут археології НАН України. Державне підприємство НДЦ "Охоронна археологічна служба України" Інституту археології НАН України. Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації).

У дослідженні наведено опис і культурно-хронологічну характеристику поховань кількох курганів, досліджених експедицією Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації в околицях м.Комсомольск Полтавської області, в ході проведення охоронних розкопок поблизу с.Волошине, в зоні спорудження кар'єру Єриствіського родовища залізистих кварцитів ВАТ "Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат".

Публікуються численні матеріали, виявлені у похованнях кочівників золотоординського часу, серед яких — зразки озброєння, предмети вузди, особистого вжитку і залишки текстилю та шкіри XIV ст. Наводяться дані щодо стану здоров'я і захворювань населення початку пізньосередньовічної доби, отримані під час проведення одонтологічного та краніологічного вивчення кісток скелетів і зубів похованих, а також варіант графічної реконструкції зовнішнього вигляду чоловіка з поховання 4 кургану №11/2003 р., виконаної антропологом С.О.Горбенком. Вміщені описи комплексів доби енеоліту-бронзи, початку раннього залізного віку, що містилися у досліджених курганах.

Для археологів, істориків, пам'яткоохоронців, істориків культури, викладачів вищої і середньої школи, краєзнавців.

ББК 63.48 (4 УКР. — 4 Пол.)

ISBN 966-531-144-1

© Супруненко О.Б., Маєвська С.В., Артем'єв А.В., Горбенко С.О., 2006
© Центр охорони та досліджень пам'яток археології, 2006
© Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПСК, 2006
© Рисунок: Коваленко Г.В., Менчинська Т.В., 2006

Зміст

Вступ. Кургани поблизу Волошиного під Комсомольськом	5
1. Група курганів I поблизу с.Волошине	7
2. Курган № 10/2003 р.	9
3. Курган № 11/2003 р.	29
4. Ділянка з ямами на кургані № 11/2003 р.	59
5. Курган № 19/2003 р.	67
6. Курган № 3/2004 р.	72
Висновки	88
Література та джерела	94
Д о д а т о к 1: <i>Артем'єв А.В.</i> Одонто-антропологічне дослідження остеологічних матеріалів з поховань кочівників золотоординського часу поблизу Волошиного	98
Д о д а т о к 2: <i>Горбенко С.О.</i> Краніологічне дослідження та етнічна ідентифікація за черепом золотоординського кочівника з поховання 4 кургану №11 поблизу с.Волошине на Полтавщині	113
Список скорочень	4
Резюме	136

Список скорочень

- АА — Археологический альманах, Донецк
АВУ — Археологічні відкриття в Україні, Київ
АДУ — Археологічні дослідження на Україні, Київ
АЗ ПКМ — Археологічний збірник Полтавського краєзнавчого музею, Полтава
АИП — Археологические исследования на Полтавщине, Полтава
АЛІУ — Археологічний літопис Лівобережної України, Полтава
АО — Археологические открытия, Москва
БИ — Боспорские исследования, Симферополь, Керчь
ВАТ — Відкрите акціонерне товариство
ВГУ — Воронежский государственный университет, Воронеж
ВООЗ — Всесвітня організація охорони здоров'я
ВЦ — Видавничий центр
ВХУ — Вестник Харьковского университета, Харьков
ГЗК — Гірничо-збагачувальний комбінат
ГИМ — Государственный исторический музей СССР, Москва
ДГУ — Днепропетровский государственный университет, Днепропетровск
ЗДУ — Запорізький державний університет, Запоріжжя
ИА АН СССР — Институт археологии Академии наук СССР, Москва
ІА НАНУ — Інститут археології Національної Академії наук України, Київ
ІА НАНУ — Институт археологии Национальной Академии наук Украины, Киев
КС — Киевская старина, Киев
МГУ — Московский государственный университет им. М.В.Ломоносова, Москва
МИА — Материалы и исследования по археологии СССР, Москва-Ленинград
НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАН України, Київ
НА ЦОДПА — Науковий архів Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ОДПАП — Охорона та дослідження пам'яток археології Полтавщини, Полтава
ОИПАП — Охорона и исследования памятников археологии Полтавщины, Полтава
ПАЗ — Полтавський археологічний збірник, Полтава
ПАП — Проблемы археологии Поднепровья, Днепропетровск
ПДПУ — Полтавський державний педагогічний університет ім. В.Г.Короленка
ПКМ — Полтавський краєзнавчий музей, Полтава
ПФ — Приватна фірма
САИ — Свод археологических источников, Москва
ТА — Татарская археология, Казань
ТД — Тези доповідей, тезисы докладов
ТДС — Тезисы докладов и сообщений
ТИЭ — Труды Института этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая АН СССР, Москва, Ленинград
УТОПК — Українське товариство охорони пам'яток історії та культури, Київ
ХГМУ — Харьковский государственный медицинский университет, Харьков
ХГУ — Харьковский государственный университет им. В.Н.Каразина, Харьков
ЦОДПА — Центр охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, Полтава
ЦП НАНУ — Центр пам'яткознавства НАН України і Українського товариства охорони пам'яток історії та культури, Київ

Вступ. Кургани поблизу Волошиного піг Комсомольськом

Упродовж польових сезонів 2003–2005 рр. Єристівський і Дмитрівський загони Охоронної археологічної експедиції Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації, очолюваної кандидатом історичних наук, старшим науковим співробітником, заслуженим працівником культури України Супруненьком О.Б.*, провели дослідження курганів у складі трьох груп на майданчику землевідводу під спорудження кар'єру Єристівського родовища залізистих кварцитів Відкритого акціонерного товариства "Полтавський гірничо-збагачувальний комбінат".

Район досліджень розташований за 5–7 км на північний схід від м.Комсомольськ, між сс. Дуканичі, Волошине, Солонці Дмитрівської сільської ради м.Комсомольськ та сс. Ємці й Єристівка Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області (рис.1).

Роботам передували детальні археологічні розвідки, результати яких (Супруненько, Кулатова, Мироненко, 2003-зв., 52 арк.; Супруненько, Кулатова, Артем'єв, Маєвська, Мироненко, 2003-зв., 258 арк.), разом із публікацією наслідків досліджень курганів груп III і I поблизу Волошиного, вже оприлюднені друком (Супруненько, Кулатова, Мироненко, 2004, с.5–46; Супруненько, Кулатова,

Маєвська, 2004, с.47–135; Супруненько, Артем'єв, Маєвська, 2005, 80 с.).

Пропоноване читачеві дослідження має на меті ввести до наукового обігу матеріали кількох яскравих та ряду типових поховальних і ритуально-поминальних комплексів епохи енеоліту, ранньої бронзи, початку раннього залізного віку, а передусім золотоординського часу, виявлених під час розкопок у невеликих курганах №№ 3, 10, 11, 19 / 2003–2004 рр. групи I неподалік Волошиного, проаналізувати й реконструювати деякі речові знахідки з них, та оприлюднити друком результати охоронних розкопок цих курганів. Публікація є продовженням видань серії "Старожитності околиць Комсомольська", два з яких побачили світ улітку 2005 р. (Супруненько, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, 140 с.; Супруненько, Артем'єв, Маєвська, 2005, 80 с.).

Дослідження курганів велися на знос, із застосуванням землерийної техніки різних типів, а також вручну — при дослідженні поховань, інших об'єктів під курганами насипами чи поза їх межами. Із застосуванням землерийної техніки досліджений і міжкурганний простір та територія навколо курганів групи I поблизу Волошиного, на загальній площі більше семи гектарів. Ці роботи остаточно завершені вже влітку 2005 р.

*У складі експедиції працювали заступник начальника загону, зав. відділом охорони пам'яток археології Центру Кулатова І.М., зав. відділом фондів Центру Мироненко К.М., наукові та молодші наукові співробітники Центру Коваленко Г.В., Охріменко А.І., Пуголюк Ю.О., Тимошук А.І., Шерстюк В.В., комсомольський краєзнавець Лямкін В.В., лаборанти Радченко М.О., Сидоренко О.В., Огуй М.І., студент-практикант історичного факультету Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка Володарець-Урбанович Я.І., співробітник архівного відділу виконкому Комсомольської міської ради Сергачова В.О. та ряд ін.

Для стратиграфічних спостережень на невеликих курганах залишалися 1-3 бровки, в т.ч. центральна, шириною 0,75-1,00 м (рис. 2:1;20). Всі вказівки на глибини, крім випадків, обумовлених у тексті окремо, подані від рівня “0” — репера, за який приймалася сучасна розкопкам вершина кургану — його умовний центр.

При перебіленні польових креслень на деяких з них, переважно з розкопок 2003 р., враховані відхилення магнітного відповідника напрямку “північ” від географічного, визначені інструментальним способом. Адже при користуванні будь-якими геодезичними приладами з магнітними стрілками на цій ділянці, з наявністю значної магнітної аномалії, величина відхилення складала 38-42° на захід. У такому разі, для кожного конкретного кургану вказується похибка у градусах для уявного повороту стрілки-вказівника на фотознімках. Подібну операцію при фотографуванні здійснити не вдалося, адже інструментальне коригування “півночі” фахівцями-геодезистами було здійснене тільки перед завершенням дослідницьких робіт 2003 р.

Зазначимо, що колекція знахідок з розкопок курганів передана на постійне зберігання до Полтавського краєзнавчого музею, частина знахідок сировинного характеру,

а саме, рештки виробів із текстилю та шкіри — зберігаються у фондах Музею археології та етнографії Слобідської України при Харківському Національному університеті ім. В.Н.Каразіна, антропологічні матеріали — знаходяться в Лабораторії медичної та історичної антропології Полтавського обласного Центру охорони та досліджень пам'яток археології. Щоденникова і фотографічна польова документація зберігається у Науковому архіві цього ж Центру.

Вступ, висновки, розділи 1, 2, 3 і 6 цього дослідження підготовлені *О.Б. Супруненок*, розділи 4-5 — *О.Б. Супруненок, І.М. Кулатовою*, за участі *С.В. Маєвської*; розділ 7 — *А.В. Артем'євим*, розділ 8 — *С.В. Маєвською*, розділ 9 — *С.О. Горбенком*, який виконав також графічну реконструкцію зовнішнього вигляду кочівника з поховання 4 кургану № 11 за кістками черепа людини золотоординського часу. Рисунки до видання виконані *Г.В. Коваленко* (речові знахідки), *Т.В. Менчинською* і *О.Б. Супруненок* (кресленки курганів і поховань), фотознімки — *О.Б. Супруненок*.

Автори щиро вдячні учаснику розкопок курганів *О.І. Удовиченку* за підготовку оригінал-макету дослідження.

1. Група курганів I поблизу с.Волошине

Досліджені кургани знаходилися неподалік с.Волошине Дмитрівської сільської ради міста Комсомольськ, на підвищенні правого берега Ємцівського болота — межі водозбору, розташованого на вододілі рр. Сухий Кобелячок і Псел та серед незначних підвищень другої тераси лівого берега р.Дніпро, за 4,2 км від останнього (рис.1).

Кургани займали миси і вершину піщаного останця корінного берега — гряди підвищення Стовбуватої могили, довжиною понад 1,3 км при ширині 0,30-0,45 км, розташованої посеред двох заплавних рукавів старого русла, що перетворилися на пересохлі болітця (рис.1). Висота цього останця коливалася у межах 5-8 м над рівнем оточуючих стариць і боліт, мала абсолютну позначку 82,1 м на Стовбуватій могилі — найбільшому кургані у складі трьох груп, розміщених на цьому піщаному підвищенні.

Останець знаходиться між сс. Волошине й Єристівка, за 1,1 км на схід від першого села, а також 1,2 км на захід від другого, зліва від шосе сс. Дмитрівка — Колгоспна Гора — Єристівка. На ньому розміщувалося чотири десятки курганів, умовно розподілених на три мікрогрупи. Більша частина курганів мала незначні розміри та помітну розораність. У 2003 р. досліджувалися кургани двох груп — I (розкопки лише розпочаті, завершені у 2004-2005 рр.) та III (проведені повністю), у 2004 р. — роботи велися лише на курганах групи I.

Група курганів I (група Стовбуватої могили) була розташована на південному відрозі останця, позначеному максимальним підвищенням 8,0 м над рівнем заплави, а в плані — округлими мисоподібними виступами, біля підніжжя яких знаходяться обводнені луки із заглибинами солонцюватих стариць (рис.1).

Група складалася з 23 курганів та курганоподібних насипів, переважно незначної висоти, згрупованих на схід та північний захід від великого кургану — Стовбуватої могили (№ 1) (рис.1). Висота менших курганів — 0,2-0,8 м, їх діаметри — 10-25 м. Більшість з них були розораними, мали насипи з переважанням у їх складі супіску.

Частина насипів витягнута скривленим ланцюжком вздовж південного схилу останця. Ці кургани у повній мірі піддалися дії природних та господарських чинників — впливові вітрової й водної ерозії, розорюванню.

Найбільший курган групи, крім позначення на ряді карт кінця XIX — XX ст., був здалеку помічений 1986 р. Г.М.Некрасовою (*Луговая, Мельникова, Некрасова, 1986-зв., арк.51*) та неодноразово оглядався Ю.О.Шиловим (*Стахив Н., Стахив Т., Дихтяр, 2001, с.3; Шилов, 2005, с.9-20*). Опис курганів групи здійснений, за обстеженнями 2002-2003 рр., та опублікований О.Б.Супрунечком, К.М.Мироненком і І.М.Кулатовою (*Супрунечко, Кулатова, Мироненко, 2004, с.33-34, 43*).

Деякі загальні характеристики дослідженої території, в тому числі її географічний

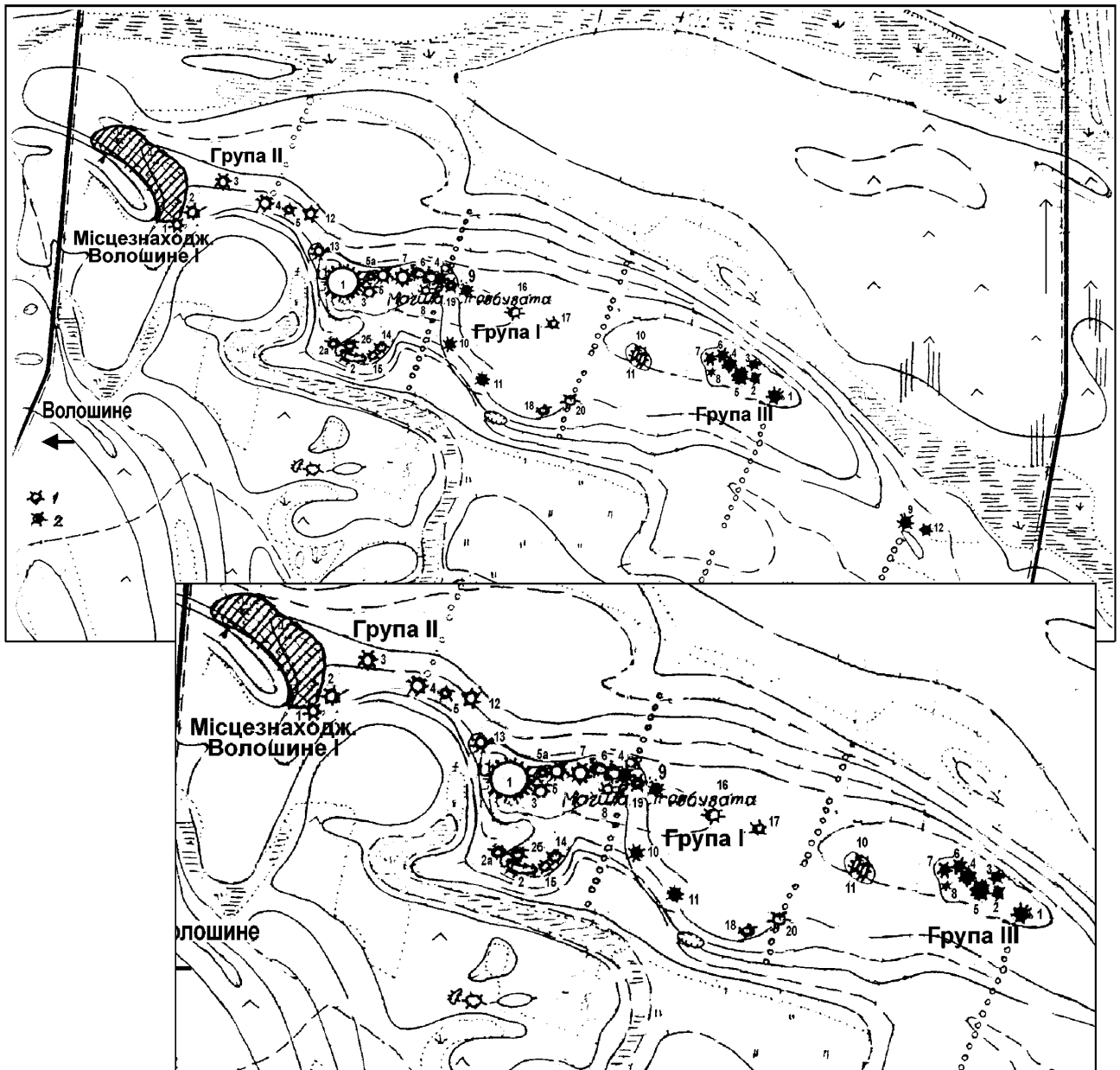

Рис. 1. **Волошинів, с.** Загальний план розміщення груп курганів I, II і III, місцезнаходження й окремих насипів.

Умовні позначення: 1 — кургани, досліджені у 2004-2005 рр.; 2 — кургани, розкопані у 2003 р.
Меридональними чорними лініями позначені межі майбутнього кар'єру.

опис, історіографічні відомості про вивчення пам'яток округи у цьому виданні опущені, а при необхідності можуть бути запозичені із двох названих вище випусків

серії “Старожитності околиць Комсомольська” (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.10-11; Супруненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.6-10).

2. Курган № 10/2003 р.

Курган № 10 належав до розсіяного вздовж південного схилу останця ряду поодиноких насипів групи I. Він знаходився за 0,2 км на південний схід від насипу № 1 — Стовбуватої Могили (рис.1). Займав виступ на краю підвищення, що нависав над схилом, висотою 6 м від рівня заплави, і ззовні був схожий на піщаний, надувного походження, пагорб, розораний потужною технікою. Новітня задернованість та рослинність зовсім скрадала рештки підвищення.

Курган мав діаметр 15x18 м і був видовжений у широтному напрямку (рис.2). Висота цього, свого часу дуже розораного насипу, становила 0,5 м. Він був зведений, вірогідно, у три прийоми — за епохи енеоліту, ранньої бронзи і підсипаний у золотоординський час. У кургані досліджено 2 поховання і виявлені сліди зруйнованого третього, вірогідно, — 1 енеолітичного, 1 катакомбного та 1 золотоординського.

Стратиграфія та особливості насипу. Рештки насипу були стягнуті розорюванням вздовж схилу останця, на південний схід. Поверхневий розораний шар не перевищував 0,2-0,3 м. Нижче залягав масив світлосірого супіску насипу, перебитий кротовинами і старими лисячими норами. Вздовж схилу перенесений оранкою масив супіску насипу світлішав, змішавшись зі знесеним плугом світлим материковим піском. Рівень стародавнього горизонту — похованого супіску — залягав з 0,45-0,75 м, а нижче по схилу — з 1,45-1,50 м, під усім масивом насипу. Товщина похованого грун-

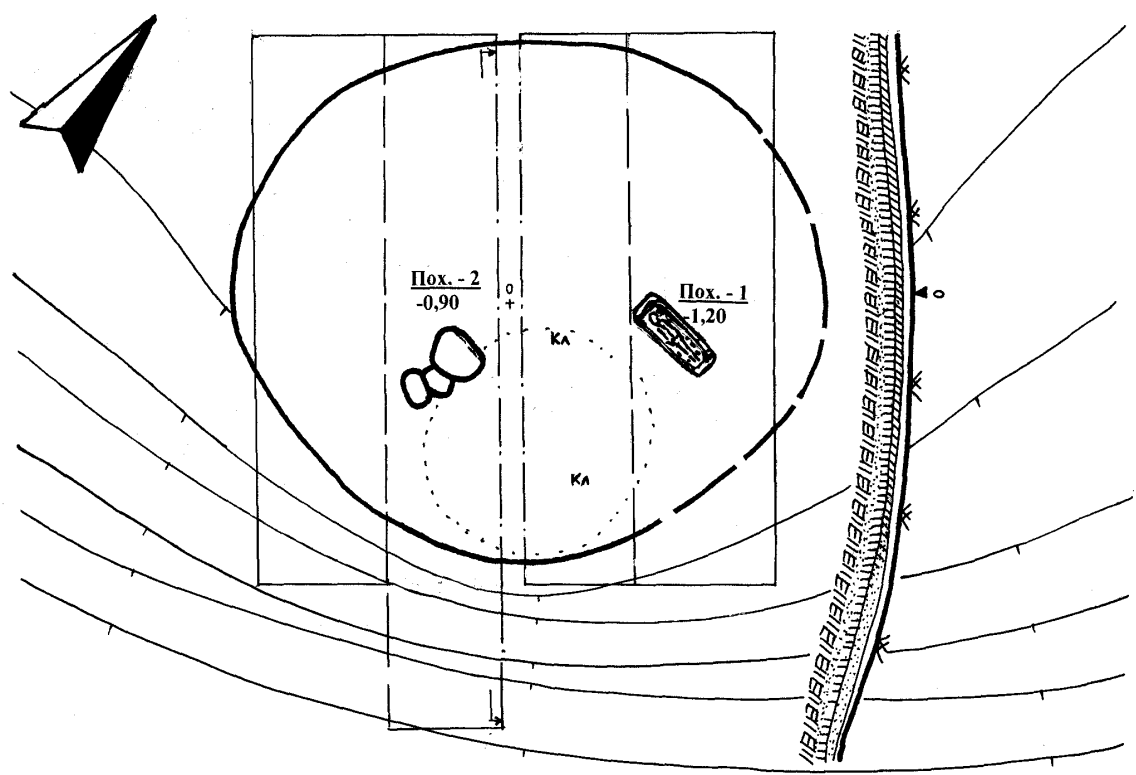
ту — сіро-коричневого супіску — коливалася в межах 0,20-0,35 м. З рівня 0,7-0,9 м від репера залягав тонкий прошарок передматерика — жовто-сірого піску, що підстилався з рівня 0,85-1,20 м білим піском — материком (рис.2).

Курган досліджувався із залишенням єдиної вісьової бровки, шириною 0,8 м, орієнтованої за лінією північний захід — південний схід, тобто, з відхиленням від півночі на захід на $39^{\circ}20'30''$ (рис.2:1). Саме це відхилення зафіксоване на фотознімках і, відповідно, скориговане на кресленнях.

У південно-східній частині насипу, на поверхні стародавнього горизонту, окреслена межа *первісного насипу I*, що позначалася на рівні похованого ґрунту тонким шаром масткого мулу сіро-чорного кольору, товщиною 2-5 см. Діаметр решток такого первинного кургану приблизно складав 7,0 м, дані про висоту відсутні. У масиві насипу I виявлені кілька дитячих кісток та окремі крупинки коричнево-червоної вохри. Край західної поли насипу I впущене катакомбне поховання 2, з яким пов'язане зведення насипу II, що був близький за розмірами до дослідженого кургану. Вже у катакомбний насип, напевне, після незначного досипання, впущене золотоординське поховання 1. Жодних знахідок у насипу, крім кількох черепків часу початку раннього залізного віку поряд із похованням 1, не виявлено. Останні можуть бути рештками неглибокої ямки жертвовного чи

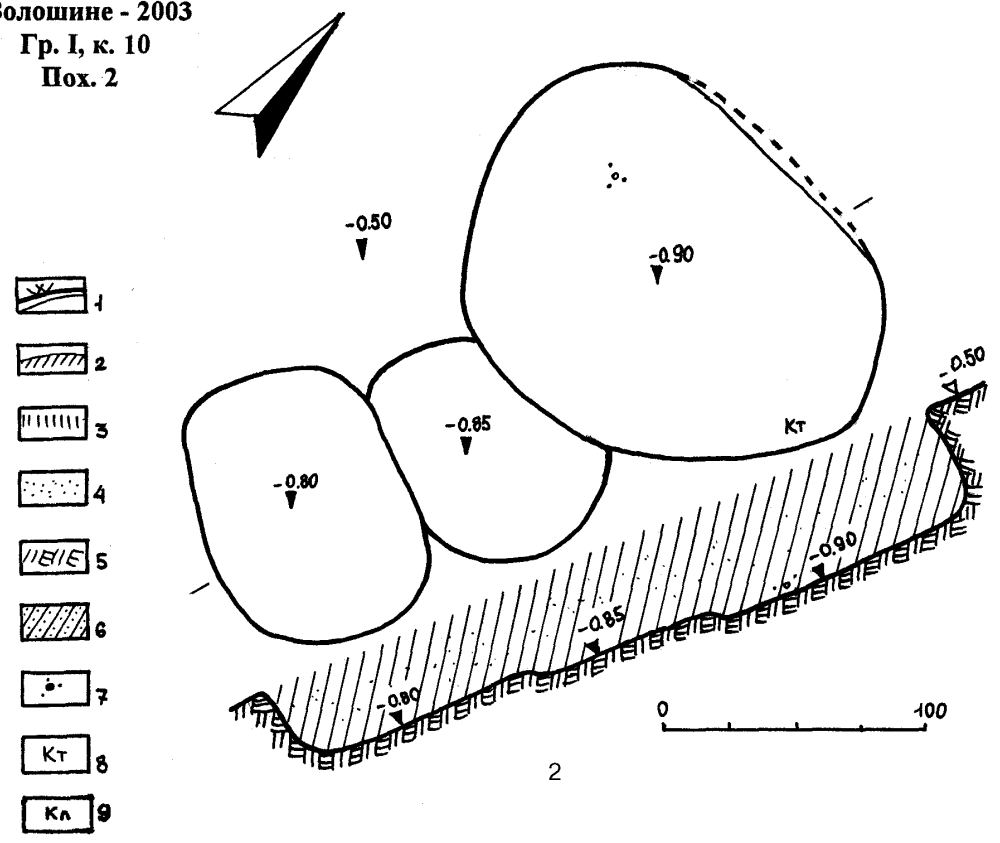

Волошине - 2003
Гр. I, к. 10
План

1

Волошине - 2003
Гр. I, к. 10
Пох. 2

2

Рис 2. Курган № 10/2003 р. План і перетин; план поховання 2.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — сіросупіщаний ґрунт насипу; 3 — похований супісок; 4 — пісок; 5 — материк; 6 — темносирій супісок заповнення; 7 — крейда; 8 — кістки тварин; 9 — подрібнені кістки людини; ... — первинний насип I.

господарського призначення, знищеної спорудженням ями під поховання 1.

Рештки *енеолітичного поховання* (*основне-?*), що не отримало польової нумерації, представлені окремими крихкими кістками дитини, виявленими на рівні похованого ґрунту у масиві ймовірного насипу I. Вони знайдені за 5,5 м на схід — південний схід від репера та 1,4 м на схід від нього (кути 86° і 107° від умовного центра). Серед кісток — уламки молочного зуба, спинного хребця і фрагмент тазу, а також кілька фаланг пальців кінцівок ніг різних осіб, рознесених землеріями. З огляду на знахідки слідів вохри і кількох вуглин, вони можуть розглядатися гіпотетично як залишки енеолітичного поховального комплексу, хоча його точного місцезнаходження встановити так і не вдалося. Частина ж з них також може бути рештками винесеного землеріями скелету з поховання 2.

Поховання 1 (*впускне, золотоординське*) виявлене за 3,85 м на схід від репера, на глибині 0,25 м (кут 48° від умовного центра). Здійснене у прямокутній за формою ямі, зі скругленими кутами, розміром 0,75-0,90x2,65 м і глибиною від рівня виявлення 0,95 м (або 1,20 м від репера), та впущене ближче до східної поли насипу II (рис.2:1). Яма, дещо розширена в оголів'ї з північно-західного боку, орієнтована практично за широтною довгою віссю, із незначним відхиленням в бік півночі (рис.2:1; 3). Вертикальні вирівняні стінки ями місцями пошкоджені зсувами, у передденні — з глибини 0,90-1,05 м — влаштований незначний уступ, шириною 5-25 см, що обмежує заглибину в 0,15-0,30 м, призначену для встановлення гробовища, розміром 0,7-0,8x2,5 м (рис.3).

Заповнення ями супіщане. Зверху воно складалося з сірого супіску, який з 0,45 м від рівня репера підстилався мішаним супіщано-материковим ґрунтом викиду, з окремими масивними дернинами. З 0,60 м залягав аналогічний верхній частині вмісту сірий супісок поверхневого ґрунту, у східній частині збагачений білим материковим піском. У нижній частині заповнення,

з рівня 1,05 м, лежав сіро-чорний супісок, без будь-яких слідів тліну від перекриття поховання (рис.3).

У верхньому шарі заповнення, на глибині 0,30-0,35 м, в північно-східному кутку ями, виявлена купка кісток бика свійського — уламки черепа, в т.ч. нижньої щелепи і рогу, лопатка, ребра та кістки однієї з передніх кінцівок (*визначення кандидата історичних наук, палеозоолога О.П.Журавльова*), які були рештками тризни (рис.3:1). Над цим же кутком, край ями, на глибині 0,30 м від репера, відзначене невелике скупчення вуглин та подрібнених перевідкладених уламків кераміки початку раннього залізного віку (рис.3).

Добре збережене гробовище, встановлене у заглибині в основі ями й орієнтоване за її довгою віссю, складалося з чотирьох товстих дощок, довжиною 0,36; 0,63 та 2,25 м (дві довгі). Довші дошки розпиралися коротшими, причому менші були підпиляні із розхиленням до верху. Західна частина гробовища розширювалася. Розміри гробовища: по верху — 0,43-0,67x2,25 м, по низу — 0,34-0,54x2,13 м; товщина дощок — 3-5 см (найтовща знаходилася в оголів'ї), їх висота — 10-15 см (рис.3). В основі гробовища, за довгою віссю поховання, лежали 4 тонкі дошки, шириною 10-13 см, товщиною, ймовірно, 1,5-2,0 см.

Похований був укладений посеред гробовища, ближче до західної його стінки, у випростаному положенні на спині, головою на захід — північний захід (рис.3; 4). Лицевий відділ черепа звернений до півночі. Руки розташовані вздовж тулуба, їх кисті — на випростаних ногах. Скелет зберігся досить добре, в анатомічному порядку, лише кістки стоп ніг виявилися розтягнутими дрібними землеріями (рис.4).

За антропологічними визначеннями, скелет належав *чоловікові*, віком 20-25 років, зріст якого становив 171,0-175,0 см.

Виявлені незначні зубні нашарування практично на всіх одонтологічних органах, а також діастема — до 3,5 мм. На думку антрополога Центру А.В.Артем'єва, цент-

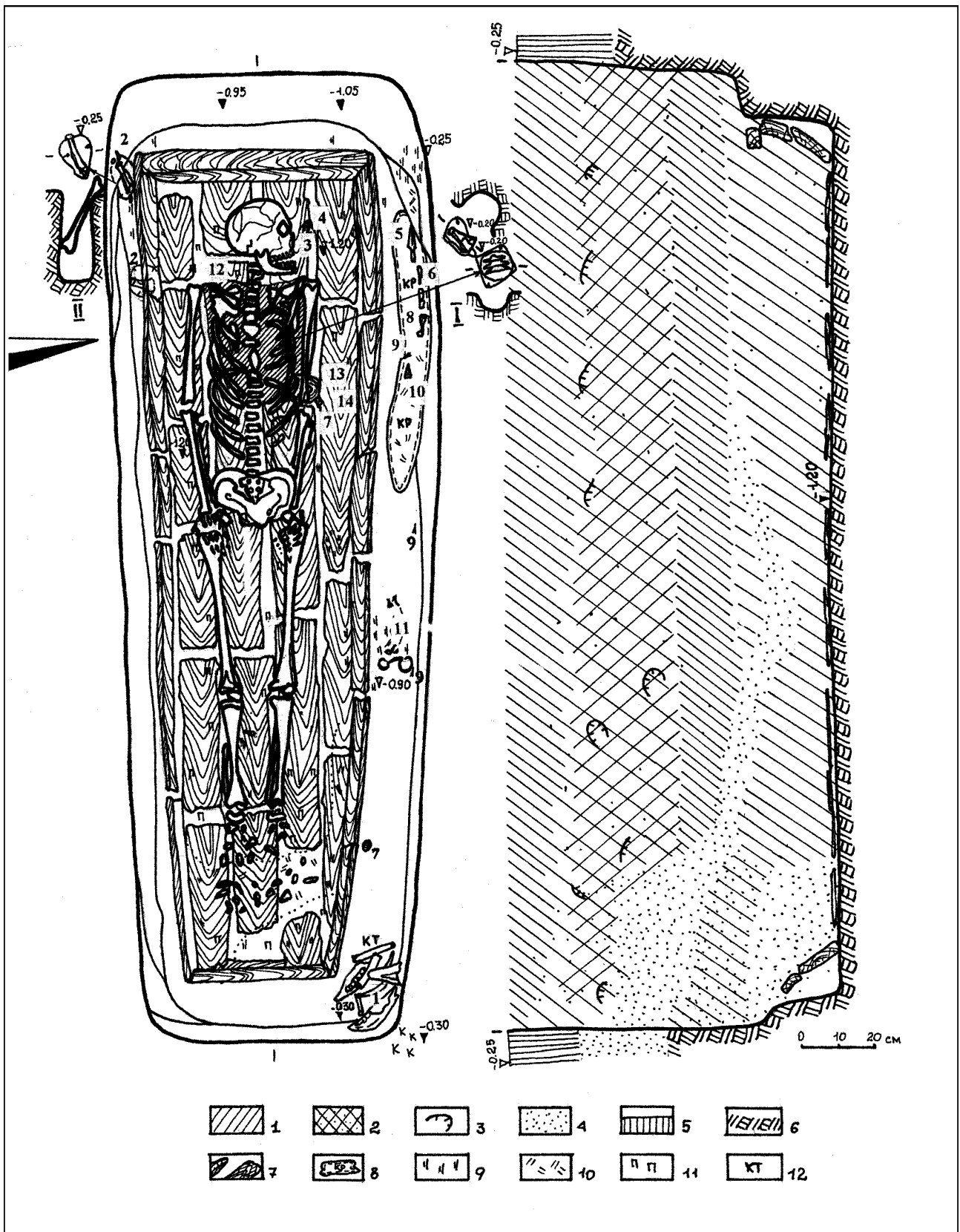

Рис 3. Курган № 10, поховання 1. План і перетин, ямки з кістками барана під скелетом і в кутку ями (I, II).

Умовні позначення: 1 — сірий супісок; 2 — мішаний супісок та його грудки; 3 — дернини; 4 — пісок; 5 — похований супісок; 6 — материк; 7 — дерево; 8 — кротовини; 9 — вуглини; 10 — рослинний тлін; 11 — залишки повсті; 12 — кістки тварин.

Цифрами на плані позначені: 1 — кістки бика; 2 — кістки барана; 3 — залізна пряжка; 4 — розвал пера залізного наконечника стріли; 5 — залізний наконечник дротика; 6 — розвал леза залізного ножа; 7 — розвали курячих яєць; 8 — залізний сагайдачний гачок; 9 — фрагменти пер та черешків залізних наконечників стріли; 10 — рештки берестяного сагайдака; 11 — розвали залізних моточок та вудил; 12 — залишки шерстяної тканини й шкіри від одягу; 13 — залізне кресало, фрагменти залізної чаші у дерев'яній коробці; 14 — залізна трубочка і кремій; к — фрагменти посуду.

ральними зубами чоловік за життя часто утримував металево-шкіряний предмет. Це викликало із часом появу аномалії прикусу — прямокутного дефекту з рівними гладкими стінками. Предмет, який тримали у зубах, мав ширину — 2,0 см, товщину — 3,5 мм. Віковий інтервал формування порушення починався з малих років, імовірно, не пізніше 12-літнього віку. Частина речі, що перебувала у роті, прилягаючи до верху, була більш-менш м'якою, скоріше за все, шкіряною, частина ж, яка знаходилася внизу, — могла бути металевою. Звичка стискувати зубами деталь одягу чи кінської вузди, музичний інструмент тощо зберігалася до загибелі індивіда (*Артем'єв, 2005*). На наш погляд тримав у зубах музичний інструмент — варган.

У внутрішній частині гробовища виявлені сліди зотлілої повсті поганої збереженості, що траплялася скупченнями на ділянках від 2х3 до 3х5 см, засвідчуючи наявність повстяного встилання дна і стінок домовини (рис.3:п).

Цікавою деталлю поховального обряду було відкопування на вирівняному дні ями, в головах похованого, з рівня 1,20 м від репера, ще до встановлення гробовища, трьох ямок, призначених для вміщення окремих кісток тварини — самця вівці свійської. Так, у ямці в північно-західному кутку ями, виявлена кістка ноги дорослого барана; у ямці під південною стінкою — його лопатка (рис.3:2), а під грудним відділом скелета похованого — три хребця цієї ж тварини (рис.3: *виноски*). Розміри ямок становили — від 9х10 до 7х11 см, глибина — 20-25 см від рівня дна, форма — у двох випадках була овально-підтрикутною, а в одному — ромбоподібною. Заповнення всіх ямок виявилось материковим, без будь-яких домішок.

Поховання супроводжував виразний набір інвентаря. Зліва від черепа знаходився фрагмент поясної залізної пряжки (рис.3:3), поряд — розвал пера залізного наконечника стріли (рис.3:4). Обидва уламки були переміщені землеріями. Під кістками плечового поясу виявлені рештки шерстяної тканини, фарбованої у червоний

колір, і сліди верхнього шкіряного одягу, які лежали на прошарку повсті над вкритим рештками дошок дном ями (рис.3:12). Під ліктьовим суставом лівої руки знаходилися залишки дерево-берестяної коробочки, круглої у плані форми (рис.3:7), до якої у шкіряному мішечку були вміщені залізне кресало та кремій, маленька конусоподібна залізна трубочка, залишки трута і шматочок металізованої тканини, а також п'ять видовжених невеликих залізних клепанних платівок, із загнутими краями, від посудинки типу неглибокої чотирикутної чашечки (рис.3:13-14). Безпосередньо північніше від решток коробочки знаходився розвал курячого яйця (рис.3:7). Ще одне, майже ціле, яйце виявлене у розвалі поза гробовищем зліва, навпроти стопи ноги похованого (рис.3:7).

Всі останні речі походили з проміжку, шириною 15-20 см, між північними стінкою гробовища та стінкою ями, і були частково переміщені у кротовині. Так, навпроти черепа похованого лежав розвал залізного наконечника дротика (рис.3:5), поряд з ним — розкришені внаслідок дії корозії уламки леза мисливського ножа (рис.3:6) і також залізний сагайдачний гачок (рис.3:8). У кротовині виявлені фрагменти двох залізних наконечників стріл (рис.3:9). Навпроти лівої стегнової кістки ноги — рештки двох залізних маленьких мотичок (рис.3:11), поряд — фрагментовані, практично знищені корозією, залишки залізних двоскладових вудил та стремено, уламок пера і черешка однієї зі стріл (рис.3:11), а також скупчення вуглин від згорілого каркасу сагайдака, що окреслювало округлу пляму в основі, діаметром 12-18 см, позначену залишками знищених вогнем гілочок (лози-?), що утримували берестяний корпус. Сліди верхньої частини решток сагайдака відзначені у заповненні, на глибині 0,90 м, зрізом напівкružжя берести, діаметром близько 9-10 см. Поряд з кістками кисті лівої руки похованого виявлена майже кругла обгоріла пляма на дні поховання, діаметром 5,3х6,7 см, вірогідно, від дерев'яного каганця чи курильниці (рис.3).

Насамкінець, варто відзначити, що справа і зліва від похованого, поза гробовищем, знаходилися ще два скупчення вуглин: одне — з поодиноких — у південно-західному кутку виямки під поховання, друге — над північно-східним кутком гробовища, на уступі, — у вигляді ледь прокаленої круглої плями перемішаних із піском окремих вуглинок від скалки, діаметром 10x11 см (рис.3).

Знахідки. Предмети озброєння. 1. Розвал залізного *наконечника дротика-сулиці*, виявленого зліва від похованого (рис. 3:5), належав наверхню колючо-метальної мисливської зброї, з невеличким сплюсненим пером листоподібної форми та конічно-втульчастим насадом, без валика по краю. Тип III, за Г.О.Федоровим-Давидовим (*Федоров-Давыдов, 1966, с.24*). Наконечник мав перо довжиною 5,2 см і шириною 1,6 см, лінзоподібного перетину, товщиною 0,5 см; овальну у перетині тулею в основі пера, і конічну, на двох останніх третинах довжини пустотілу, втулку — 6,2 см, діаметром 1,6 см в основі, з товщиною стінок у 2-3 мм. У нижній частині її був отвір для заклинення наконечника на держаків — близько 2,5 мм. Наконечник зберігся у двох уламках. Встановлена при розчистці довжина — 12,4 см (рис. 6;10:1), а вага у корозованому стані — 49 г. Такі параметрові характеристики цілком відповідають дротикам-сулицям, добре знаним не тільки у кочівницькому суспільстві, а й у Давній Русі (*Медведев, 1959, с.128; Кирпичников, 1966, с.23*).

У втулці дротика зберігся заточений на конус шматок держака, виготовленого із гілки ліщини. Діаметр держака сулиці, поряд із наконечником, не перевищував 1,6-1,7 см. (рис. 10:3). Щодо довжини руків'я, то відсутність деревного тліну вздовж північної стінки ями далі, а ніж поза колінами похованого, може посередньо засвідчувати і довжину дрв'яка — не більше 1,4 м.

На пері та втулці наконечника збереглися відбитки шкіряно-тканинного чохла, а при розчистці були помітні сліди шкіряного шнурка, що охоплював втулку кількома витками (рис.10:2).

На фрагментах наконечника добре помітні відбитки тканини 1, що повністю огортала вістря поверх чохла. Під відбитками тканини 1 місцями проглядаються залишки шкіряного чохла з грубої шкіри, який мав за підкладку тканину 2 (рис. 6).

Тканина 1 — отримала умовний номер за виявленням її слідів майже на всіх фрагментах залізних виробів. Огортала вістря та втулку дротика вільно, з багатьма складками різного розміру. Вірогідно, що цією тканиною могли просто обмотати наконечник для запобігання його передчасної корозії чи з іншою метою. Технологічні характеристики тканини відповідають характеристикам щільної бавовни. Кількість ниток у квадраті 1x1 см становить 30x32 одиниці. Переплетення просте полотняне, щільне. Тонина окремих ниток — 0,19-0,20 мм, тип кручення — Z-подібне. Сліди цієї тканини виявлені й на інших предметах озброєння, зокрема, на наконечниках стріл, де її характеристики доповнені іншими даними.

Судячи з матеріалу, можна сказати, що тканина є імпортованою, скоріше за все, з району Індії, можливо, через Іран чи райони Середньої Азії.

Тканина 2 — середньоволокниста, грубої, дещо розрідженої структури. Тонина ниток близько 0,4-0,5 мм, тип кручення не встановлюється через фрагментарність та погану збереженість. Числове співвідношення ниток основи і підткання у квадраті 1x1 см становить 10-11x9-11 одиниць. Нитки основи не визначаються. Матеріал — грубий — льон чи конопля. Виробництво, можливо, місцеве. Тканина вживалася, скоріше за все, як підкладка до шкіряного чохла на дротик чи з метою запобігання порізів чохла, коли обривки ганчірки просто напихалися до чохла.

Вірогідно, чохол мав вигляд конічної форми мішечка, зшитого за допомогою внутрішнього шва з підтрикутного шматка грубої шкіри (рис.10:2), до якого прикріплювалися два шкіряних шнурки.

2. Уламки леза довгого ножа, розвал якого трапився у кротовині зліва від похованого (рис.3:6), повністю знищені корозією. Це були фрагменти леза (4 од.) односічного ножа, загальною довжиною (зі втратами) близько 15 см, шириною 2,3-2,5 см; товщина спинки якого не перевищувала 0,35 см.

3. Портупейний гачок для кріплення сагайдака до пояса, знайдений також поза гробовищем (рис.3:8), був виготовлений із заліза. Це кована, дещо профільована з лицьового боку, підпрямокутна платівка зі скругленими кутами (2х6 см), в нижній частині якої знаходиться масивний стрижне-подібний потовщений донизу гачок, з ледь профільованим і прямозрізаним обточеним краєм. На платівці наявні три отвори круглої форми, зі слідами залізних заклепок: один вверху і два внизу (рис.10:1.2). Перетини надремінної платівки і стрижня — прямокутні, краю гачка — овальний. Розміри зразка амуніції: загальна висота — 9,1 см; ширина платівки — 2,0 см; її товщина — 0,3-0,5 см; довжина стрижня гачка — 3,0 см; його перетин — 0,35х0,55 см; довжина виступу гачка — 1,6 см; діаметри отворів під заклепки — 0,35-0,40 см; вага корозованого виробу — 37 г (рис.7). На гачку збереглися сліди обшивання тканиною, відбитки ще одного типу тканини і слід прикипілої шкіряної петлі, шириною 0,9-1,0 см, від свого часу підвішеного на крюку гачка сагайдака (рис.7;11).

Відзначені залишки прозалізнених тканин двох типів. Одна з них, із тоншою структурою, вкриває гачок з усіх боків; можливо, залізний крюк був нею обшитий. Інша, з грубішою структурою, зустрічається тільки з боку кріплення гачка до пояса. Надалі в описі ці тканини поіменовано: тканина 3 та тканина 4 відповідно.

Тканина 3 вкривала предмет повністю, за невеликим винятком зверху — з лицьового боку, — на площині платівчастого розширення. За характером складок, можна припустити, що саме в цьому місці тканина перекривалася якоюсь шкіряною прикрасою, що не збереглася. Сама тканина 3 тон-

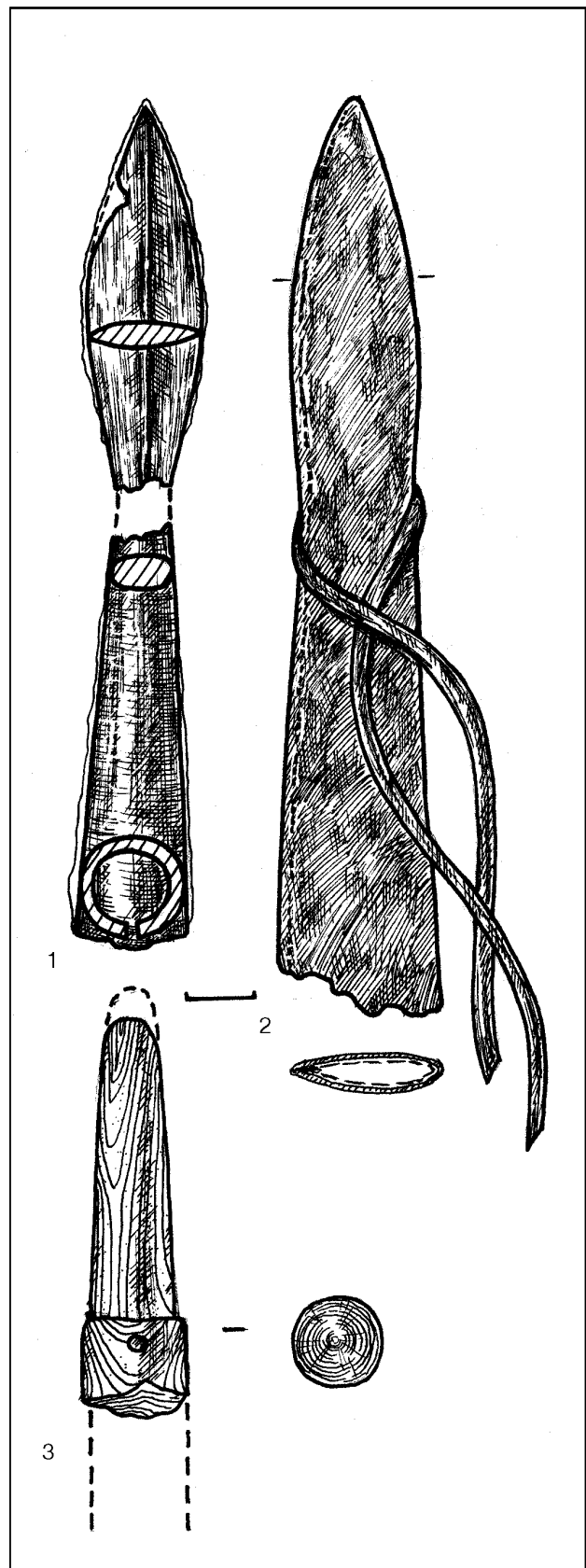

Рис. 10. Курган № 10, поховання 1.
Наконечник дротика.

1 — уламки наконечника, залізо; 2 — чохол із зав'язками, шкіра, тканина; 3 — втулкова частина дротика, дерево.
2,3 — часткова реконструкція.

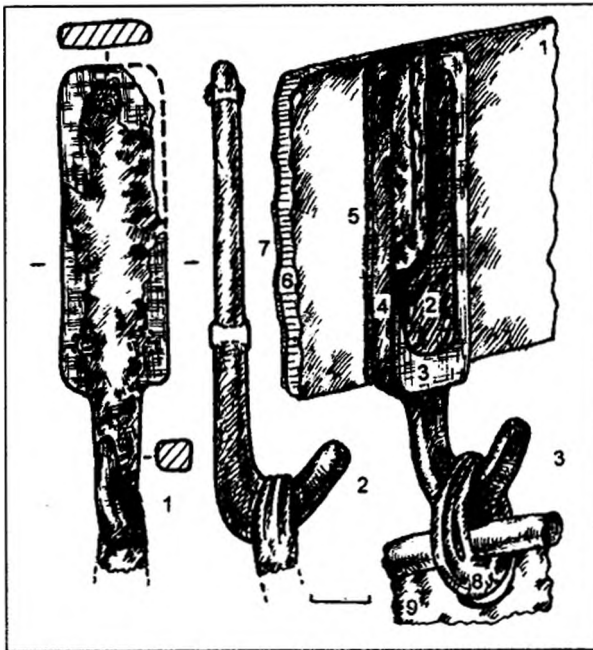

Рис. 11. Курган № 10, поховання 1.
Сагайдачний гачок. Залізо.

1 — лицевий бік: помітні заклепки та сліди декорування тканиною; 2 — вигляд збоку: перетини заклепок і шкіряна петля для підвішування сагайдака; 3 — реконструкція з перетином: 1 — шкіряний ремінь; 2 — декоративна платівка-накладка (шкіра—?); 3 — обшивка шовком; 4 — залізо гачка; 5 — шерстяна прокладка; 6 — шкіра поясу; 7 — тканина підкладки поясу; 8 — шкіряна петля; 9 — стінка сагайдака (береста).

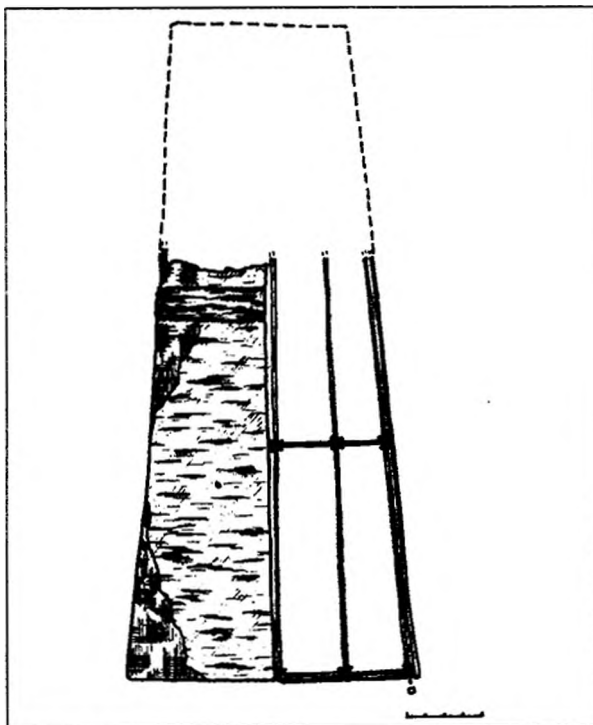

Рис. 12. Курган № 10, поховання 1.
Реконструкція берестяно-дерев'яного сагайдака, обтягнутого шкірою і тканиною.
Реконструкція О. Б. Супруненка.

коволокниста, тонина ниток — близько 0,10-0,15 мм. Характер прядіння ниток визначити неможливо. Плетення просте полотняне, структура плетення досить щільна: 42-45x40-42 нитки на 1 кв. см. Судячи з певної деформації структури тканини (розрідження, перекося), тканина облягала виріб досить довго і дуже щільно. Слідів фарбування, вишивки, візерунку — не виявлено. Матеріал, — напевне, шовк.

Відбитки тканини 4 зустрічаються тільки зі зворотної частини гачка. Вона пробита ніжками заклепок. Це середньоволокниста тканина, тонина її ниток — близько 0,2-0,3 мм. Прядіння — досить рівномірне, ручне. На окремих фрагментах помітне Z-подібне кручення ниток. Структура ткацтва нещільна: 20-22x18-21 нитка на 1 кв. см. Матеріал, — можливо, шерсть, причому, високоякісна. Виробництво може бути як імпортом, так і місцевим — такі тканини є досить поширеними в різних місцевостях. Тканина використовувалась, скоріше за все, для ущільнення прилягання гачка до пояса в якості підкладки (рис.4:3).

4. Рештки сагайдака представлені скупченням вуглин під північною стінкою ями від згорілого прутчастого каркасу конічного, з розширеною пласкою основою, вмістилища для стріл, обшитого берестом, напевне, із застосуванням шкіри, принаймні, у верхній частині. Діаметр нижньої основи міг складати 12-18 см, діаметр верхньої частини — 8-10 см, висота простежена на не менше — 30-35 см (рис.12). Каркас сагайдака виготовлявся з гілочок (лози-?), діаметром 1,0-1,2 см, і обгортався шматком берести, обгорілий зріз половинки верхньої частини якої виявлений у заповненні, на глибині 0,90 м (рис.3). До речі, на зовнішній і внутрішній поверхнях берести відзначені зеленкуваті сліди окислення металізованої тканини — парчі-? (тканина 5, описана нижче), маленький шматочок якої трапився поряд, у заповненні.

5-7. Сагайдачний набір. Розвал пера залізного наконечника стріли (рис.3:4), виявленого поряд із черепом похованого, скла-

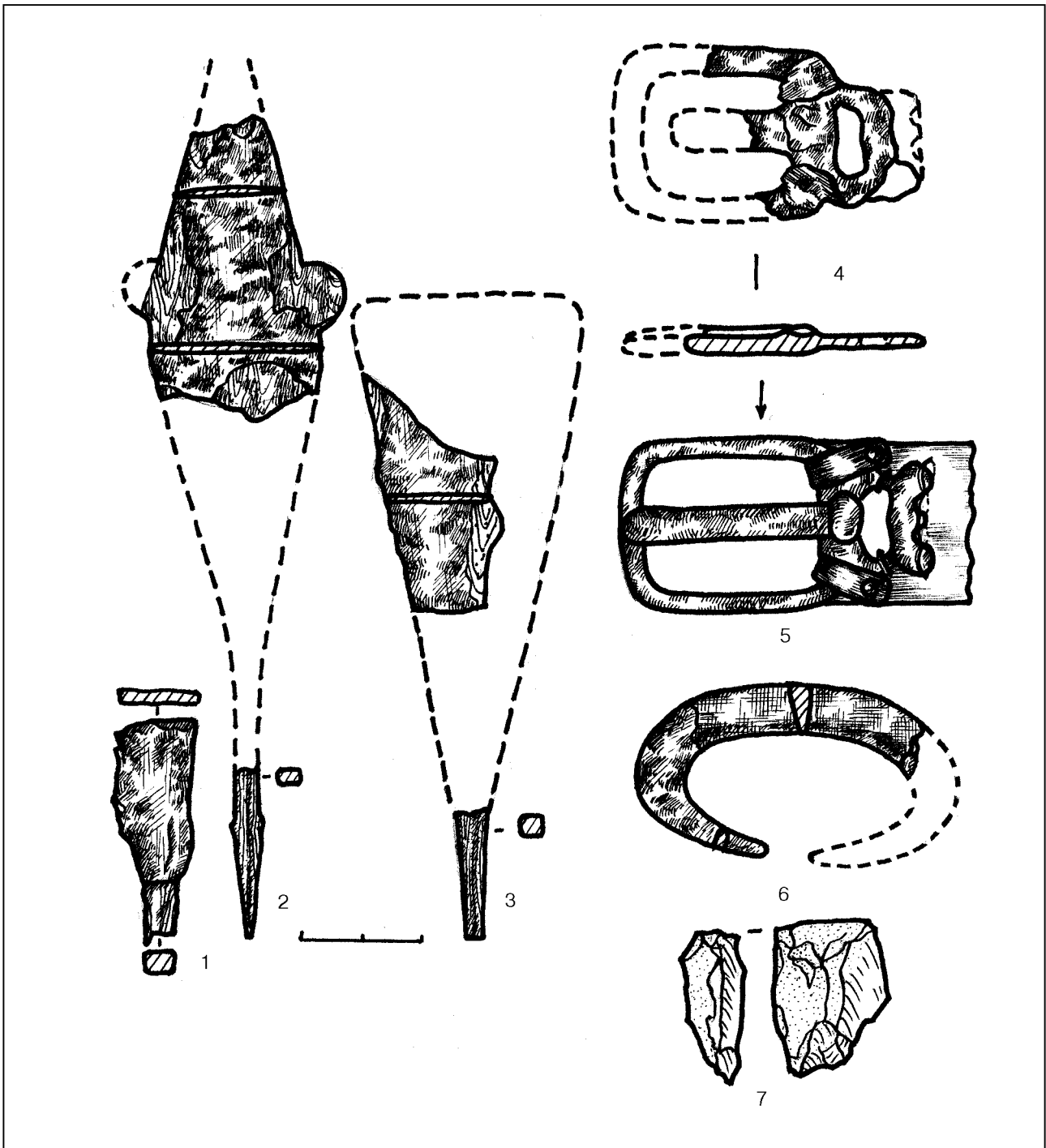

Рис. 13. Курган № 10, поховання 1.

Знахідки: 1-3 — уламки наконечників стріл; 4-5 — пряжка та реконструкція її закріплення на ремені; 6 — кресало; 7 — кремень. 1-6 — залізо; 4-5 — залізо і шкіра; 7 — кремень.

дався з дрібних уламків розміром від 0,4х 0,6 см до 1,2х1,3 см. Встановити типологічну належність стріли, крім її прямого відношення до відділу В — плоских, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.26-27), немає можливості. На всіх уламках відзначені відбитки тканини, описаної як тканина 1.

Уламки двох інших залізних наконечників стріл, що походять зі складу розтягнутого землеріями сагайдачного набору (рис.3:9), дозволяють встановити їх форму. Так, перший із наконечників, представлений фрагментами верхньої частини пера і черешка, належить до фігурних плоских — тип В

XIII (*Федоров-Давыдов, 1966, с.26, 27, рис. 3:9*). Ромбічне його перо має до верху підтрикутне звуження, а на ромбічному розширенні — два напівовальних виступи. Перетин пера підпрямокутний, краї — підточені. Черешок прямокутний у перетині, загострений донизу. Має сліди прикипілої до металу м'якої деревини черешка (рис. 13:2). Розміри уламка пера — 2,8x4,8 см, товщина пера — 0,2 см; розміри уламка черешка: довжина — 2,8 см, перетин — 0,3x 0,4 см. Реконструйована довжина наконечника — близько 15 см. Його ширина — 2,8 см (рис. 13:2).

На уламку пера вістря стріли збереглися сліди *шкіри* червоного кольору (штучна пігментація) та тканин трьох типів, що отримали умовні назви: тканини 1, 5 та 6.

Тканина 1 — зустрічається майже на всіх фрагментах стріл. Огортає залізні деталі вільно, з багатьма складками різного розміру, розміщеними досить хаотично. Правомірне припущення, що цією тканиною могли бути просто обмотані наконечники стріл перед їх вміщенням до сагайдака. Причому, кожна стріла була вмотана у тканину окремо, що підтверджується наявністю перегинів тканини зі збереженням структури простого полотняного переплетення на ребрах залізних виробів. Технологічні характеристики тканини теж, як і в попередньої, відповідають характеристикам бавовни, що правда, менш зношеної і більш щільної. Кількість ниток у квадраті 1x1 см становить 30x32 одиниці. Переплетення просте полотняне, щільне. Тонина окремих ниток — 0,19-0,20 мм, тип кручення — Z-подібне. Через хаотичність розміщення прикипілих фрагментів збереженої структури тканини встановити напрямок ниток основи і піткання немає можливості.

Тканина 5 — це окремі фрагменти накипілої на прозалізнену тонку шкіру тканинної структури з металевим блиском. Можливо, це парча чи металотканий текстиль.

На збережених фрагментах чітко простежується просте полотняне переплетення з тонкою шовковою ниткою в основі і товщою металізованою у пітканні. Відповідно

до різної товщини ниток основи і піткання, спостерігається й певне порушення числового співвідношення кількості ниток у квадраті 1x1 см: 55x60 шовкових ниток на 30-35 металізованих. Шовкові нитки не збереглися й їх положення можна встановити тільки за залишками на металі. Натомість металізовані нитки збереглися повністю і порівняно легко піддаються аналізу, що правда, не відокремлюються і кришаться. Тому, на жаль, встановити техніку виготовлення металізованої нитки, без лабораторних досліджень, не було можливості.

Візуально визначається слабко прослідковане Z-подібне кручення нитки. Тонина нитки — 0,32-0,35 мм, при надзвичайно щільній структурі плетення.

Тканина 6. Це вузька (0,7-0,8 см) стрічка, якою, можливо, обмотувалися стріли, або ж зав'язувалися у пучок перед їх вкладенням до сагайдака. Зберігся фрагмент, довжиною 1,4 см, що помітний з-під шарів інших тканин та шкіри. Судячи з відсутності кромки, це могла бути просто надірвана смужка зношеної тканини відповідної ширини зі зношеної тканини. Технологічні характеристики тканини досить звичайні: просте полотняне переплетення 5x4 нитки у квадраті 1x1 мм, характер кручення і напрямок ниток основи не визначається, але щодо останнього, можна зробити припущення про надрив смужки по основі (зношена тканина легше рветься по основі). Тканина справді дуже зношена, що помітно з часткової деформації решітки плетення ниток та досить-таки розрідженій структурі. Тонина окремих ниток — 0,10-0,15 мм. Щодо матеріалу, то ним, напевне, є бавовна — дуже тоненька, високоякісна тканина.

Інший наконечник типологічно співставляється зі срезнями, у вигляді видовженої розширеної вузької лопаточки, напевне, зі злегка закругленою верхньою ударною гранню — відповідно тип В IX, за тою ж класифікацією (*Федоров-Давыдов, 1966, с.27, рис.3:9*). Від наконечника збереглися: уламок плаского пера прямокутного перетину (1,8x4,0 см) та черешок (довжина — 2,1 см,

перетин — 0,25x0,35 см) без загострення. Реконструйована довжина наконечника — 10,4 см; довжина пера — 8,2 см, його ширина — 2,8 см (рис.13:3).

На цьому, як і на інших фрагментах стріл, зустрічаються окремі ділянки з відбитками тканини, аналогічної за характеристиками тканині 1, описаній вище.

Після обробки корозованих, спаяних іржею, уламків, рознесених кротоми, виявлена ще одна частина пера та черешка першого із описаних наконечників стріл, а саме черешкового, скоріше за все, срезня, у вигляді видовженої вузької лопаточки, типу В ІХ чи йому подібних (1966, с.27, рис.3:9). Від наконечника зберігся: уламок розміром 1,3x3,7 см з основою черешка, де помітне невелике потовщення та розширення в основі пера. Черешок на зламі підквадратного перетину (рис.13:1).

На уламку помітні відбитки тканин 1, 5, 6, сліди шкіри і берести сагайдака та дерева від древка стріли. З лицевого боку добре прослідковується пасмо ниток, що має довжину збереженої частини 0,8-1,0 см і ширину — 1,0 до 2,5 мм. Нитки у пасмі тонкі — 0,2-0,3 мм, кручення типу Z, лежать паралельно, похило, поступово стоншуючись до краю фрагмента виробу.

Таким чином, у складі сагайдачного набору навряд чи було більше трьох наконечників стріл, на яких збереглися і сліди текстилю. Отримані дані дозволяють зробити припущення, що стріли, перед вміщенням їх у сагайдак, були, кожна окремо, замотані у шматки зношеної бавовняної тканини 1, всі разом — об'язані смужкою також бавовняної тканини 6. Щодо тканини 5 і залишків шкіри, то вони, скоріше за все, служили обшивкою чи засобом декорування берестяного сагайдака, відбитки та прикипілі залишки якого спостерігаються на деталях залізних стріл.

Предмети особистого убору. 8. *Фрагментований уламок поясної залізної пряжки*, переміщеної землеріями до черепа похованого (рис.3:3), належав прямокутній у плані поясній застібці типу Б II, за Г.О.Федоровим-

Давидовим (1966, с.47, рис.7), з прямокутною рамкою, напевне, округлою спереду, пласкою у перетині. Ремінь з'єднувався з пряжкою за допомогою круглої в перетині осі, що складала єдине ціле з рамкою. На цю ж вісь насаджувався і рухомий сплющений, дещо профільований язичок. З іншого боку пряжка мала невелику рамчасту, прямокутну з виступами, обоймицю, призначену для більш щільного і надійного закріплення на ремені, що була на дві третини менша за розміри рамки пряжки (рис.8:4; 13:4). Пряжка збереглася на 45 відсотків: частина рамки, язичка, обоймиця. На ній помітні прикипілі відбитки ремня, кількох тканин. Розміри пряжки, що піддаються реконструкції (рис. 13:5): висота — 2,9 см; реконструйована довжина — 5,0 см; довжина уламка — 3,2 см; товщина рамки — 0,3 см; розміри рамки — близько 2,9x3,5 см; розміри обоймиці — 1,4x2,0 см; ширина язичка — 0,5 см.

Цікавими деталями є ряд даних, отриманих щодо кріплення пряжки на ремені, ширина якого не перевищувала 3,0 см. Так, збереглися частини шкіряного паска, що вузькими кінцями охоплювали два внутрішніх кути рамки, зубчастий внутрішній край обоймиці з двома виступами ззовні (рис.13:5).

Шкіра паска груба (товщина більше 1,5 мм), коричнево-червонястого кольору. Її рештки розміщуються навколо двох заклепок, діаметром 4,7-5,0 мм, котрими, очевидно, кріпилася до ремня пряжка. В нижній частині рамки обоймиці збереглися три стьобки шва (скісний, через край), якими з лицевого боку пряжка кріпилася до тканини і шкіри паска (рис.13:5). Шкіра і груба тканина мали на кінці ремня два подовжених язичка-виступи, довжиною 1,5-1,8 см, що продівалися через внутрішні кути рамки пряжки і закріплювалися на ремені заклепками. В районі кріплення основа тканини має нахил 42-45° щодо вісі, проведеної вздовж язичка пряжки. Вона, вірогідно, підсилювала шкіру і слугувала підкладкою ремня. Такий нахил дозволяв при збереженій міцності тканини надати їй певної еластич-

ності, що подовжувало термін експлуатації підсиленої за допомогою цього прийому шкіри.

Тканина 7 на рештках рамки і паска — крупноволокниста, грубої щільної структури. Тонина ниток — 0,5-0,7 мм. Тип кручення — Z-подібне. Числове співвідношення ниток основи і підкання у квадраті 1x1 см становить 12x15 одиниць. Нитки основи надто натягнуті і викликали характерну деформацію ниток підкання. Тканина пришита до поясу щільно. Матеріал, можливо, конопля чи льон.

9. Рештки *одягу* — шерстяної тканини *сорочки*, фарбованої у червоний колір, що збереглися дуже погано. Практично зотліли, проте, відзначені за тліном фрагментарно під кістками плечового відділу скелета, на площі 31x35 см. Добре було помітно саме червоний відтінок фарби. Якщо припустити використання для фарбування тканини місцевої сировини, то подібний колір може бути отриманий від вибору для фарбування шерсті коренів одного з видів звіробою — *Nuregicum quadrangulum L.*

10. Сліди *шкіряного одягу* — простежені під рештками шерстяного, за прошарком шкіряного тліну (рис.3:12). Плями від шкіряного одягу відзначені й на кістках: плечового поясу, рук, тазових та ніг. Тому можна стверджувати напевне, що це були залишки якогось верхнього одягу, — наприклад, куртки і штанів.

Якщо проаналізувати розподіл кількості шкіряного тліну в районі різних відділів скелету, можна зробити припущення, що довжина плечового елемента костюму на 35-37 см перекриває верхню частину штанів, тобто, загальна довжина куртки по спинці складає приблизно 85-90 см.

Щодо штанів, то відзначається, — знову ж таки за кількістю тліну, — їхня рівномірна (до 40 см) ширина як в районі верхньої частини холош, так і внизу.

Набір предметів для розведення вогню. Таку назву отримав комплекс речей, виявлений під ліктьовим сугавом лівої руки похованого.

11. У його складі знаходилися рештки нижньої частини *дерево-берестяної коробочки*, круглої у плані форми (рис.5), виготовленої з плаского тонкого круглого спилю дерева світлого кольору, діаметром 10,5 см і товщиною не більше 0,4-0,5 см, в якому на відстані 1,0-1,2 см від краю була проточена канавка для встановлення стінки з кільця берести. Внутрішній діаметр такої коробки становив близько 8 см, висота не перевищувала 2,5 см. Про наявність покоришки свідчив тонкий прошарок дерева зверху. Характер конструкції покоришки не встановлений, хоча, більш вірогідно, що остання була також пласкою дерев'яною, з напуском на берестяні стінки. Варіанти реконструкції коробочки подаються на рис.14.

На уламках коробочки були наявні відбитки тонкої шкіри, якою вкривалися денце й покоришка, сліди металізованої тканини 5, котрою вистилалося денце, а також шкіряного мішечка червоного кольору.

В обшитій шкірою коробочці-шкатулці були вміщені:

12. Залізне однолезове *кресало*, овальної у плані, “калачеподібної” форми, без виступу, з прямими потоншеними кінцями, типу Б III, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.84, рис.12). Перетин спинки — звужено-підтрикутний (до середини), кінців — прямокутний (рис.8:1). Довжина — 5,8 см; висота — 2,9 см; товщина спинки — 0,35 см. Збереглося в двох уламках, зі втраченими, розміром: 2,7x4,5 см (рис.13:6).

Спинка кресала була вмотана у грубо-волокнисту тканину (14:1). Все кресало, крім того, виявилось загорнене у тканину, аналогічну тканині 1, що, очевидно, застосовувалася під час поховального обряду. Місцями на кресалі помітні залишки дерева від коробочки (де-не-де, з погано збереженими відбитками тканини), а також шкіри мішечка, що на зламах проявляв яскраво-червоний колір. Крім того, на металі збереглися залишки металізованої тканини (аналогічної, за характеристиками, тканині 5). Додаткового опису потребує тільки тканина, розміщена безпосередньо на

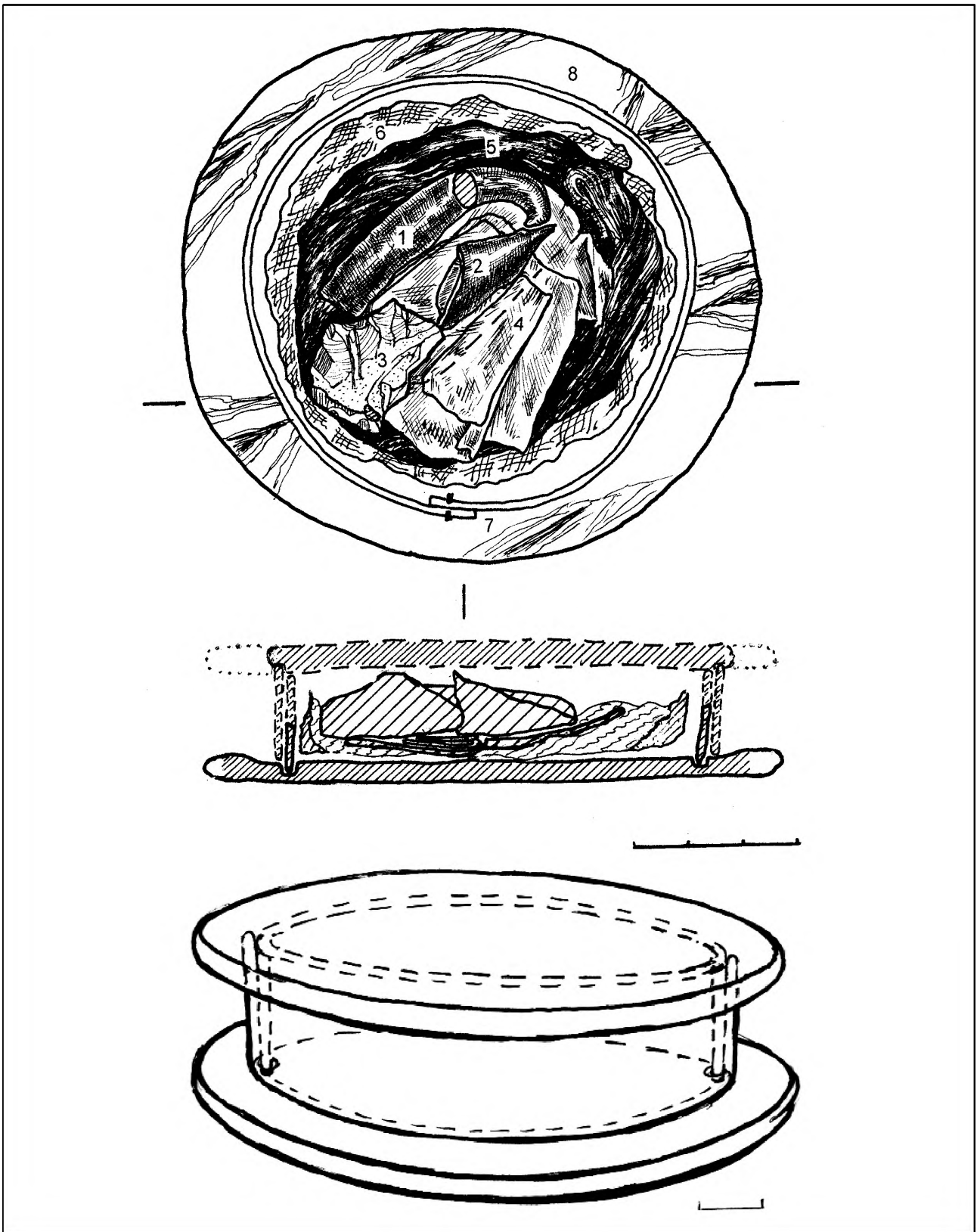

Рис. 14. Курган № 10, поховання 1.

Дерево-берестяна коробочка та її вміст,

з варіантами реконструкції у перетині і зовнішнього вигляду

- 1 — кресало, залізо, відбитки тканин; 2 — трубочка, залізо, відбитки і шматки тканини; 3 — кремій, відбитки тканини;
 4 — розвал чаші з отворами під дужку ручки, залізо, відбитки тканин; 5 — трут: волокна коноплі, тканина, опилки;
 6 — дерево-рослинна зотліла маса; 7 — береста; 8 — дерево.

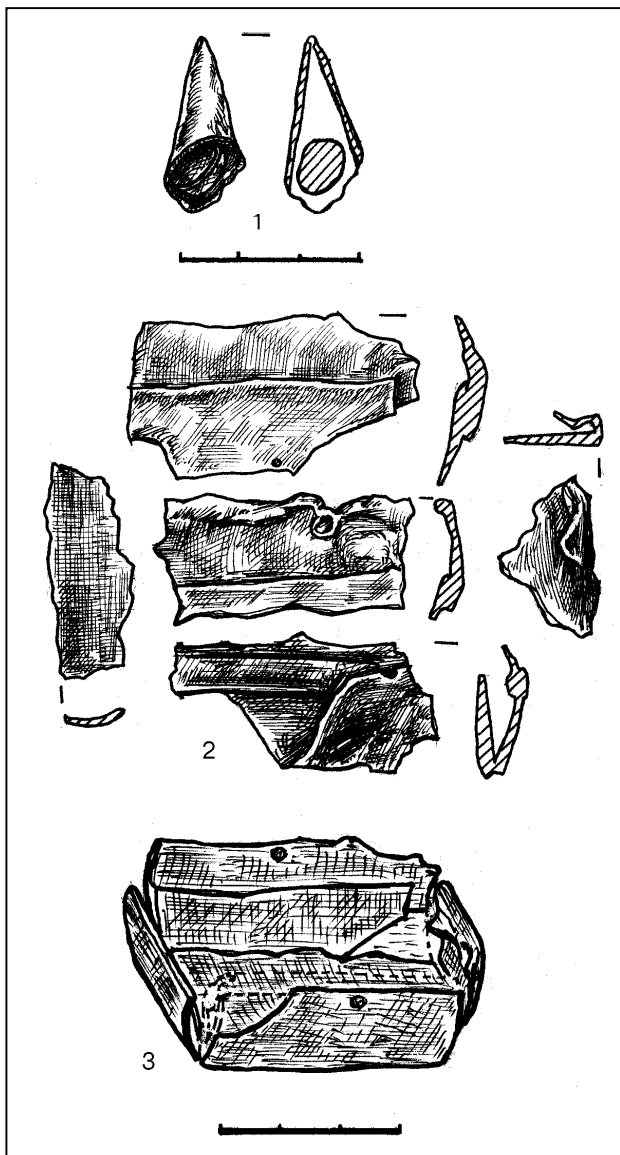

Рис. 15. Курган № 10, поховання 1.

Знахідки зі вмісту коробочки:

- 1 — трубочка з кулькою із тканини всередині;
- 2 — розвал залізної чаші;
- 3 — фрагменти чаші у складеному вигляді, з елементами реконструкції.

спинці кресала, яка аналогічна тканині підкладки ремня, що отримала також умовну назву — тканина 7.

Тканина 7 — крупноволокниста, грубої щільної структури. Тонина ниток — 0,5–0,7 мм. Тип кручення — Z-подібне, що видно навіть неозброєним оком. Числове співвідношення ниток основи і підткання у квадраті 1x1 см дорівнює 12x15 одиниць. Нитки основи можна визначити за тим, що вони дуже натягнуті і викликали характерну деформацію ниток підткання. Тканина закріп-

лена на знарядді (намотана) з невеликим нахилом ниток основи щодо вісі спинки кресала (17°). Матеріал, можливо, — конопля чи льон. Вірогідно, тканина на спинці пом'якшувала удари і ущільнювала обхват пальцями корпусу кресала при видобуванні вогню чи була запобіжником передчасній корозії.

13. *Кремень*. Скол напівпрозорого кременю сіро-коричневого кольору, підпрямокутних обрисів, один край якого збитий від ударів кресалом. Ударний бугорок виражений слабо. Наявні значні ділянки патинізації й озалізнення. Розміри: 1,0x1,9x2,3 см (рис. 13:7; 14:3).

На кремені виявлені окремі відбитки фрагментів *тканин 1 і 5* (рис.8:3).

14. *Залізна трубочка для роздмухування вогню* (зустрічається — “ковпачок”, “лійка” і т.п., найчастіше з невстановленим призначенням (Фёдоров-Давыдов, 1966, с.87). Пристрій, зігнутий із тонкого листа заліза (бляхи), підтрикутних обрисів, на конус, з незапаяним щільним швом, невеликим отвором із загостреного зверху кінця та нерівномірно-хвилястими краями розширеного донизу конуса. Висота — 2,6 см; діаметр більшої основи — 1,4 см; товщина листа металу — 0,04 см (рис.14:2;15:1). Корозована, з відбитками тканини (рис.8:2).

Зокрема, на одній ділянці — відбиток тканини 5, що перекриває залишки тканини 1. Шматочок тканини 1 також був збитий до пустоти (конусу) трубочки і згорнутий у вигляді кульки.

15. *Шкіряний мішечок* невеликого розміру (близько 6x8 см), погані збереженості, із зав'язкою з такого ж матеріалу. Шкіра добре вичинена, тонка, пофарбована в яскраво-червоний колір. Відбитки мішечка виявлені на рештках коробочки та окремих предметах з її вмісту. Нагадаємо, що в мішечку знаходилися — кресало, кремень, трубочка і шматочок металізованої тканини 5 (рис.14). Яскравість і насиченість кольору вказує на немісцеве виробництво фарбника або про імпорт вже готової фарбованої шкіри, бо фарбник-продублювач,

який надавав би такий яскравий і стійкий відтінок шкірі, на Лівобережжі невідомий.

16. Рештки *трута* — залишки матеріалу для розпалювання вогню — оточували навкруги і підстиляли набір предметів у коробці. Це була щільно спресована, подрібнена маса, що складалася з волокон коноплі, лубу, дрібних опилок, шматочків порваної тканини 1 (?), поверх яких лежало пасмо неспрядених ниток, можливо, конопляних (рис.14:5-6).

17. *Шматочок металізованої тканини* (тканини 5), зі вмісту мішечка, розміром близько 4х6 см, — можливо, коштовна підкладка мішечка-кисету, що збереглася у дрібних фрагментах.

18. *Уламки підпрямокутної залізної чашечки*, у вигляді трапецієподібної форми 5-ти видовжених невеликих залізних платівок (рис.3:13-14), частина з яких мала загнуті назвні краї та клепані з'єднання. Розміри профільованих платівок — від 1,6х2,6 см (боковина) до 1,7х4,7 см. Орієнтовні розміри коробочки — 3,8х4,8 см (рис.9; 14:4; 15:2,3). На краях, у центрі повздовжніх стінок, збереглися пошкоджені корозією отвори під дротяну ручку-дужку для підвішування чи утримування, діаметром 0,25-0,30 см. Щодо призначення такого виробу, поіменованого у фаховій літературі як “залізна чашечка у вигляді чотирикутної коробочки, складеної з листів залізної бляхи”, з огляду на знахідку у наборі, то воно очевидне — вміщення до неї матеріалу для розпалювання вогню. Цікаво, що коробочка потрапила до набору вже у розламаному вигляді (можливе і навмисне псування).

На всіх платівках розвалу коробочки є відбитки тканини 1 та на двох — фрагменти прикипілої металізованої тканини типу 5 (рис.9).

Розвал подібної залізної коробочки “чашечки”, спаяний із кресалом, виявлений у складі інвентаря поховання золотоординського кочівника поблизу с.Шушвалівка Глобинського району на Полтавщині, разом із аналогічною трубочкою-ріжком

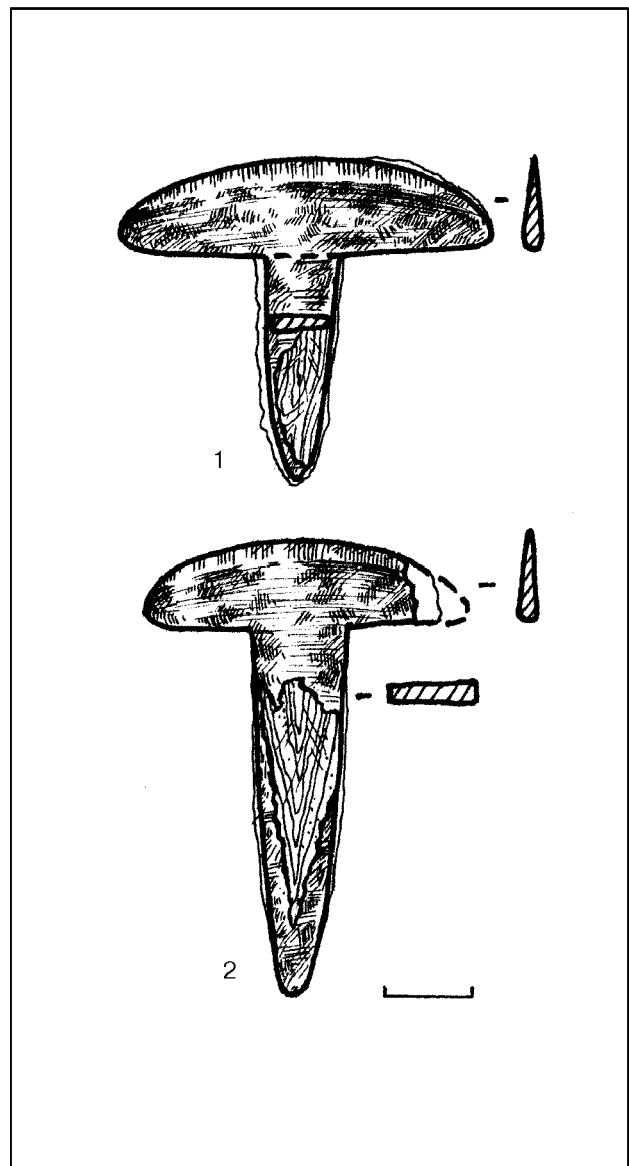

Рис. 16. Курган № 10, поховання 1.
“Мотички”. Залізо.

для роздмухування вогню (*Мокляк, Морозко, 1991, с.88, рис.3:8; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Кракало, Тітков, 2004, с.118, рис.81:18, 26*).

Землерийні знаряддя. 19-20. Рештки двох залізних маленьких *мотичок* (?), у вигляді Т-подібних кованих платівок металу, що розслоїлися (рис.16). Верхній робочий бік мав сегментоподібну форму, дещо скруглені краї, сліди заточування робочої частини; нижня — підтрикутного за формою плоского стрижня. Розміри першої з “мотичок”: висота — 4,0 см; ширина — 4,4 см; товщина — 0,2 см; другої: висота — 5,4 см; ширина — 3,8 см; товщина — 0,3 см. На

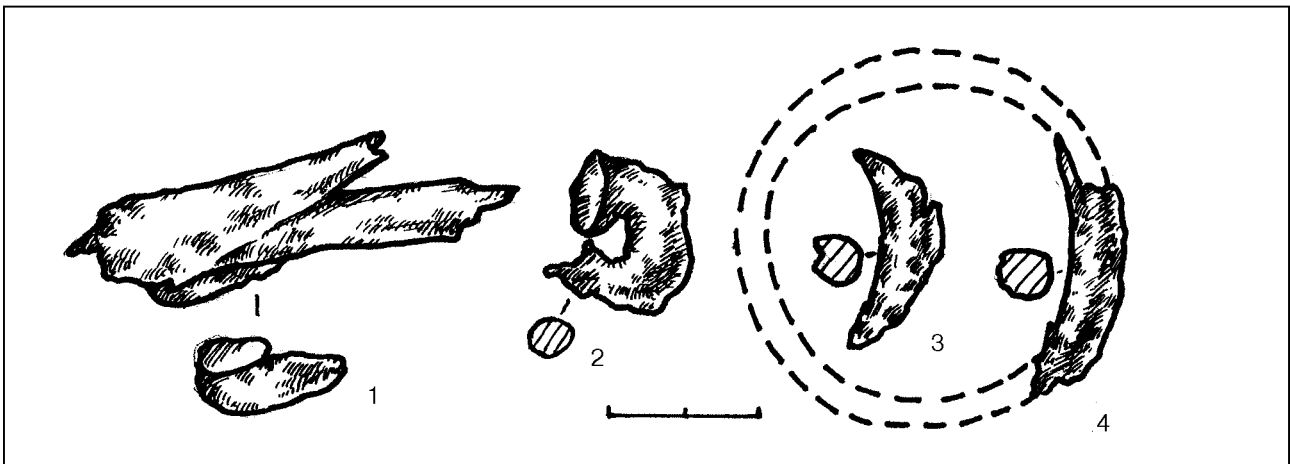

Рис. 17. Курган № 10, поховання 1.
Уламки вудил. Залізо.

підтрикутних стрижнях помітні відбитки дерева. 2 од. (рис. 16:1-2) Метал практично повністю знищений корозією. Землерийні знаряддя, напевне, використовувалися у процесі спорудження ями поховання, мали зігнутий дерев'яний держак-руків'я.

Предмети упряжі коня. 21. Фрагментовані залізні *двоскладові вудила* без псаліїв, з рухомими кільцями, у розвалі (рис.3:11). Вірогідно, належали до типу Г II, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.17, 18, рис.2). Від вудил залишилися: уламки розслоєних стрижнів, довжиною від 2,1х3,0 до 4,0х6,3 см; одного з кілець їх з'єднання, діаметром 2,2 см; спаяних корозією двох стрижнів (1,7х5,4 см) та третин двох закінчень — рухомих кілець, діаметром близько 5,0-5,5 см (рис.17:1-4). Розміри уламків кілець — 1,1х2,6 та 0,8х3,5 см. Перетин стрижня вудил — круглий, його діаметр — 0,6-0,7 см. Всього — 12 фрагментів.

На маленькому кільці-з'єднанні вудил, крім звичних відбитків тканини 1, є залишки тонкої, озалізної в процесі окислення металу, шкіри, в розломах якої помітні погано збережені відбитки крупноволокнистої тканини грубої структури, за типом 2 або 7, що через малодоступність і погану збереженість точніше не ідентифікувалися.

22. *Уламки стремена*: фрагменти верхньої частини дужки, стрижнів та уламки основи країв підніжки, круглої у перетині форми (рис.18), що належали стремену

типу Д I, з розплющеною верхньою частиною дужки. Замість трикутного виступа зверху верхній край утворює округлий виступ над прорізом для пут. Напевне, стремено мало широку пласку ніжку з арковим контуром. Форма підніжки не встановлена. Розміри фрагмента підніжки — 3,5х6,0 см, перетин стрижня — овальний, 0,4х0,8 см (рис.18). Довжина уламків стрижнів — 2,7-6,5 см. Ширина потовщених країв підніжки — 5,2-5,5 см. Точні обриси стремена не визначені через фрагментованість і втрати від корозії. Всього — 10 уламків.

На одному з фрагментів збереглися дрібні відбитки тканини 1, децю змазані на твердому металі. На іншому — тканина 1 в корозійних тріщинах, так само, як і на двох дрібних уламках деталей стремена, і на верхній частині дужки. Отже, і цей залізний виріб також обмотувався тканиною 1.

Інші знахідки. 23. Розвали *пташиних яєць* — повний та неповний — належать яйцям *курки домашньої (Gallina gallus domestica)* (рис.3:7). Визначення здійснене орнітологом, кандидатом біологічних наук, доцентом кафедри зоології Полтавського державного педагогічного університету ім. В.Г.Короленка *М.В.Слюсарем*.

24. *Фрагменти ліпного горщика* доби раннього залізного віку, з ледь виділеною основою шийки, широким приземкуватим, кулястої форми тулубом, незначним рантиком закраїни в основі плаского денця,

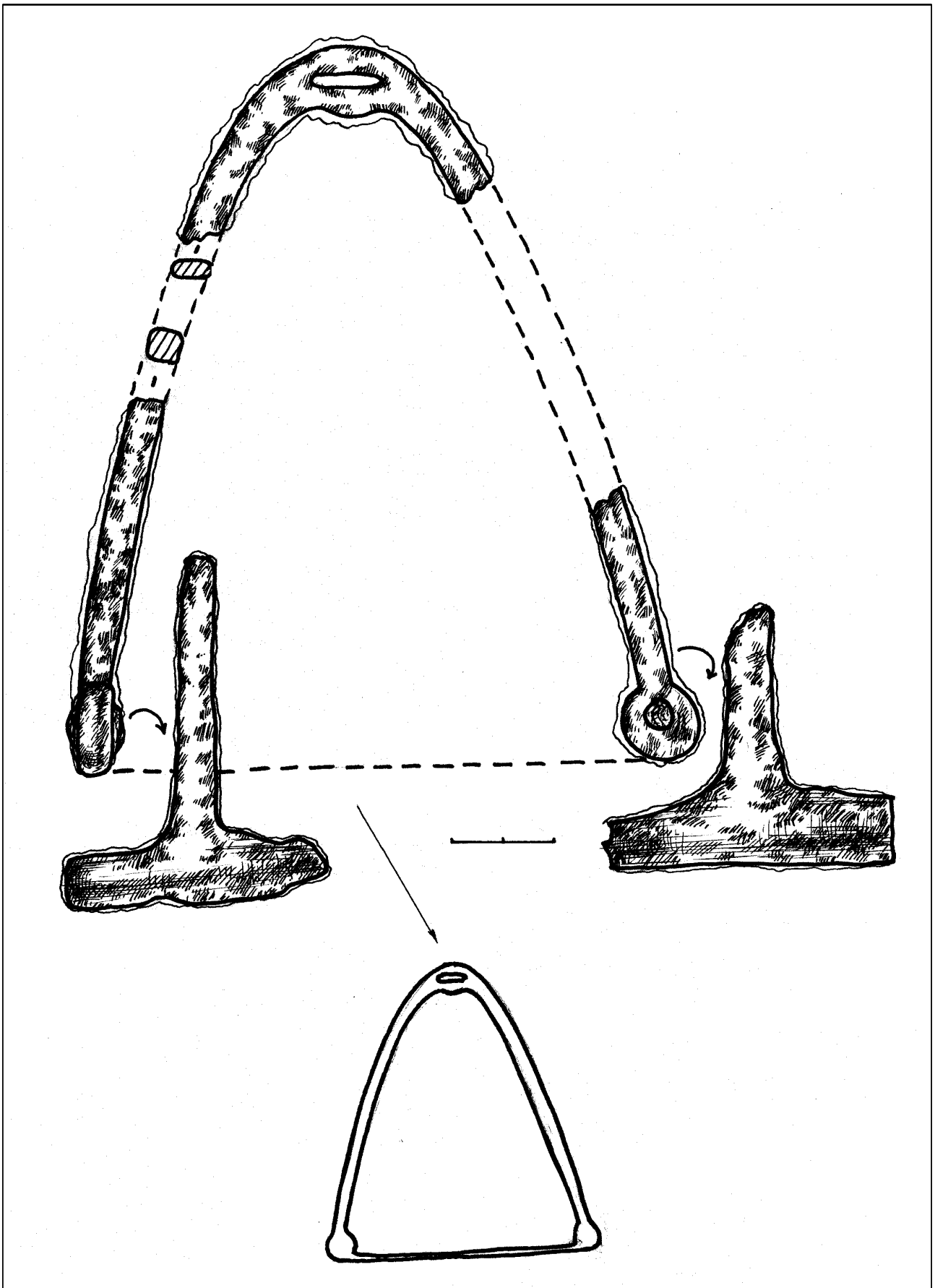

Рис. 18. Курган № 10, поховання 1.
Стремено. Залізо.

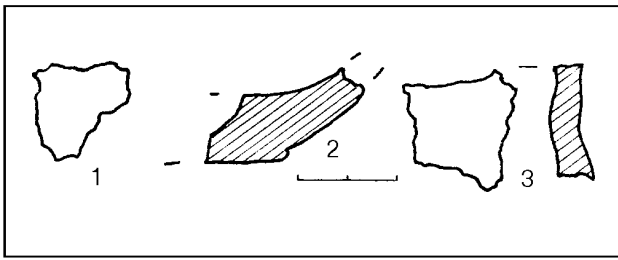

Рис. 19. Курган № 10, поховання 1.
Фрагменти кераміки доби
раннього залізного віку.

з добре заглаженою ангобованою поверхнею оранжево-коричневого кольору, з блискітками кварцевого піску у тісті сіро-чорної щільної маси (рис.19:1-3). Уламки виявлені біля кутка ями поховання 1, у масиві насипу, і належать одній посудині. Розміри фрагментів: від 0,9х1,1 до 1,2х3,3 см, товщина стінок і денця — 0,7-0,8 см. 4 од.

Таким чином, кочівницьке впускне чоловіче поховання 1 може бути датоване початком — другою чвертю XIV ст. і віднесене до числа поховальних комплексів представника аського (яського) населення Золотої Орди, ймовірно, з кавказькими коренями та салтівським походженням (Бубенок, 2004, с.168-190).

Поховання 2 (катакомбне, впускне), здійснене край західної поли насипу I, з рівня 0,35-0,40 м, у шар надувного піску біля первісного кургану, за 1,8 м на південь від репера (кут 178° від умовного центру). Виявлене з рівня 0,5 м від вершини дослідженого насипу (репера). Це була нижня частину катакомби зі вхідним колодязем, коротким дромосом і підовальною у плані поховальною камерою, орієнтованих, за довгою віссю поховання, у напрямку північний схід-північ — південний захід-південь (рис.2:2).

Залишки вхідного колодязя у нижній частині мали вигляд прямокутної у плані,

зі скругленими кутами, заглибини у матеріку, доведеної до глибини 0,8 м (північний захід — південний схід). Розміри основи вхідної ями становили 0,75х1,05 м (рис.2:2). Рештки дромоса, у вигляді овальної напівкамери, глибшої на 0,05-0,08 м, мали розміри 0,65х0,90 м і примикали до входу з північного сходу, з того ж боку підрізаючись залишками поховальної камери. Остання, близької до овальної форми, орієнтована за широтною віссю, мала розміри 1,3х1,7 м і рівне дно, розташоване на глибині 0,9 м від репера. Нижня частина стінок камери, збережених на висоту 0,4 м, позначала невелике звуження догори — в бік склепіння (рис.2:2).

Заповнення всіх частин катакомби було однорічним супіщаним, сіро-чорного кольору, що вказувало на зруйнування споруди у давнину. Воно не містило знахідок, окрім грудочки червоно-коричнюватої вохри у західній частині на дні камери та п'ястної кістки бичка біля її східної стінки (рис.2:2). Вірогідніше за все, поховальна камера була споруджена для дитячого поховання, кістки від якого не збереглися і винесені землеріями. Чи не є рештками поховання кілька переміщених кісток, знайдених на північний схід від репера, стверджували важко.

Поховання віднесені до числа комплексів *катакомбного часу*.

Отже, у кургані виявлено 2 поховання — *1 катакомбної культури* та *1 золотоординського часу*. Вірогідно, під насипом знаходилися залишки й ще одного — основного поховального комплексу *енеолітичної доби*, сліди якого зафіксовані, хоча його місцезнаходження під курганом знайти так і не вдалося.

3. Курган № 11/2003 р.

Курган № 11 завершав зі сходу розсіяний вздовж південного схилу останця ряд поодиноких насипів групи I. Він знаходився за 0,29 км на південний схід від насипу № 1 — Стовбуватої Могили (рис.1). Займав сусідній із курганом № 10 виступ на краю підвищення, що нависав над схилом на 5,8 м від рівня заплави. Був значно розораний, проте візуально відзначався як курган. Новітня задернованість та рослинність певним чином скрадала межі його насипу (рис. 21).

Курган мав діаметр 17,5 м і круглу в плані форму (рис. 20). Висота цього розораного і пошкодженого ерозією насипу становила 0,5 м. Насип був зведений у чотири прийоми — за епохи енеоліту, двічі — за ранньої бронзи і, напевне, незначно досипався за доби пізнього середньовіччя. В кургані досліджено 7 поховань; його північно- та південно-західний сектори та ділянку на захід від кургану перекривала ціла група ям початку раннього залізного віку. Отже, тут досліджені — 1 ямне, 3 катакомбних, 1 чоловіче і 2 ритуальних поховання коней *золотоординської епохи*, що склали єдиний комплекс, разом із рештками 4-х вогнищ. Крім того, 20 ям чорноліської культури, 12 з яких перерізали насип кургану, також стали об'єктами розкопок. Результати їх вивчення описані в окремому розділі дослідження.

Стратиграфія та особливості насипу. Рештки насипу були переміщені ерозією та розорюванням на південний захід і част-

ково сповзли вздовж схилу останця. Поверхневий розораний шар не перевищував 0,20-0,25 м. Нижче залягав масив досипки товщиною 0,2-0,3 м, напевне, золотоординського часу, зі світлосіро-коричнюватого супіску, перебитий кротовинами і старими лисячими норами. Під ним, у північній частині насипу, досить чітко проступав ерозований прошарок сіро-коричневого супіску стародавньої поверхні (рис. 20). Перенесений вздовж схилу оранкою супіщаний масив насипу світлішав, змішавшись із знесеним плугами перед- та материковим піском. Рівень стародавнього горизонту — похованого супіску — читався з 0,45 до 0,65 м, а нижче по схилу — з 1,25 м, і досить чітко під усім масивом насипу (рис. 20). Товщина похованого ґрунту — сіро-коричневого супіску — коливалася у межах 0,20-0,25 м. З рівня 0,7-1,0 м від репера залягав тонкий прошарок передматерика — жовто-сірого піску, що підстилався з глибини 0,95-1,20 м білим піском — материком (рис. 20).

Курган досліджувався із залишенням вісьової бровки, шириною 1,0 м, орієнтованої за лінією північний захід — південний схід, тобто, з відхиленням від півночі на захід на $39^{\circ}51'06''$ (рис.) через наявність магнітної аномалії. Саме це відхилення зафіксоване на фотознімках і, відповідно, скориговане на кресленнях.

Первинний *насип I*, що знаходився у південно-східній частині загального масиву, над схилом, стратиграфічно відзначався у західному профілі центральної бровки

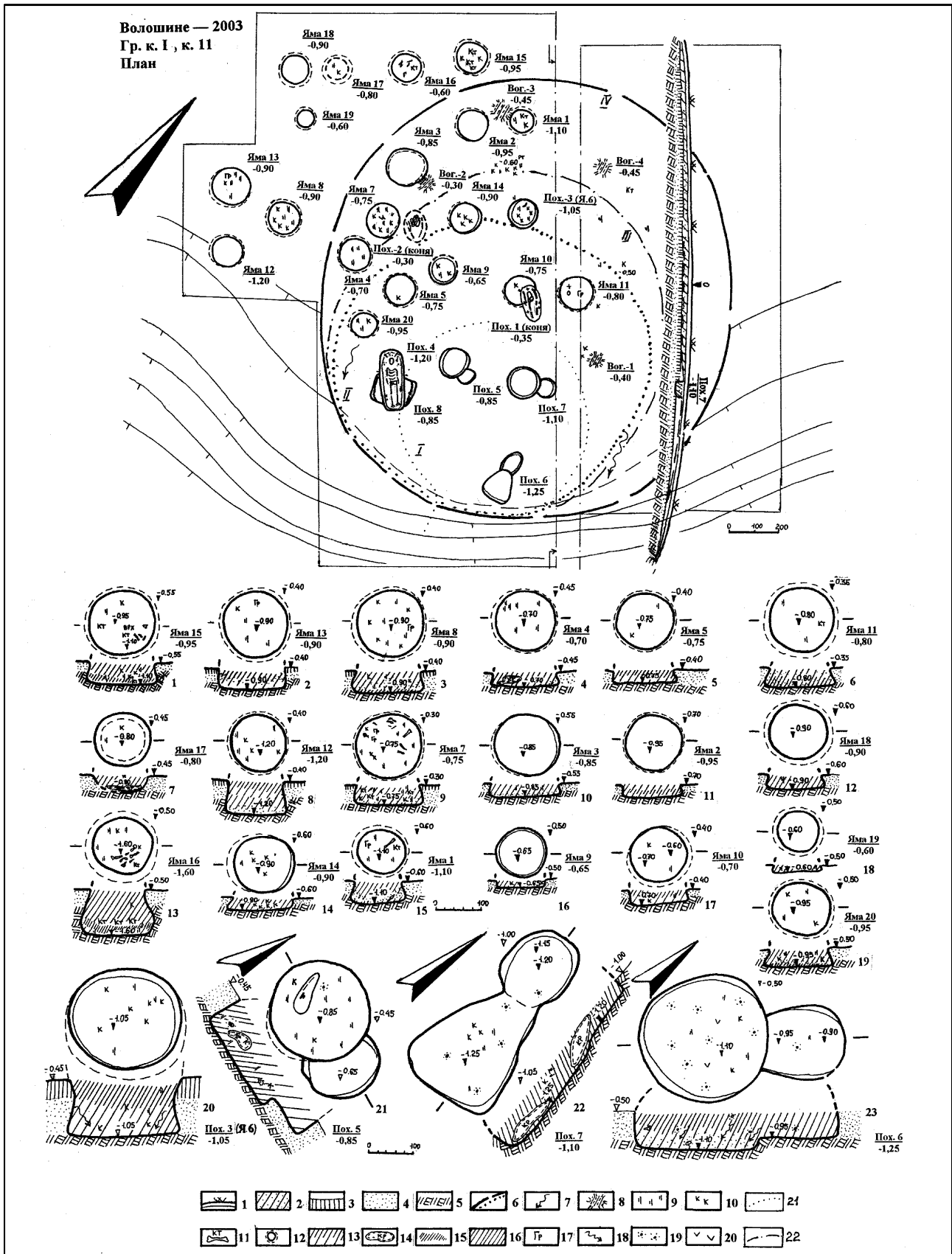
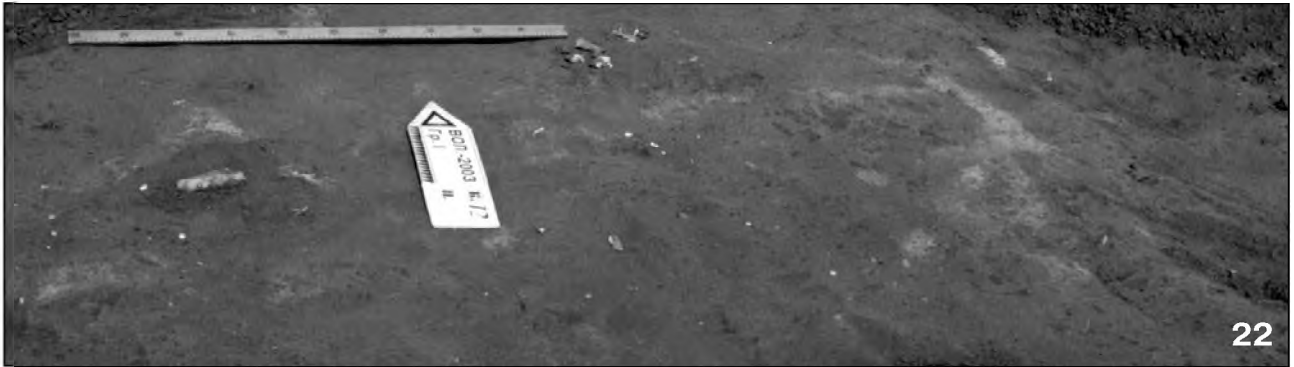

Рис 20. Курган № 11/2003 р. План, східний профіль центральної бровки, ділянка з ямами чорноліської культури. Плани і перетини ям №№ 1-20, поховань 5-7.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — супісок заповнення; 3 — похований ґрунт; 4 — пісок-передматерик та пісок заповнення; 5 — материк; 6 — межі насипів II і IV; 7 — зсуви; 8 — вогнища; 9 — вулини; 10 — фрагменти кераміки; 11 — кістки тварин; 12 — ями; 13 — супісок різних кольорів — від темносірого до світлосірого та світлосірого; 14 — кротовини, нори; 15 — попіл; 16 — чорно-сірий супісок заповнення ям; 17 — уламки граніту; 18 — затюки; 19 — вохра, скупчення крейди; 20 — рослинний тлін; 21 — межа первинного насипу (I); 22 — межа насипу III.

Курган № 11/ 2003 р. (аномальне відхилення стрілок на захід на 39°51'06")

Рис. 21. **Загальний вигляд**, зі сходу; на задньому плані — курган № 1 — Стовбувата могила.
 Рис. 22. **Поховання 1**. “Пляма” ями. Вигляд з південного сходу.

Рис. 23. **Поховання 1**. Кістки кобили. Загальний вигляд, зі сходу.
 Рис. 24. **Поховання 2**. Кістки коня. Вигляд з південного сходу.

світлосірим прошарком злежаного піску, із болотяними включеннями органіки та залізистими прожилками, викладеному на присхиловий тонкий шар похованого ґрунту. Його діаметр окреслювався як 7x8 м, при висоті 0,3 м, форма — як згладжено-сегментоподібна (рис. 20). Такі невеликі насипи споруджувалися у цьому мікрорегіоні здебільшого енеолітичним населенням (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська 2005, с.63, 80). Під насипом I решток енеолітичного основного поховання не виявлено. Воно, ймовірно, було знищене землеріями, ерозією чи спорудженням будь-якого з поховань 4-8.

Насип II, аналогічної, круглої форми, зведений зі впуском край південно-західної поли первісного кургану ямного поховання 8. Позначення контурів насипу здійснене реконструктивно, за дещо інтенсивнішим кольором сіро-чорного супіску, що вкривав поверхню похованого ґрунту поза межами насипу I. Стратиграфічно у вертикальних зачистках центральної бровки — не читався. З певним ступенем припущення, можна окреслити його діаметр — приблизно 14 м. Висота не визначена. Саме до цього насипу впушені три катакомбні поховання — №№ 5-7 (рис. 20), з одним із яких і пов'язане підсипання кургану, завершене спорудженням насипу III.

На північний захід від насипу II, за 5,2 м від репера, трохи нижче рівня похованого ґрунту, відзначене скупчення кераміки епохи ранньої бронзи та окремі вуглини, які, все ж, не дають підстави розглядати цю групу знахідок як поховання.

Ймовірна добудова *насипу III* відбувалася у північно-західному та північному напрямках. Виявити його приблизні межі допомогли місцезнаходження вогнищ 2-4, розведених на стародавньому горизонті, біля піл цієї поховальної споруди фіналу раннього бронзового віку. Вірогідний діаметр насипу III становив близько 15x16 м. Стратиграфічно цей насип у профілях бровки і в планіграфії також відрізно не читався.

Поява кургану в сучасних дослідженнях межах пов'язується з підсипанням насипу та наслідками вітрової ерозії, що мали місце перед та за золотоординської епохи. Не виключено, що курганоподібний пагорб над заплавою був “підсилений” кількома шарами супіщаного поверхневого дерну, а на його вершині у XIV ст. влаштовано поховальну яму і складені частини туш і кістки від двох забитих на тризну коней. З пізньосередньовічним поховальним обрядом пов'язується й поява навкруги насипу III трьох вогнищ, розпалювання ще одного — вогнища 1 — на його вершині.

Поховання 1 жертвовної тварини (*впускне, золотоординське*) — частини туші зі шкурою молоді (напівдорослої) особини самки коня свійського (*визначення кандидата історичних наук О.П.Журавльова*), виявлене за 1,15 м на південний захід — південь від репера, на глибині 0,2 м (кут 225° від умовного центру). Здійснене в овальній за формою, розширеній до північного заходу, ямі, розміром 0,95x1,35 м і глибиною від рівня виявлення 0,2 м (або 0,40 м від репера) (рис. 20). Воно впушене у насип IV, напевне, вже після влаштування золотоординського поховання 4, ближче до умовного центра кургану (рис. 20:1). Розширена в оголів'ї яма, зі злегка звуженими до дна стінками і майже рівним, пониженим в бік схилу дном, орієнтована за довгою віссю північний захід — південний схід (рис. 25:3). Поховання знаходилося над верхньою частиною заповнення ями № 10 доби раннього залізного віку (рис. 20).

Заповнення ями поховання супіщане однорідне — сіро-коричневого кольору, у передденні — з домішками світлосірого піску, окремими вуглинами, лусочками кременю, збитими кресалами, а також уламками подрібненої перевідкладеної кераміки епохи бронзи.

В ямі, наслідуючи анатомічний порядок, викладені частини туші молоді кобилиці — голова (череп, верхня частина якого зміщена плоскорізом у 1970-ті рр.), нижні частини двох підігнутих передніх кінцівок

Волошине — 2003
Гр. к. I, к. 11
Плани поховань

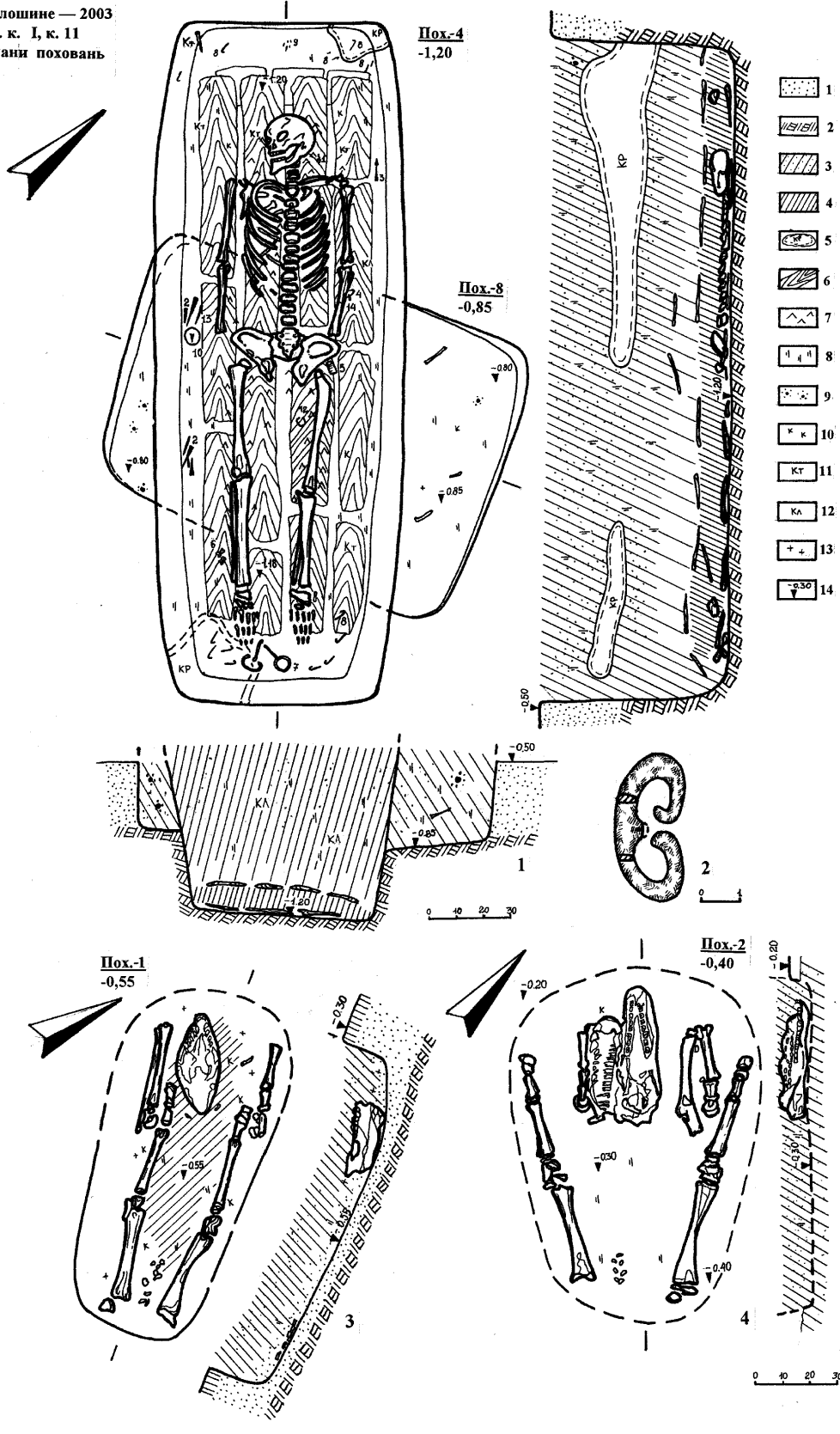

Рис 25. Курган № 11/2003 р., поховання 1-2, 4 та 8. Плани, перетини.

Польова прорисовка (2) знахідки з поховання 4 — кресала (залізо).

Умовні позначення: 1 — пісок; 2 — материк; 3 — супісок; 4 — темносірий супісок; 5 — кротовини; 6 — дерево; 7 — шкіряний тлін; 8 — вуглини; 9 — крейда; 10 — фрагменти кераміки; 11 — кістки тварини; 12 — кістки людини; 13 — кремені; 14 — покажчики глибин.

Цифрами на плані поховання 4 позначені: 1 — бронзова сережка; 2 — залізні наконечники стріл та платівки з розвалу сагайдака; 3 — залізний наконечник дротика; 4 — залізне кресало і рештки дерев'яної коробочки;

5 — точильце з ручки амфори; 6 — астрагали; 7 — залізні вудила; 8 — залізні цвяхи і скоби; 9 — пляма яскравочервоної вохри; 10 — залізні чаша і дзвіночок з горошиною; 11 — перевикористана кістка людини з пох. 8; 12 — розвал рамки залізної пряжки; 13 — залізні ножі; 14 — кремій.

та, по боках, — нижні частини задніх (рис. 23). Між ними, з південного сходу, були розташовані кілька кісток з куприкового відділу хребта тварини. Загальна кількість кісток — 106 од. Орієнтація поховання — головою на північний захід (рис. 25:3). Відзначені рештки тліну шкіри тварини.

Зі знахідок — 8 дрібних уламків кераміки початку раннього залізного віку, розміром від 0,3x0,4 до 0,6x0,9 см, із домішками жорстви в тісті, кілька перепалених шматочків суглинку та дві чешуйки (лусочки) прозорого кременю, розміром 0,3x0,4 і 0,4x0,6 см, зі слідами забитостей (ударів) від кресала. Привертає увагу фрагмент плічка і шийки гончарної сіро-коричневоглиняної посудини, з домішками жорстви і блискіток слюди, від невеликого горщика, на зразок чорноліського, на якому помітна одна з кількох прокреслених горизонтальних ліній (рис. 60). Розміри уламка — 2,3x2,6 см. Останній потрапив до заповнення поховання з перекопу поверхневих нашарувань над ямою № 10.

Поховання належить до числа жертвоних захоронень-кенотафів решток коней у насипу кургана (без кісток людини) відділу **И**, типу **I**, за Г.О.Федоровим-Давидовим (*Федоров-Давыдов, 1966, с. 128*), пов'язаних зі влаштуванням комплексу 4 *золотоординського часу*.

Поховання 2 жертвоні тварини (*впускне, золотоординське*) — частини туші зі шкірою молодої особини самця коня свійського (*визначення кандидата історичних наук О.П.Журавльова*), досліджене за 6,15 м на захід — південний захід від репера, на глибині 0,35 м (кут 280° від умовного центру). Здійснене в овальній за формою, розширеній до північного заходу, ямі, розміром 0,55-0,70x1,30 м і глибиною від рівня виявлення 0,2 м (або 0,55 м від репера) (рис. 24; 25:4). Воно впущене у насип **IV**, неподалік західної поли кургана (рис. 20). Розширена в оголів'ї яма, зі злегка звуженими до дна стінками, мала незначний ухил у північно-західній частині, майже рівне дно, дещо понижене в бік схилу, й була орієнтована

за довгою віссю — північний захід — південний схід (рис. 25:4).

Заповнення ями супіщане однорідне — сіро-коричневого кольору, у передденні — з переважанням світлокоричневого супіску, окремими вуглинами, трьома чешуйками кременю, а також уламками подрібненої перевідкладеної кераміки початку раннього залізного віку.

В ямі, наслідуючи анатомічний порядок, викладені частини туші коня — голова, з обох боків від неї — нижні частини двох підігнутих передніх кінцівок, та, нижче від них, по боках, — нижні частини задніх, звернені копитами до черепа (рис. 24; 25:4). Між ними, з південного сходу, розташовані кілька кісток з куприкового відділу скелета хребта тварини. Загальна кількість кісток — 128 од. Орієнтація поховання — головою на північний захід (рис. 25:4). Розміщенню частин туші надані своєрідні “антропоморфні” обриси, що віддалено нагадують у плані постать людини (голова, руки, ноги). Відзначені рештки зотлілої шкіри коня.

Зі знахідок — 5 дрібних уламків кераміки доби початку раннього заліза, розміром від 0,4x0,5 до 0,7x1,0 см, із домішками жорстви в тісті, три чешуйки прозорого і матового сіро-коричневого кременю, розміром від 0,1x0,3 і 0,3x0,5 см. Привертає увагу вміщення до ями кількох вуглин — біля черепа і ніг коня (рис. 25:4).

Комплекс належить до числа жертвоних захоронень-кенотафів (без кісток людини) решток коней у насипу кургана, пов'язаних зі здійсненням поховання 4 *золотоординського часу*.

Залишки об'єкта, що отримав польовий шифр “**поховання 3**”, через подібність до вхідного колодязя катакомбного поховання, в ході досліджень виявилися ямою чорноліського часу, якій пізніше довелося присвоїти додатково порядковий номер — **яма № 6**. Її опис включено до наступного розділу (рис. 53).

Поховання 4 (*впускне, золотоординське*) виявлене за 7,1 м на південний захід від репера, на глибині 0,5 м (кут 194° від умов-

ного центра). Здійснене у прямокутній, за формою, зі скругленими кутами і дещо розширеній до середини довжини, ямі, розміром 0,75-0,95x2,50 м і глибиною від рівня виявлення — 0,70 м (або 1,20 м від репера), та впущене ближче до південної поли насипу IV (рис. 20). Яма, дещо розширена до середини, орієнтована за довгою віссю — північний захід — південний схід (рис. 25:1), перерізала ямне поховання 8, практично знищивши його. Вертикальні вирівняні стінки місцями пошкоджені кротовинами, у переденні — з глибини 1,05 м — мають невиразний уступ, шириною 5-10 см, що обмежує заглибину в 0,15 м, призначену для встановлення гробовища, розміром 0,70-0,75x2,4 м (рис. 25:1;26).

Заповнення супіщане. Зверху воно складалося з сіро-чорного супіску, змішаного з дрібними вкрапленнями світложовтого піску, який з 0,85 м від рівня репера підстилався мішаним супіщано-материковим ґрунтом викиду, з окремими вуглинами. У нижній частині заповнення, з рівня 1,05-1,10 м (під рештками дощатого перекриття), лежав сіро-чорний супісок (рис. 25:1). Верхній шар заповнення був перебитий двома норами.

Рештки перекриття, викладеного вздовж довгої вісі ями, збереглися вкрай погано. Проте, вони відзначені на двох рівнях — близько 0,95-1,00 м (кілька уламків товстих дощок) — по центру поховання, та на глибині 1,05-1,10 м від репера (тлін по центру і над повздовжними стінками) (рис. 25:1). Нижній шар такого перекриття був, певно, покришкою гробовища. Верхні та нижні дошки зшивалися між собою та з не збереженими поперечинами за допомогою залізних цвяхів і скоб, виявлених у переденні (рис. 25:1:8). Цілком ймовірно влаштування верхнього перекриття з 4-5-ти товстих дощок, шириною 15-20 см і товщиною 4-5 см, закріплених на 2-х брусах — поперечинах за допомогою залізних скоб. Перекриття мало спиратися на кілька стовпчиків-брусів і утворювати незначний зазор над покришкою гробовища.

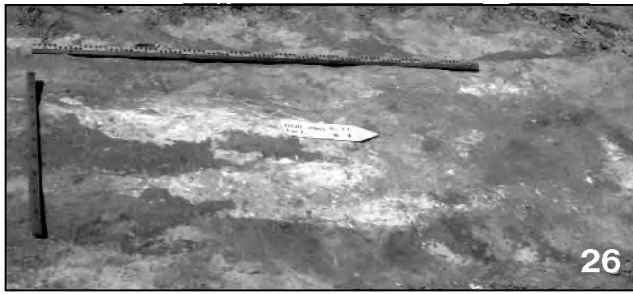
Гробовище, встановлене у заглибині в основі ями й орієнтоване за її довгою віссю, збереглося також незадовільно. Від нього лишилися дощаті сліди покришки, ймовірно, з 4-х тонких дощок шириною 12-16 см, вкритих тканиною; сліди основи (нижньої частини) товстих дощок, каркасу (збереглися північно-західна та частина південно-західної довгої стінок). Довші дошки розпиралися коротшими, причому менші були підпиляні із розхиленням до верху, зшиті торцями за допомогою скоб і цвяхів вздовж коротших боків труни. Встановлені розміри основи гробовища — 0,65-0,67x2,30 м (рис. 25:1). Дно його складалося з чотирьох повздовжних тонких дощок, шириною 14-18 см, прибитих до каркасу. Відзначене незначне розширення гробовища з північно-західного боку. Розміри найбільшого розширення домовини: по верху (реконструйовані) — 0,60-0,75x2,28 м, розміри по низу — 0,55-0,65x2,25 м; висота гробовища — близько 20-25 см (рис. 25:1).

Похований був укладений посеред гробовища, зі зміщенням до південно-східної стінки, у випростаному стані на спині, головою на північний захід (рис. 25:1; 27-28). Лицевий відділ черепа звернений до південного заходу — на киблу. Руки розташовані вздовж тулуба, кисть лівої — не збереглася, правої — під тазом. Ноги розташовані паралельно довгій вісі поховання, стопи виростані (рис. 28). Скелет зберігся майже у повному анатомічному порядку (рис. 27).

Він належить *чоловіку*, віком *43-45 років*, зріст якого складав — *168,0-170,0 см*. За наслідками антропологічного вивчення, встановлений ряд ознак комплексу розвиненості м'язів металника списа чи лучника, а також належності чоловіка до числа професійних вершників. Відзначені сліди поранення в груді, отриманого ще в юнацькі або дитячі роки.

У внутрішній частині гробовища виявлені сліди встилання домовини кошмою-? поганої збереженості, вкритої поверх тканиною пурпурного кольору, що покривала

Курган № 11 / 2003 р., поховання 4.
 (аномальне відхилення стрілки 39°51'06").
 Рис. 26. "Плями" ям пох. 4 і 8 у зачистці.
 Вигляд зі південного сходу.
 Рис. 27. **Вигляд** з південного заходу-півдня.
 Рис. 28. **Вигляд** з південного заходу.

дно труни та використовувалася в якості савана. Залишками пурпурного барвника від тканини були пофарбовані кістки похованого та нижня частина деяких напутніх речей, зокрема, астрагали (рис. 47). Відбитки фарбника різної інтенсивності залишилися на кістках рук, спинних хребцях, тазу й ніг похованого. По краях гробовища траплялися незначні скупчення вуглин, найкраще помітні в кутках у головах, під повздовжними стінками та в ногах похованого (рис. 25:1).

Вартою уваги деталлю поховального обряду було вміщення у західному кутку, на дні ями, у вертикальному положенні в головах похованого, на рівні 1,15 м від репера, уламка ліктьової кістки дитини, — взятої з перекопу ямного поховання 8 (подібна, за місцезнаходженням у лівому кутку, знахідка відзначена й у похованні 1 кургану № 10, правда, там містилася кістка барана).

Вздовж коротших стінок ями, поза гробовищем, виявлена найбільша кількість уламків кованих залізних скоб і цвяхів, що впали після перегнивання перекриття (рис. 25:1:8). Скоріше за все, останнє скріплювалося ними, маючи на краях, вздовж коротших боків, бруси чи плахи основи. По центру ями, під північно-західною стінкою, поза гробовищем, виявлена пляма яскравочервоної вохри, винесеної з поховання 8 доби ранньої бронзи, під час спорудження ями кочівницької могили (рис. 20).

Поховання супроводжував досить виразний набір інвентаря, склад якого та його розміщення у могилі були подібні до речового комплексу поховання 1 кургану № 10.

Зліва від черепа похованого знаходилася бронзова сережка у вигляді “знака питання”, з односкладовим стрижнем, перевитим тонким дротом (рис. 25:1:1); з обох боків від черепа виявлені потрошені кістки дитини, винесені землеріями з перекопу поховання 8.

Навкруги черепа й на скроневій та потиличній частинах черепної коробки відзначені сліди хутряного і шкіряного тліну

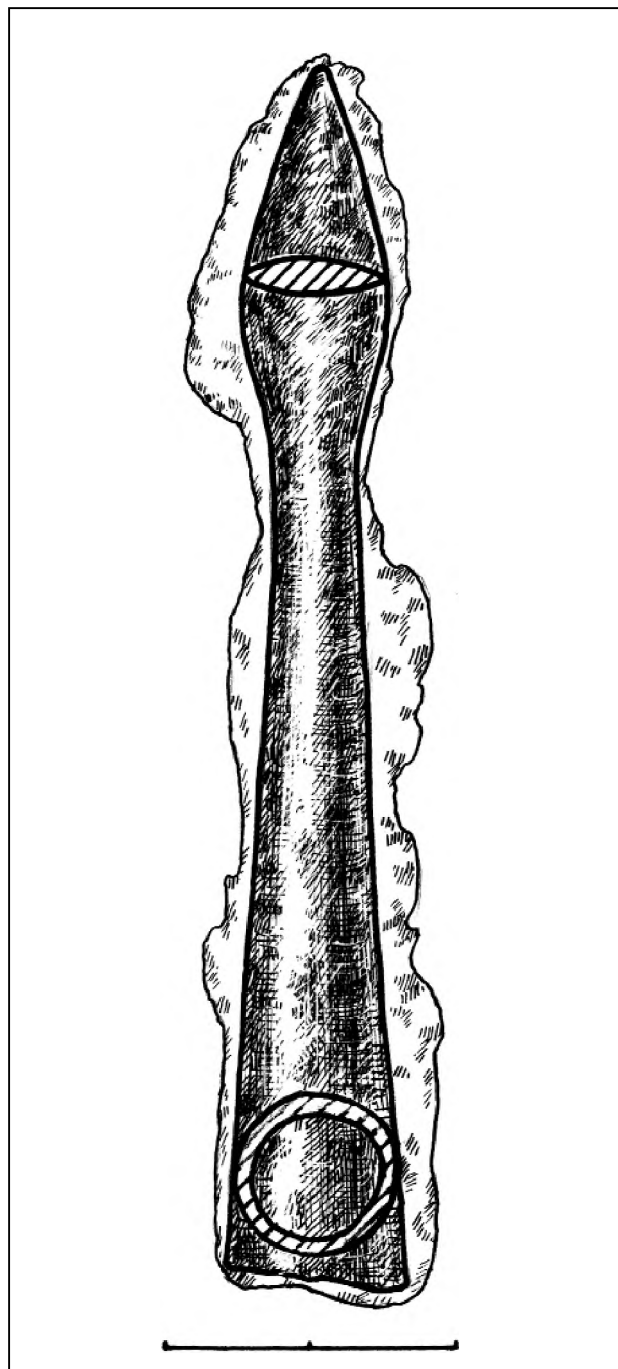

Рис. 29. Курган № 11, поховання 4.
Наконечник дротика.
Прорисовка з елементами реконструкції.

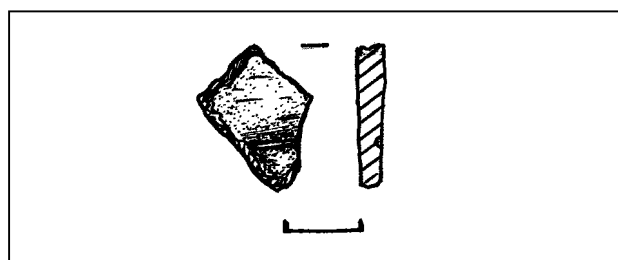

Рис. 30. Курган № 11, поховання 4.
Уламок ліпної посудини.

від шапки, що залишили напівкільцевий відбиток шириною 2,5-3,5 см. Поза межами гробовища, напроти лівого плеча похованого, під північно-східною стінкою заглибини ями, знаходився залізний наконечник дротика, вісям на північний захід (рис. 25:1:3). З огляду на його місцезнаходження *in situ*, довжина древка дротика не перевищувала 1,2-1,3 м (просто, на більші розміри не вистачало місця в ямі). Неподалік від навершя дротика виявлений уламок дерев'яного предмета підпрямокутної форми, довжиною 4,2 см і перетином 2,4x2,8 см, вірогідно, деталі якогось виробу невстановленого призначення, зважаючи на фрагментованість. Ксилотомічний лабораторний аналіз дозволив встановити породу деревини цього виробу, виготовленого з гілки яблуні-дички — *Malus silvestris Mill.* (ксилотомічне визначення викладача технології обробки дерева і металу Полтавського політехнічного коледжу Національного технічного університету “Харківський політехнічний інститут” *Детяря І.Л.*).

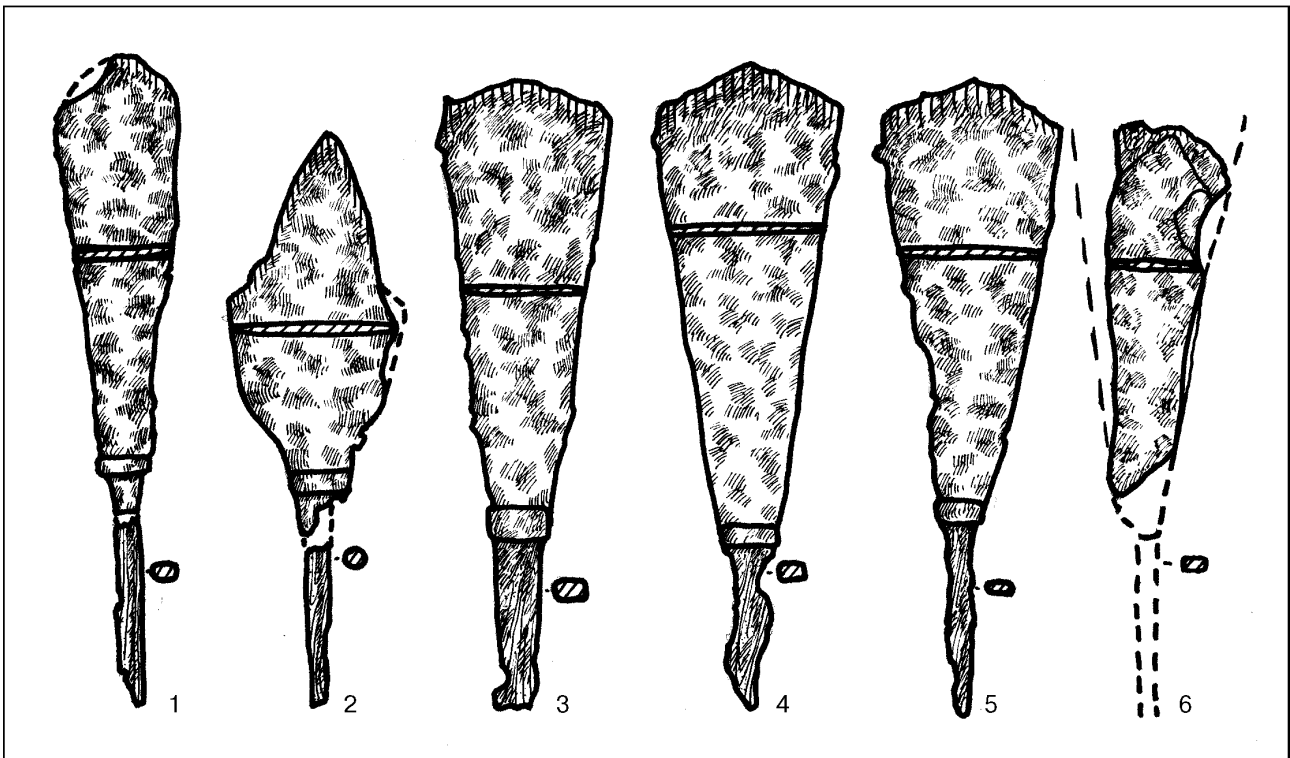
Біля лівого плеча похованого знаходився залізний підтрикутний у перетині стрижень маленького ножа, зі слідами дерев'яної ручки (рис. 25:1:13). На кістках поряд із грудиною розчищений розвал овальної тонкої профільованої бляхи з трьома виступами. Під кістками передпліччя лівої руки лежали рештки шкіряного мішечка і сліди дерева від коробочки овальної (?) форми, до яких були вміщені залізне кресало і кремій (рис. 25:1:4, 14). На поясі зліва знаходився точильний брусок, виготовлений з ручки пізньосередньовічної амфори (рис. 25:1:5), біля правого передпліччя — розвал залізного масивнішого ножа з дерев'яною ручкою (рис. 25:1:13). Між двома стегновими кістками ніг виявлений розвал рамки залізної підпрямокутної форми поясної пряжки (рис. 25:1:12). Зліва від великої берцевої кістки лівої ноги знайдений єдиний дрібний уламок стінки гончарного сіроглиняного горщика (рис. 25:1:12:к), а біля гомілкової кістки правої ноги лежали два астрагали зі слідами поверхневих нарізок (рис. 25:1:6).

Поза межами гробовища, в ногах похованого, була залишена вузда — залізні двоскладові вудила з великими рухомими кільцями і відбитками шкіряних ременів, а також виявлений шкіряний тлін від ременів (рис. 25:7). Справа від гробовища, неподалік передплечових кісток правої руки похованого, знайдена група предметів зі складу зотлілого дерево-берестяного сагайдака, вірогідно, полишеного на перекритті (частина з них розчищена на глибині - 0,95 м від репера): розкидані вістрями в різні боки шість залізних наконечників черешкових стріл (рис. 25:2), а під ними — уламки вузьких залізних платівок з дірочками для кріплення від окуття чи верхньої частини каркасу цього підсумку для стріл. Тут же знаходилася невеличка залізна модель казанка, з напівкруглою дротяною рухомою дужкою (рис. 25:10), в ньому — обламаний залізний дзвіночок, всередині із корозованою залізною горошиною, яка була замотана у тканину.

У заповненні ями трапився єдиний дрібний фрагмент стінки ліпної посудини ямного часу, поодинокі кістки дитини з перекопу поховання 8.

Знахідки. Предмети озброєння. 1. Залізний *наконечник дротика*, виявлений зліва від похованого (рис. 25:3), належав навершю з маленьким ромбоподібним сплющеним пером та конічним втульчастим насадом, без валика по краю. Тип IV, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.24). Наконечник мав перо довжиною 4,3 см і шириною 1,7 см, лінзоподібного перетину, товщиною 0,5 см; овальну у перетині тулею в основі пера, і конічну, на останній половині довжини пустотілу, втулку, — 7,2 см, діаметром 2,3 см в основі, з товщиною стінок у 2 мм. Наконечник зберігся цілим, у досить корозованому стані, з відбитками накіпів дерева та шматочків повсті від підстилки на металі. Довжина наконечника — 15,1 см (рис. 29; 41), а вага у корозованому стані — 58,5 г. Такі параметрові характеристики відповідають вістрям дротиків-сулиць (*Медведев, 1959, с.128; Кирпичников, 1966, с.23.*

Рис. 31. Курган № 11, поховання 4.
Наконечники стріл. Прорисовка, перетини.

На наконечнику помітні залишки накіпїлої прозалізненої шкіри, вкритої по верху хаотично розміщеними відбитками тканини. Колір шкіри — червоно-коричневий (більше — коричневий, “каштановий”). За характером відтінку можна припустити, що фарбування шкіри відбулося одночасно з дублінням як побічний процес. Дубління, скоріше за все, використовувалось ямне. Тоді варто припустити, що сировиною для продублювання могла бути кора верби (*Salix cinerea* L.), яка при використанні дає відтінки подібної гамми кольорів. У нижній частині втулки помітне невелике (2 мм) пасмо ниток, що частково зливається з тканиною, заходячи під неї. Можливо, це вільні нитки цієї ж тканини, отримані при її розриві. Хоч не виключено, що це може бути залишок вишивки чи пасма бахром.

Тканина 1 середньоволокниста, нещільної структури, простого полотняного переплетення. Тонина окремих ниток близько 0,40-0,44 мм, досить рівного прядіння (без сумніву, ручного, хоча є мала можливість застосування прядки). Кручення ниток — S-подібне. В квадраті 1x1 мм ниток основи —

15-16, ниток підкання — 18-20. Матеріал — льон чи тонка шерсть.

У втулці дротика збереглися сліди держакка, виготовленого із м'якої породи дерева. Орієнтовна довжина дротика — не більше 1,2-1,3 м.

2. *Рештки сагайдака* представлені скупченням вуглин та деревним тліном від підсумку для стріл під північно-західною стінкою ями. Каркас сагайдака, імовірно, був обшитий берестою, із застосуванням шовку, шкіри, повсті та залізної пласкої стрічки для декорування і зміцнення, розміщених у верхній частині. Від верха сагайдака збереглися 8 уламків залізної оковки, що мають місцями, вздовж потоншеного краю, маленькі отвори для цвяшків (діаметр 1,5 мм), а в одному випадку — прикипілу шляпку цвяха круглої форми, діаметром 2,5x3,0 мм (рис. 28; 46). Перетин фрагментів платівок тоншає до одного з боків, їх товщина — 1,5-2,7 мм. Розміри фрагментів: від 1,1x1,1 до 1,1x4,2 см. Ширина платівки-стрічки коливається між 1,0 та 1,1 см (рис. 38).

З одного боку на семи уламках платівок окантовки можна помітити добре збережені на металі відбитки тканини.

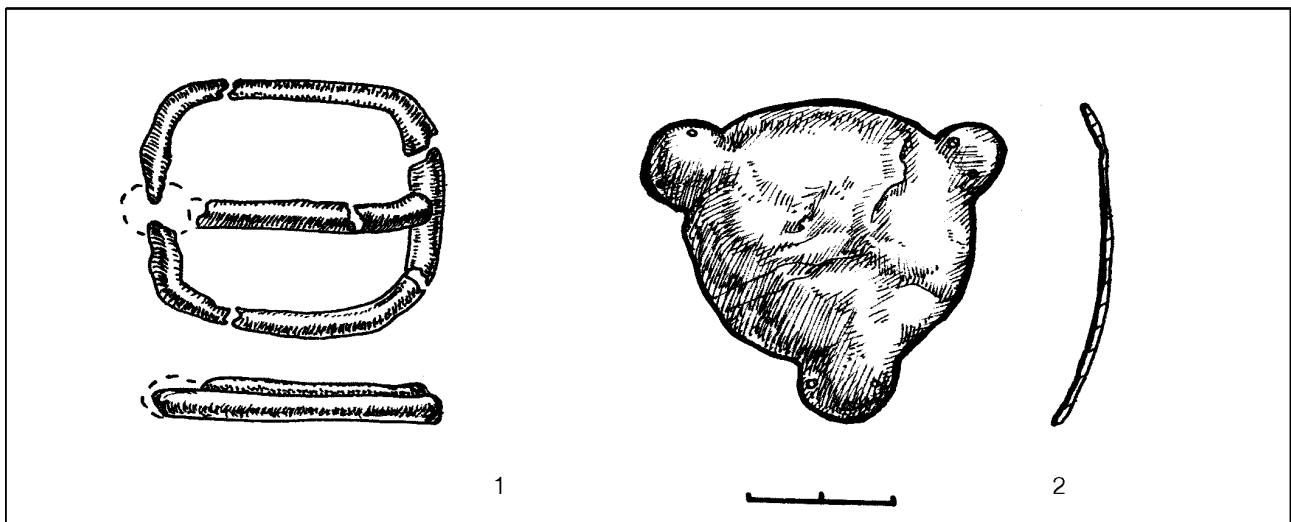

Рис. 32. **Курган № 11, поховання 4.** Предмети особистого убору.
Реконструкція за польовими зарисовками:
1 — пряжка; 2 — нагрудна бляха. Залізо.

Тканина 2. Структура — дрібноволокониста, щільна, переплетення ниток — праве саржеве 2:1 (рис.55). У квадраті 1x1 см ниток основи — 40-41, ниток підткання — 48-49 од. Тонина однієї нитки — близько 0,20-0,22 мм, кручення — не встановлюється. Матеріал — шовк. Розміщення тканини чітке, пряме. Це вказує на те, що, під тканиною знаходилася тверда основа, для цього, ймовірно, використовували бересту чи кору дерева. Хоча не виключена можливість застосування і шкіряної підкладки. Тобто, встановлення характеру декору сагайдака неможливе. Для цього недостатньо даних. На двох уламках платівок відбитки тканини 2 частково перекриті шкіряними смужками, що, мабуть, прикріплялися до тканини у вигляді аплікацій, або в якості захисту для коштовної тканини.

Поміж цих деталей зберігся фрагмент залізної бляшки, з посрібненою поверхнею та незначним штифтом зі зворотнього боку (рис. 38:3). Вірогідно, це уламок невеликої накладної прикраси на зовнішній бік сагайдака чи деталі його застібки. Розміри фрагмента: 1,0x1,1x 0,3 см, де останнє значення належить товщині бляшки разом із висотою уламка штифта — 0,2 см.

3-8. **Сагайдачний набір** складався з шести залізних наконечників стріл. *Перший* з них належить до типу В XI, за Г.О.Фе-

доровим-Давидовим (1966, с.27, рис.3). Це плаский вузький срезень, у вигляді видовженої лопаточки, зі злегка закругленою верхньою гранню, утвореною короткими, зведеними під тупим кутом, бойовими загостреними площинами (рис. 21:1). Перо та бокові грані мають втрати, основа пера — позначена потовщеним пояском, черешок, на третину довжини наконечника, відкований з овальним перетином. Довжина наконечника — 9,6 см; довжина пера — 5,9 см; максимальна ширина пера — 1,7 см; його товщина — 0,25 см; довжина черешка — 2,9 см; перетин черешка — 0,25x0,35 см (рис. 41:1). Бойова грань пера має сліди заточування.

Другий із наконечників, представлений у двох фрагментах частини пера і черешка, належить до фігурних пласких — тип В XIII (Федоров-Давидов, 1966, с.26, 27, рис.3:9). Ромбічне його перо має до верху підтрикутне звуження, а на ромбічному розширенні — два підтрикутні виступи. Перетин пера підпрямокутний, краї — підточені. Черешок овальний у перетині, загострений донизу, зі слідами прикипілої до металу м'якої деревини черешка (верболоз-?) (рис. 31:2). Розміри пера — 2,3x 5,1 см, товщина пера — 0,2-0,3 см; розміри уламка черешка: довжина — 2,3 см, перетин — 0,25x 0,30 см. Реконструйована

довжина наконечника — близько 8,4 см. Його ширина — 2,5 см (рис.42: 2).

На ребрі пера наконечника (з одного боку), у згині, помітні відбитки *тканини 3* — середньоволокнистої структури, нещільного, простого полотняного переплетення. Тонина окремих ниток — близько 0,30-0,35 мм, кількість ниток у квадраті 1x1 см становить 20-22x16-18 од. Напрямок ниток основи і піткання не визначається. Матеріалом може бути льон або тонка шерсть. На час поховання тканина вже була досить-таки зношеною.

Через проведені в польових умовах заходи з консервації металу подальше дослідження відбитка тканини не дало інших результатів. Та все ж, можна віддати перевагу версії про використання як матеріалу шерсті, хоч це припущення залишається досить умовним. На користь саме цієї гіпотези вказує сама структура пряденої нитки, яка при використанні льону могла б бути гладшою і щільнішою, а це, в свою чергу, зумовило б більшу чіткість і рельєфність відбитків на металі.

Чотири *інші* наконечники типологічно співставляються зі срезнями, у вигляді видовженої розширеної лопаточки, зі злегка закругленою чи оформленою у вигляді підтрикутного виступа верхньою ударною гранню — відповідно тип В ІХ, за тою ж класифікацією (Фёдоров-Давыдов, 1966, с.27, рис.3:9). Три з них збереглися цілими, один — лише фрагмент пера (рис. 31:3-6). Всі — прямокутного перетину, черешок — різної масивності і прямокутного перетину, здебільшого загострений знизу, в одному випадку — загнутий для щільнішого закріплення у древку. На всіх черешках — сліди деревини древка, порода якої, проте, не визначається. Бойові грані майже всіх наконечників зберегли зліди заточування.

Довжина першого з них — 9,2 см; довжина пера — 6,2 см; максимальна ширина пера — 2,5 см; його товщина — 0,19 см; довжина черешка — 2,5 см; перетин черешка — 0,30x0,45 см (рис. 42:3).

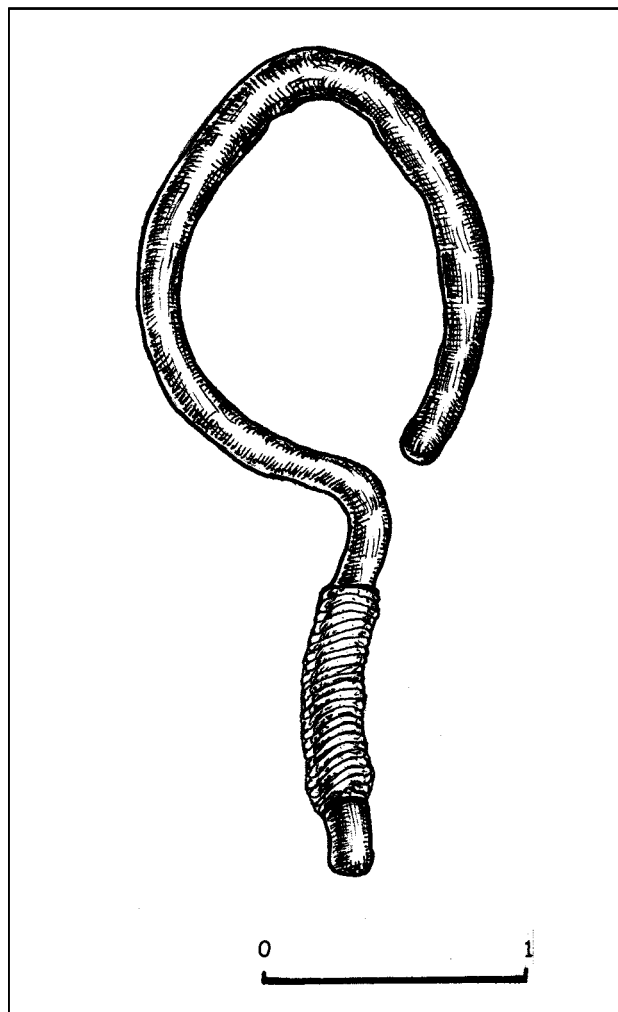

Рис. 33. Курган № 11, поховання 4. Сережка. Прорисовка. Бронза.

Довжина другого наконечника — 9,4 см; довжина пера — 6,7 см; максимальна ширина пера — 2,7 см; його товщина — 0,18 см; довжина черешка — 2,3 см; перетин черешка — 0,25x0,35 см (рис. 42:4).

Довжина третього — 9,3 см; довжина пера — 6,1 см; максимальна ширина пера — 2,6 см; його товщина — 0,22 см; довжина черешка — 2,9 см; перетин черешка — 0,17x0,35 см (рис. 42:5).

Довжина уламка пера четвертого наконечника — 5,3 см; ширина — 1,7 см; товщина — 0,20 см; ймовірна реконструйована довжина всього наконечника — близько 9,3-9,5 см (рис. 42:6).

Таким чином, у складі сагайдачного набору було шість наконечників стріл, на одному з яких збереглися сліди тканини. Окремими плямами на перах стріл виділя-

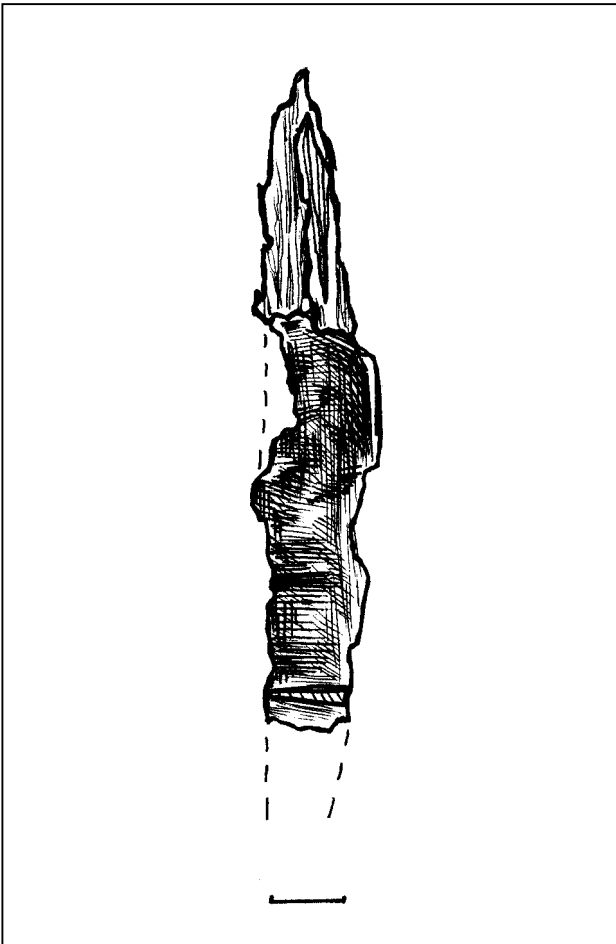

Рис. 34. Курган № 11, поховання 4.
Ніж. Залізо, дерево.

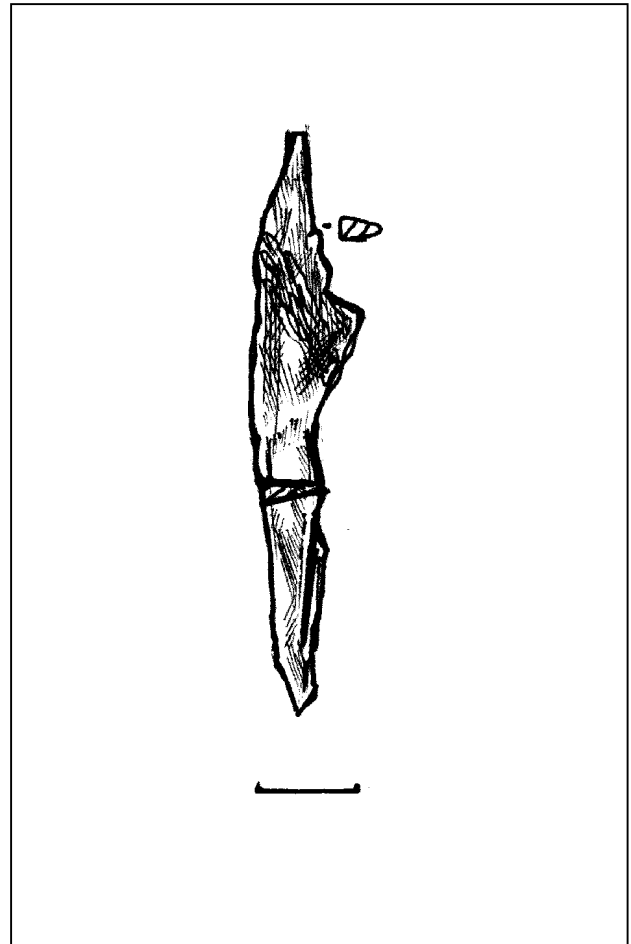

Рис. 35. Курган № 11, поховання 4.
Ніж. Залізо, відбитки дерева.

ються відбитки шкіри зі слідами пігментації, колір якої не визначається. Шкіра належить до матеріалу, яким разом із тканиною 2 (шовком), був обтягнутий сагайдак, що декорувався додатково, вірогідно, шкіряними аплікаціями, чи мав шкіряні накладки на шовк у місцях, де тканина могла постраждати від механічних пошкоджень.

Прикраси і предмети особистого убору.

9. *Сережка* бронзова у вигляді “знака питання”, з односкладовим стрижнем, перевитим тонким дротом (23,5 витки). Стрижню надане незначне профілювання (рис. 33). Варіант VI б, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.39, рис.6). Висота — 3,1 см; діаметр зігнутої частини — 1,7 см; діаметр дроту — 0,2 см; діаметр тонкого дроту — 0,01 см (рис. 33;34).

10. Овальна тонка профільована залізна *бляха*, незначно скруглена, з трьома напівовальними виступами та маленькими отво-

рами на їх кінцях, призначеними для нашивання (рис. 32:2). Виявлена на кістках похованого поряд із грудиною, в розвалі. Прорисовка подана за польовою замальовкою (рис. 32:1).

11. Розвал рамки й язичка залізної підпрямокутної форми поясної *пряжки* (рис. 32:1) типу А I, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.42-43, рис. 7). Пояс з'єднувався із пряжкою за допомогою круглої у перетині осі, що становила єдине ціле з рамкою. На цю ж вісь насаджувався простий прямий язичок. Пряжка круглодротова, кільце язичка не збереглося. На рамці — нечіткі сліди тканини та відбитки шкіри від паска. З огляду на ширину пряжки, ширина поясу становила 3,1-3,2 см.

Розміри пряжки: висота — 3,5 см; довжина — 4,0 см; товщина — 0,5 см; діаметр дроту — 0,35 см; довжина язичка — 4,0-4,2 см. Графічно відтворена за польовою замальовкою та фрагментами розвалу (рис. 32:1).

12. *Рештки шапки*, відзначені за хутряним, шкіряним і повстяним (?) тліном навкруги черепа й відбитком на скроневій та потиличній кістках черепної коробки, у вигляді напівкільцевої смужки шкіряної підкладки, шириною 2,5-3,5 см. Смушкова шапка, вірогідно, мала конічну форму, щільно прилягала до голови і, на нашу думку, належала до типу “кушме”, добре відомого за пізньосередньовічними старожитностями Молдови (Зеленчук, 1985, с.25; Бубенок, 2004, с.285, рис.40). Шапка в основі крою мала шкіряне кільце підкладки, шириною близько 2 см, відбиток якого й був добре помітний при розчистці поховання та підготовці черепа для антропологічного аналізу і створення графічної реконструкції зовнішнього вигляду похованого. В нижній частині, під шкірою, можливо, підкладалася невисоким кільцем щільної повсті, що забезпечувала утримання форми головного убору. Це кільце виконувало в головному уборі роль своєрідної “арматури”, призначенням якої було збереження форми і розміру головного убору під впливом несприятливих погодних умов. Враховуючи також знахідки окремих фрагментів повсті на кістках черепа похованого вище шкіряного пружки, можна припустити факт утеплення головного убору цим матеріалом.

Шкіра добре оброблена, рівномірно тонка, високої якості. Пігмент, що використовувався для фарбування шкіри, темного кольору, майже чорний. Можливе місцеве виробництво шкіри. Тоді ми можемо припустити, що для отримання чорного кольору при дублінні могли використовувати кору дуба (*Quercus robur* L.), з додаванням іржавого заліза. Подібна технологія фарбування шкіри відома на той час як на Сході, так і в нашій місцевості (В.П.Левашева. *Добывание и использование вспомогательных производственных материалов. // Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. / Сер. Труды Государственного Исторического музея. — М., 1959 — С.94-104; А.В.Щавинский. Очерки по истории живописи и технологии красок*

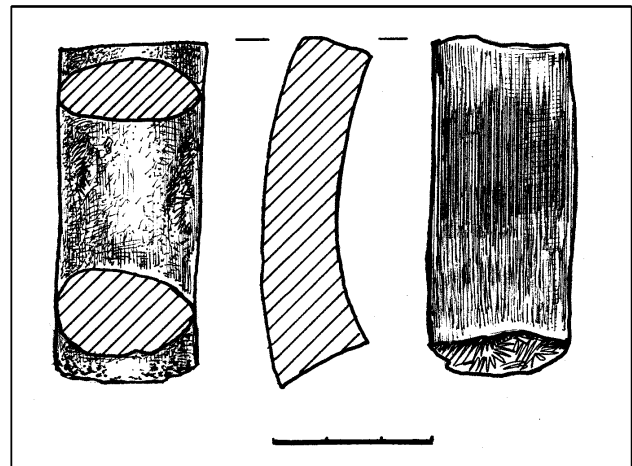

Рис. 36. Курган № 11, поховання 4.
Точильний брусок з ручки амфори.
Зовнішній бік, профіль та внутрішній бік
("правило").

в Древней Руси. — М.-Л., 1935, — С.23-36 — 86 с.).

13. *Рештки одягу* — сліди шерстяної тканини *сорочки* були помітні, за тліном, під кістками хребетного стовпа скелета, на ділянці 2х3 см. Залишки *шкіряних* штанів простежені під рештками тазу, у вигляді незначних зотлілих шматочків добре вициненої пігментованої (темнокоричневого кольору) шкіри.

Ужиткові речі. 14. *Ніж* залізний, із лезом підтрикутної у перетині форми, зі слідами короткої та масивної дерев'яної ручки з щільного дерева (рис. 35). Довжина — 5,9 см; максимальна ширина — 0,6 см; товщина спинки — 0,2 см. Досить схожий зі знаряддями для ремонту взуття, що об'єднували функції шильця та ножа і використовувалися шевцями у ХІХ ст.

На стрижні шила виявлені відбитки *тканини 2*.

15. Двосторонній *точильний брусок*, виготовлений з частини ручки пізньосередньовічної амфори (рис. 45). Поверхня зовнішньої частини ручки сточена в якості “точила” для підточування дрібних залізних знарядь, зокрема, ножів; внутрішній бік — використовувався як “правило” для доведення леза бритви — заполірований до блиску; коротші боки овальної у перетині ручки акуратно оббиті і вирівняні тертям об металеві вироби (рис. 36). Точильце під-

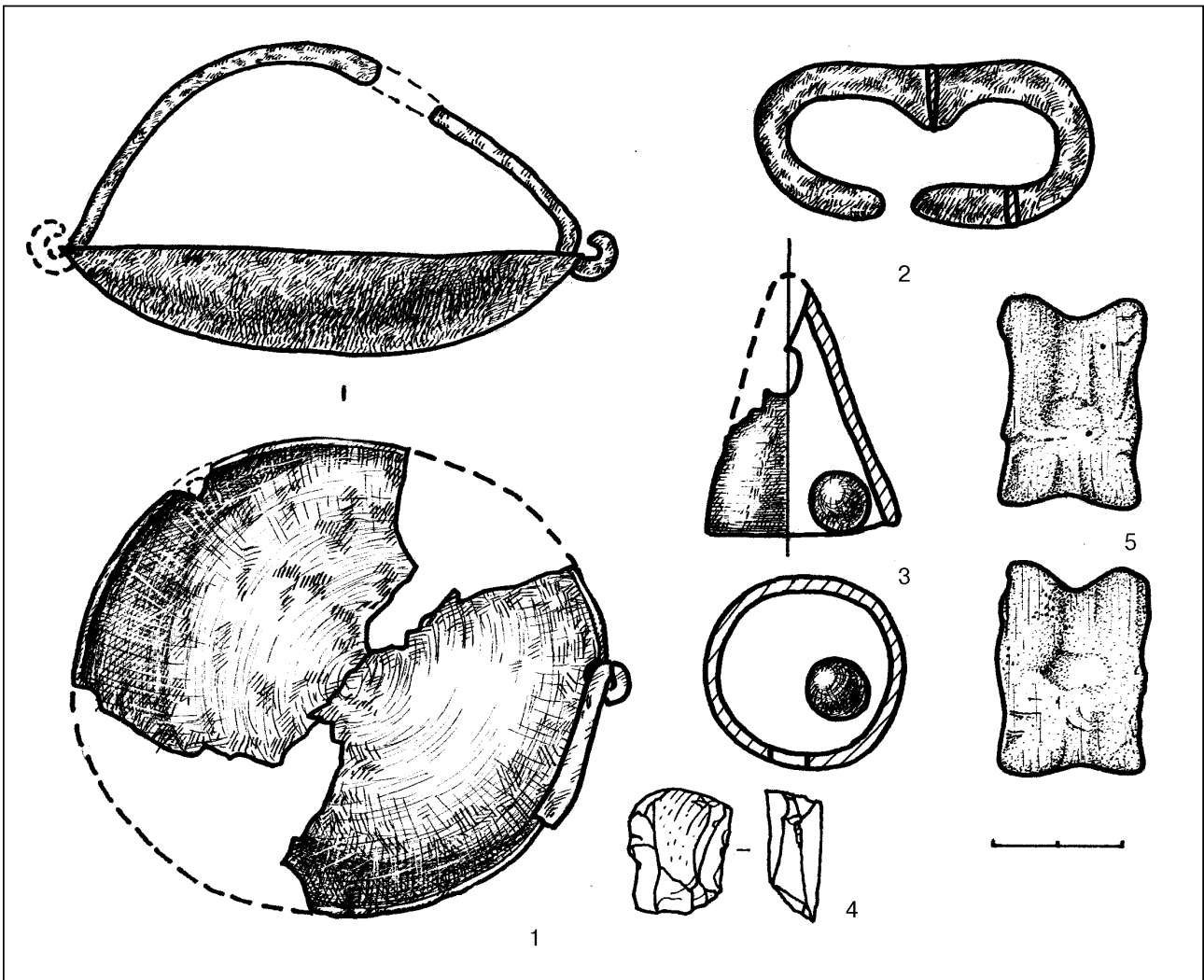

Рис. 37. Курган № 11, поховання 4. Знахідки.
1-3 — залізо; 4 — кремій; 5 — кістка.

вішувалося на поясі за допомогою мотузки чи ремінця, або мало відповідне для нього гніздо-петлю на ремені. Довжина — 6,4 см; ширина — 2,6 см; перетин виробу — 1,1-1,5 x 2,6-2,7 см; колір тіста амфорної ручки — помаранчевий, із коричнюватим відтінком, тісто — добре відмулене, домішки — поодинокі дрібні піщинки чорного кольору й окремі крапинки вапна.

16. Уламок залізного черешкового ножа, близького до I-го типу, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.85), з прямим лезом, ледь вигнутою потовщеною спинкою та уступом при переході спинки до черешка, з дерев'яною ручкою (рис. 34; 44). Зберігся у 2-х фрагментах, кінець леза обламаний. На черешку залишилися прикипілі уламки дерев'яного руків'я, виготовленого з порів-

няно м'якої деревини (рис. 44), на лезі — відбитки шкіри. Загальна довжина уламка — 8,6 см; довжина леза — 5,2 см; довжина черешка — 3,3 см; ширина леза — 1,5 см; ширина черешка — 0,8 см; товщина — 0,24 см. Перетин леза — видовжено-трикутний. Напевне, ніж мав невеликі шкіряні піхви, підбиті тканиною, сліди яких були помітні при розчистці.

17. Гральні кістки — пара астрагалів, з кісток вівці або кози, зі слідами поверхневих нарізок у вигляді двох пар прямих насічок по краю і спарених нерівних насічок на одній із площин. 2 од. (рис. 47). Розміри: 1,5x2,2x3,2 і 1,6x2,2x3,3 см. З одного боку на астрагалах збереглися чіткі відбитки пурпурної фарби від тканини, викладеної в якості підстилки.

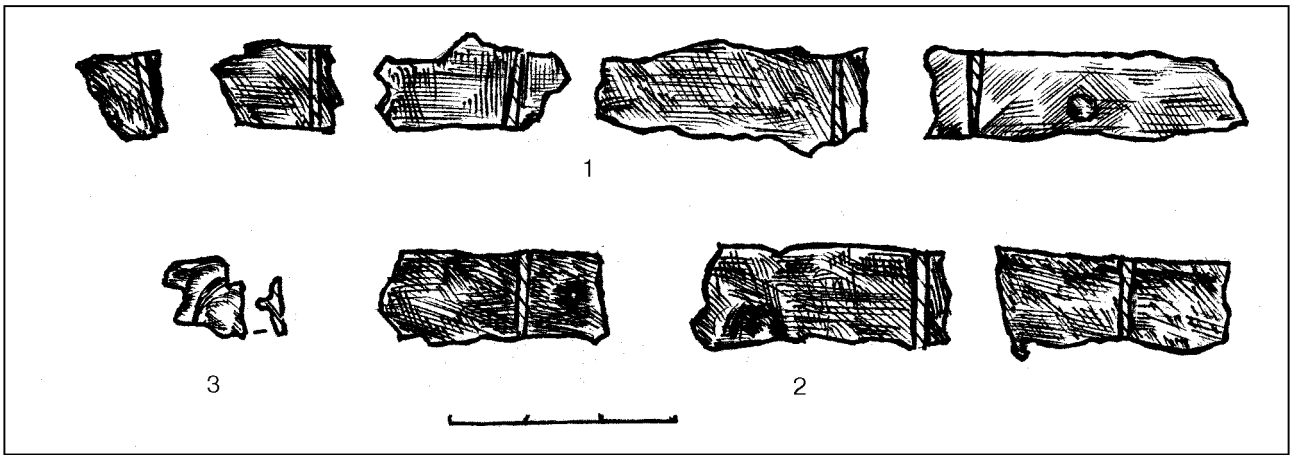

Рис. 38. Курган № 11, поховання 4.
Платівки від оковки сагайдака, уламок бляшки. Прорисовка. Залізо.

18. Чаша сегментоподібної форми, із залізною ручкою-дужкою типу В IV, за Г.О.Федоровим-Давидовим. Має чимало прямих аналогій серед бронзових чаш цього типу, датованих XIV ст. (1966, с.87, 88, рис.15). На наш погляд, це модель казана, виконана із заліза і вміщена до поховання замість цілої та коштовної металевої посудини — обов'язкового атрибуту кочівницького побуту (рис. 37:1). Чаша відкована із листа заліза, край вінця потовщений і прямокутний. Вмістилищу для рідини надана овальна у плані форма. Дужка виготовлена з круглого у перетині дроту, має два загнуті до верху гачки, для яких на краях сегментоподібної місткості просвердлені круглі отвори. Посудинка збереглася зі втратами, у 3-х фрагментах (рис. 50:1-2).

Діаметр чаші — 7,4х8,2 см; її висота — 1,5 см; довжина дужки — 9,0 см; розміри гачків (дм.) — 0,7 см; висота дужки — 3,3 см; перетин дроту — 0,30х0,35 см.

Дужка чаші має з одного боку відбиток крупноволокнистої тканини 3, а ближче до вмістилища для рідини і в ньому — дрібноволокнистої тканини 4.

Тканина 4. Відбитки добре помітні, розміщені хаотично. Напевне, у неї замотувалася частина вміщеного до чаші дзвіночка та його горошина. Тканина дрібноволокниста, простого полотняного переплетення, нещільної структури. По основі в 1 см — 15-16 ниток, по пітканню — 18-20. При цьому тонина однієї нитки у відбитку —

0,32-0,35 мм. Кручення не читається. Матеріал, — можливо, льон.

19. Дзвіночок залізний, обламаний зверху, у вигляді конічного ковпачка, із наскрізним отвором круглої форми вверху, призначеним для продівання ремінця і підвішування. Виготовлений із листа металу, добре звареного ковалем. Всередині конуса ковпачка виявлена залізна кулеподібна горошина, що була замотана у тканину. Висота конуса дзвіночка (реконструйована) — 4,0 см; висота уламка — 3,7 см; діаметр пустотілої основи — 2,9 см; товщина листа заліза — 0,2 см; діаметр отвору — 0,6 см; діаметр корозованої горошини — 0,7х0,8 см (рис. 37:3). Дзвіночок був вміщений до чаші і вмотаний у тканину 4.

Набір предметів для розведення вогню — комплекс речей, виявлений майже під ліктьовим суставом лівої руки похованого. Можливо, містився у спеціальному накладному кармані на рукаві верхнього одягу.

Під кістками передпліччя лівої руки знайдені сліди дерева від коробочки овальної форми і решток вміщеного до неї шкіряного мішечка, де знаходилися залізне кресало і кремій (рис.25:4,14).

20. Дерево-берестяна коробочка, овальної у плані форми, прослідкована за залишками тліну (рис. 25:4). Її розмір — 7х10 см. Можливо, мала подібний характер конструкції до аналогічного виробу з поховання 1 кургану № 10/2003 р.

У коробочці знаходилися:

21. Залізне однолезове “калачеподібне” кресало, овальної у плані форми, з трикутним виступом з внутрішнього боку і прямими потоншеними кінцями, типу Б I, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.84, рис.12). Перетин спинки — підтрикутний, кінців — прямокутний (рис. 37:2). Довжина — 5,2 см; висота — 2,4 см; товщина спинки — 0,18 см. Збереглося у досить корозованому вигляді (рис. 37:2; 48).

На спинці кресала — сліди грубоволокнистої тканини.

22. *Кремень*. Скол напівпрозорого кременю сіро-коричневого кольору, підпрямокутних обрисів, краї якого забиті від ударів кресалом (рис. 37:4). Ударний бугорок на сколі виражений слабо. Скол здійснений за допомогою металевого предмета. Є ділянки патинізації й озалізнення. Розміри: 0,8x1,5x1,9 см.

На кремені виявлені окремі відбитки шкіри мішечка.

Тонина ниток — 0,5-0,7 мм. Тип кручення — Z-подібне, що видно навіть неозброєним оком. Числове співвідношення ниток основи і піткання у квадраті 1x1 см дорівнює 12-13x15-16 одиниць. Нитки основи дуже натягнуті і викликали характерну деформацію ниток піткання, можливо, отриману механічно — під час натягування тканини для намотування на кресало.

Шкіра добре оброблена, рівномірно тонка, високої якості, фарбована (збереглися темнокоричневі, навіть “каштаново-коричневі плями”). При цьому варто звернути увагу на те, що мішечок накупів на кремень лицьовим боком, що дало унікальну можливість вивчення й опису саме зворотнього боку шкіряного фрагмента і певним чином “консервувало” колір лицьової частини, хоча б на кілька секунд для його фіксації.

Зворотній бік шкіряної деталі мав матову поверхню, рівномірно оброблену, без значних огріхів вичинки. Така якість шкіряних деталей могла досягатися за допомогою повторної обробки матеріалу, метою якого було підвищення якості останнього.

Повторна обробка (що могла проводитись через певний час після вичинки і потребувала вторинного замочування шкіри, — можливо, була суміщена з процесом фарбування) робила шкіру більш м'якою, тонкою і пластичною. Шкіра, оброблена таким чином, вже могла застосовуватися не просто для пошиття одягу чи вирізання, аплікацій, але й для створення об'ємних прикрас костюма чи для прикрашання самої шкіри вишивкою. Не виключена також додаткова обробка зворотнього боку шкіри пемзою для більшого потоншення.

23. Шкіряний *мішечок* невеликого розміру, підпрямокутних обрисів (близько 5x7 см), поганої збереженості, з добре вичиненої тонкої шкіри, зі слідами фарбування у темнокоричневий колір.

Деталі вузди. 24. Залізні двоскладові *вудила* без псаліїв, типу Г II, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.18, рис.2), з великими рухомими пласкими кільцями різного діаметру (рис. 39; 51). Стрижні вудил підквадратного перетину, перетин кілець — сплющено-підпрямокутний. Частина одного з кілець — зі втратами від корозії.

Довжина стрижнів вудил — 9,6-9,7 см; загальна довжина вудил — 27,3 см; діаметр кілець вудил — 5,2-6,3 см; перетин стрижнів — 0,35x0,40 см; перетин кілець — 0,15x0,60-0,70 см (рис. 39; 51).

Виявлений лише один невеликий відбиток тканини, аналогічної тканині 2. Вірогідно, це рештки покривала-савана (на меншому кільці, з одного боку — 0,7x1,2 см). Крім того, відзначені залишки нефарбованої шкіри на іншому кільці, ближче до зламу (охоплює кільце), від ременя вузди. Шкіра хоч і груба, товста, але якісної обробки.

Оброблена шкіра досить рівномірно. Її збережена товщина не перевищує 1,4 мм, хоча в окремих місцях на зламах видно, що вона може потоншуватися, але це потоншення незначне. Судячи з поверхні шкіри, можна припустити сиром'ятний спосіб її обробки.

Кераміка. 25. Дрібний *уламок стінки* гончарного сіроглиняного *горщика* на кшталт

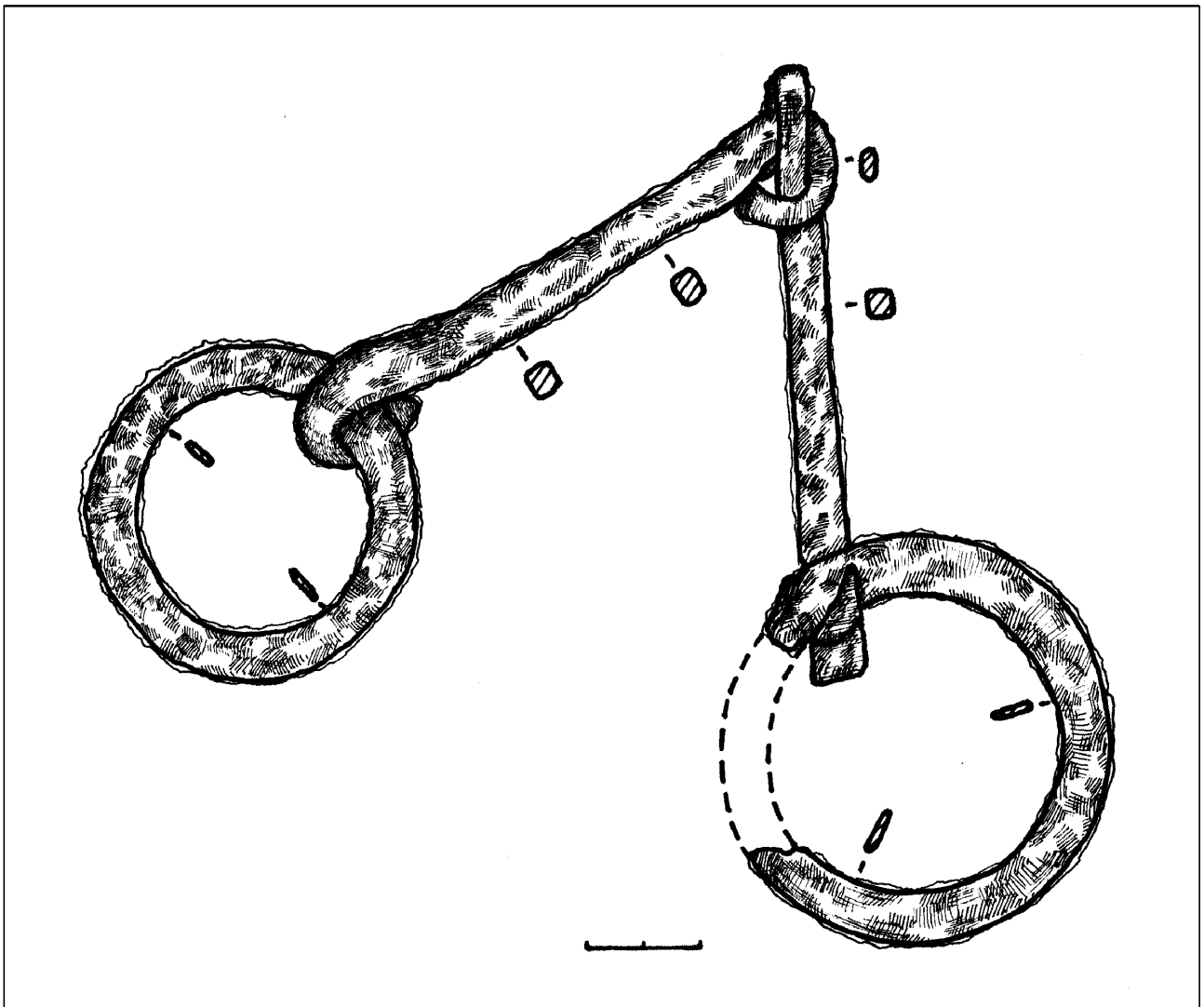

Рис. 39. Курган № 11, поховання 4.
Вудила. Залізо

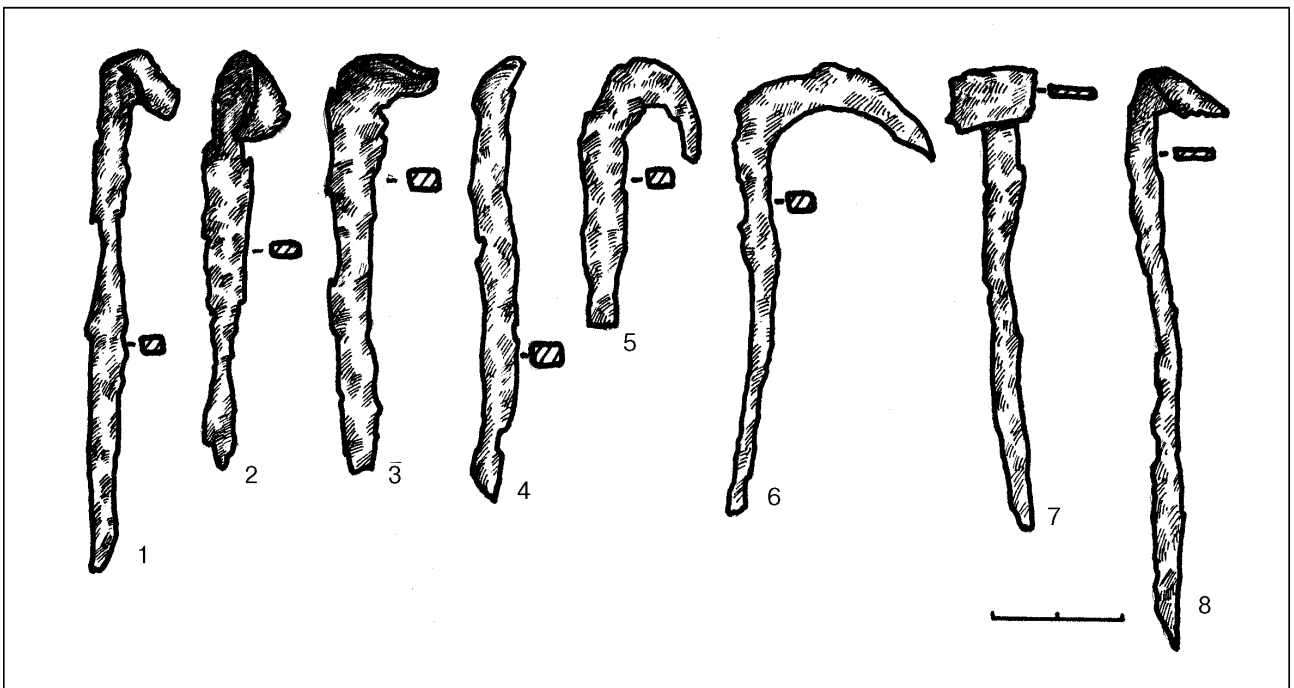

Рис. 40. Курган № 11, поховання 4.
Цвяхи і частини скоб. Залізо.

давньоруського, орнаментований прокресленими горизонтальною лінією (рис.54:7). Розміри фрагмента — 1,6x1,9 см.

26. Дрібний *фрагмент стінки ліпної посудини* пізньоямного часу, зі слідами розчосів внутрішньої поверхні гребінцевим штампом, розміром 0,9x1,4 см, товщиною 0,9 см. У тісті — домішки подрібненого шамоту. Потрапив до заповнення з перекопу поховання 8.

Деталі гробовища. 27-28. Цвяхи і скоби залізні ковані, від влаштування перекриття та гробовища. 14 крупних та 12 дрібних уламків. Всі цвяхи мають підквадратний стрижень, потоншений і розклепаний край — “шляпку” та загострений інший кінець (рис. 40:1-4). Скоби подібні, проте тонші, із обома загостреними кінцями. Жодної зі скоб у цілому вигляді не виявлено. Якщо цвяхи призначалися для прибивання дощок до плах перекриття та основ гробовища між собою, то скоби зшивали дошки перекриття і, вірогідно, кути труни (рис. 40:5).

Довжина цвяхів — 6,5-7,5 см; розміри їх Г-подібного загину-”шляпки” — 0,7-1,2x0,5-0,7 см; перетин стрижнів — 0,2-0,4x0,3-0,4 см; розміри уламків скоб — від 1,8x4,2 до 3,0x6,9 см; перетин їх стрижнів — 0,25x0,25-0,40 см.

Відзначені відбитки тканини типу 4 на “шляпках” всіх цвяхів, що вказує на наявність ще одного савану, опущеного на гробовище чи перекриття, або ж свідчить про вкривання тканиною дощок цих дерев'яних конструкцій.

Таким чином, кочівницьке впускне чоловіче поховання 4 може бути датоване *першою — другою чвертю XIV ст.*

Три наступні за нумерацією катакомбні поховання, певно, — дитячі могили, чий склепіння та верхні частини вхідних колодязів були завалені у давнину або знищені розорюванням. Тому на планах їх контури подано за реально встановленими обрисами, без застосування штрихових ліній.

Поховання 5 (катакомбне, впускне), здійснене у масив насипу II, неподалік його західної поли, за 4,7 м на південь — півден-

ний захід від репера (кут 195° від умовного центра). Виявлене з рівня 0,5 м від вершини дослідженого насипу (репера). Це нижня частина круглої у плані катакомби зі вхідним колодязем напівовальної форми, що заміняє короткий дромос, загальна орієнтація яких, за довгою віссю, здійснена у напрямку південний захід — північний схід (рис. 20).

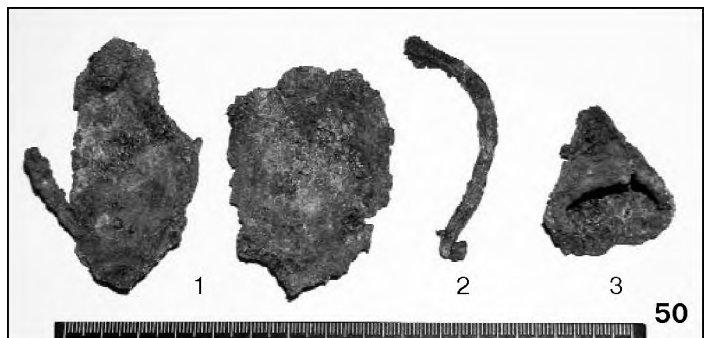
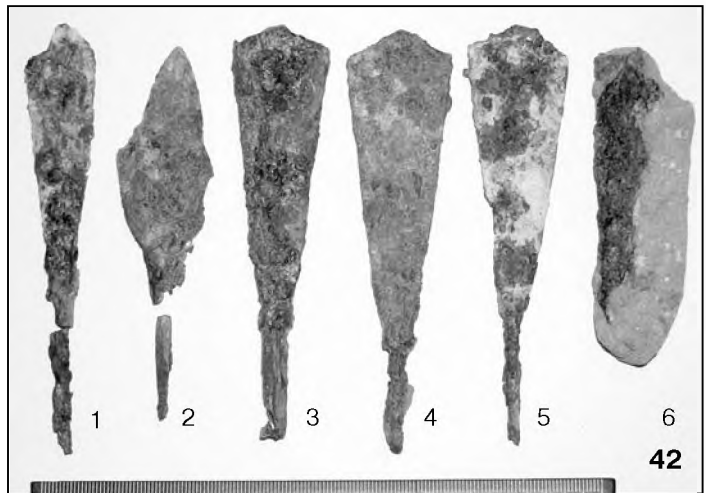
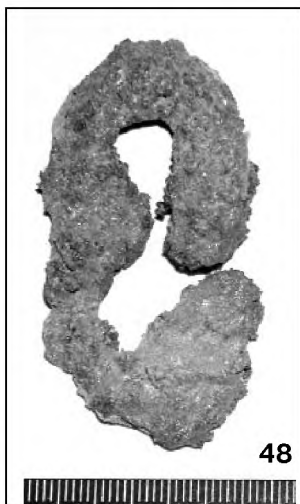
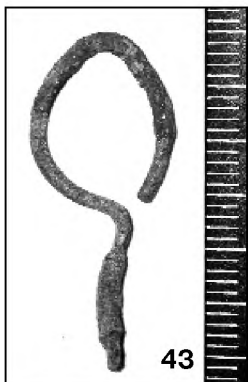
Залишки вхідного колодязя у нижній частині мали розміри 0,8x0,9 м, орієнтовані за повздовжною віссю поховання. Рівні стінки дещо розширені до плаского материкового, нахилоного до камери, дна, що заглиблене на 0,95 м (рис. 20:21; 52). Вузкий прохід до камери, шириною 0,6 м, примикав до катакомби з північного сходу, утворюючи сходинок. Катакомба, круглої у плані форми, мала діаметр 1,5 м і рівне дно, розташоване на глибині 1,10 м від репера. Нижня частина стінок камери, збережених на висоту 0,4-0,6 м, вказувала на невелике звуження догори, на зразок арковості, — в бік склепіння (рис. 20:21; 52). Про висоту склепіння та його форму судити важко.

Заповнення всіх частин катакомби було однорічним супіщаним, — у верхній частині — сіро-чорного кольору, що вказувало на зруйнування споруди у давнину, у нижній — переважали домішки материкового піску від осування склепіння та стінок. Заповнення не містило знахідок, окрім грудочок червоно-коричневої вохри та окремих вуглин у нижній частині, а на дні камери — скупчень крейдистого піску у катакомбі і вхідному колодязі (рис. 52). Крім цього, на дні камери відзначені рештки тліну рослинного походження від підстилки, фрагменти кісток ніг дитини та кілька дрібних уламків ліпної кераміки.

Вірогідно, поховальна камера призначалася для дитячого поховання, переважна більшість кісток від якого не збереглася чи була винесена землеріями.

Знахідки. Представлені винятково дрібними уламками ліпного посуду. Це фрагмент стінки ліпного товстостінного горщика з добре заглаженою ангобованою поверх-

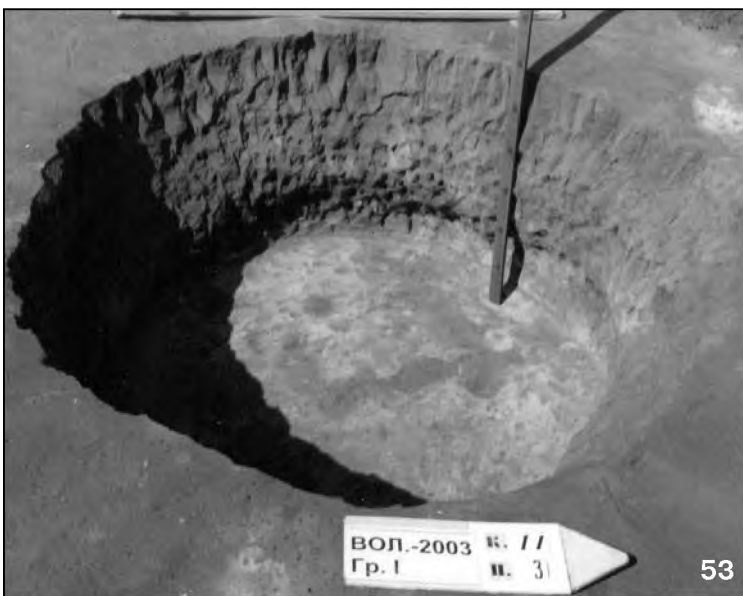
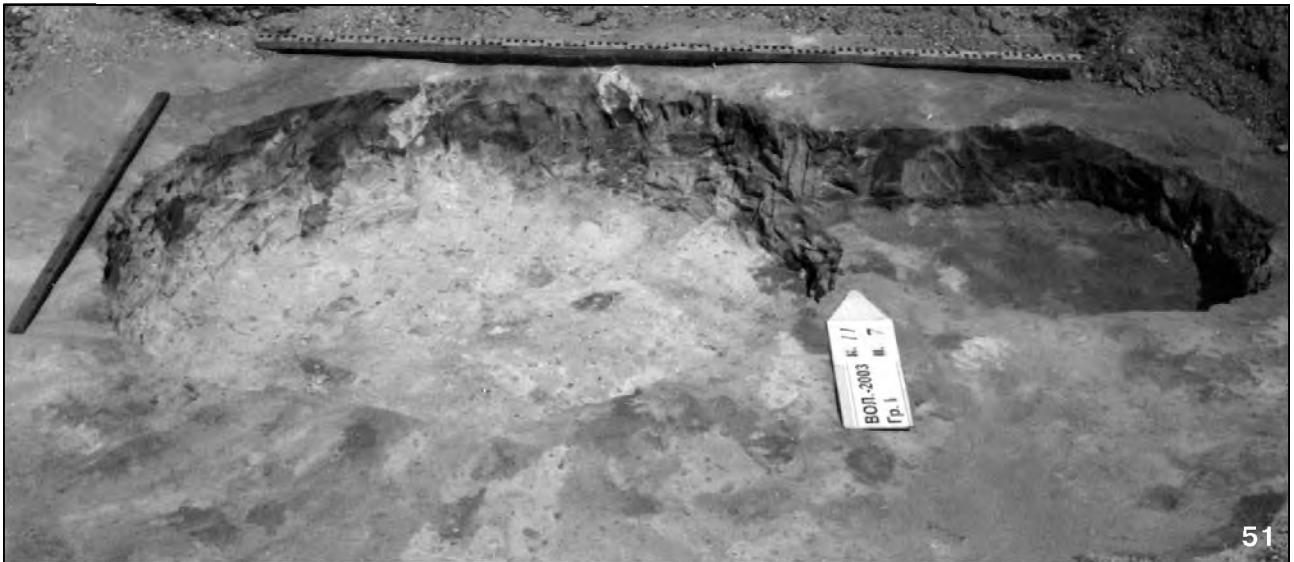

Курган № 11/ 2003 р. поховання 4.

- Рис. 41. Наконечник дротика. *Залізо.*
Помітні відбитки шкіри, кошми та тканини.
Рис. 42. Наконечники стріл. *Залізо.*
Рис. 43. Серезка. *Бронза.*
Рис. 44. Уламки ножа. *Залізо, дерево.*
Рис. 45. Точильний брусок з ручки амфори. Зовнішній бік ("точило").
Рис. 46. Платівки від оковки сагайдака. *Залізо.*
Рис. 47. Астрагали зі слідами пурпурної фарби. *Кістка.*
Рис. 48. Кресало. *Залізо.*
Рис. 49. Кремій.
Рис. 50. Розвал чаші та дзвіночок. *Залізо.*
Рис. 51. Вудила. *Залізо.*

Курган № 11/2003 р.

Рис. 51. Поховання 6. Вигляд зі південного сходу.

Рис. 52. Поховання 5. Вигляд із південного заходу. Помітні плями крейдистого піску на дні.

Рис. 53. Яма 6 ("поховання 3"). Вигляд з північного заходу.

нею і трьома горизонтальними рядами відбитків одинарного шнура, а також шматочки аналогічних стінок без орнаментації. У щільному тісті посудини чорного кольору помітні домішки дрібного піску. Розміри уламків — найбільшого — 1,6x1,6 см, дрібніших — від 0,4x0,6 до 1,0x1,2 см.

Поховання віднесене до числа комплексів катакомбного часу, зокрема, подібне дитяче поховання 13 досліджене й у кургані № 5/2003 р. групи III поблизу с. Волошине (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с. 108-109).

Поховання 6 (катакомбне, впускне), подібне попередньому, впущене у масив насипу II, ближче до його північної поли, за 3,6 м на південь від репера (кут 166° від умовного центра). Виявлене з рівня 0,45 м. Досліджена нижня частина круглої у плані катакомби, з невеличким круглим колодязем, без дромосу, загальна орієнтація яких, за довгою віссю, лежить у напрямку північний захід — захід — південний схід — схід (рис. 20: 23).

Залишки вхідного колодязя виявлені у нижній частині. Вони мали розміри 0,55x0,80 м, орієнтовані за повздовжною віссю поховання. Рівні стінки мають тенденцію до розширення до плаского передматерикового дна, що заглиблене на 0,65 м (рис. 20:23; 51). Вузький прохід до камери, шириною 0,75 м, примикав до катакомби зі сходу — південного сходу, у вигляді сходинки. Катакомба, круглої у плані форми, мала діаметр 1,1 м і рівне дно, розташоване на глибині 0,85 м від репера. Нижня частина стінок камери, збережених на висоту 0,4 м, вказувала на аркоподібне звуження догори — в бік склепіння (рис. 20). Висота склепіння та його форма не встановлені.

Верхня частина заповнення всіх частин катакомби однорідна — сіро-коричнево-супіщана, що вказує на зруйнування споруди у давнину, у нижній — є домішки передматерикового піску від руйнування склепіння та стінок. Заповнення не містило знахідок, окрім грудочок червоно-коричневої вохри та окремих вуглин у передденні. На

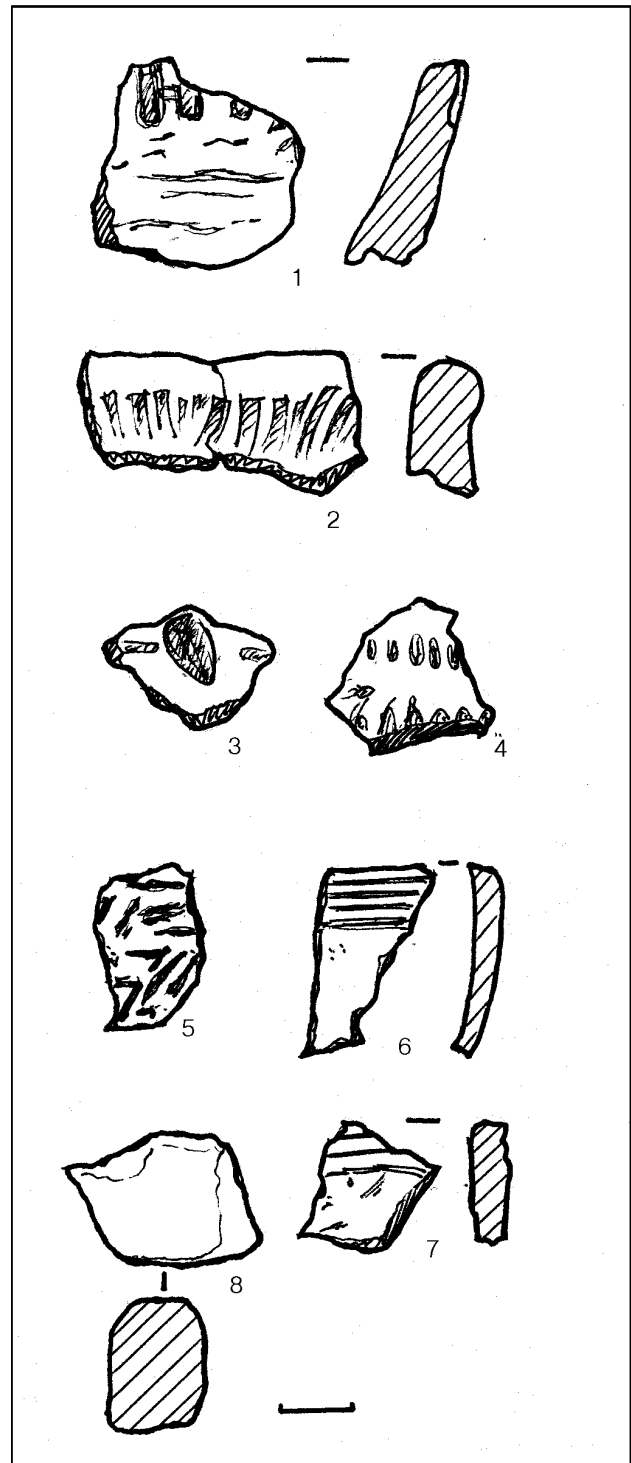

Рис. 54. Курган № 11.
Кераміка та виріб з каменю
епохи ранньої бронзи
і золотоординського часу.
1-7 — кераміка; 8 — пісковик.

дні камери, крім цього, виявлені кілька дрібних уламків ліпної кераміки та грудочка крейдистого білого піску. Вірогідно камера призначалася для дитячого поховання, кістки від якого не збереглися.

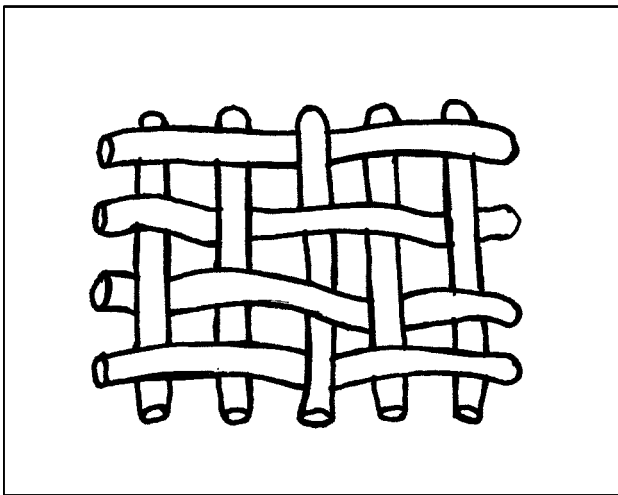

Рис. 55. Курган № 11, поховання 4.
Схема правого саржевого переплетення
шовкової тканини, якою декорувався сагайдак.
Збільшено у 17,5 разів.

Знахідки. Представлені двома дрібними уламками ліпного посуду. Це фрагменти стінок ліпного горщика із добре заглаженою ангобованою поверхнею та з горизонтальними смугами загладження гребінцевим штампом з внутрішнього боку, із домішками дрібного піску і вигорілої черепашки у тісті чорного кольору та щільної маси. Розміри уламків — 0,6x1,1 та 1,7x4,2 см, товщина стінок — 0,7 см.

Поховання віднесене до числа комплексів *катакомбного часу*.

Поховання 7 (*катакомбне, впускне*), здійснене у масиві насипу II, край південно-східної поли, практично на схилі підвищення, за 6,8 м на південь — південний схід від репера (кут 167° від умовного центра). Виявлене з рівня 1,0 м від умовного центру дослідженого насипу (репера). Вивчалася нижня частина підпрямокутної у плані катакомби з дромосом і вхідним колодязем, овальної в плані форми, загальна орієнтація яких, за довгою віссю, мала меридіональний напрямок і довжину 2,25 м (рис. 20).

Залишки нижньої частини вхідного колодязя, розміром 0,75x0,85 м, орієнтовані за повздовжньою віссю поховання. Звужені до плаского материкового дна, стінки мали скруглене завершення на рівні 1,2 м від репера. Дно трохи нахилене в бік камери, на 3-5 см (рис. 20:22). Вузкий прохід до

камери, шириною 0,5-0,6 м, примикав до дромоса з півночі, утворюючи незначний уступ. Дромос мав трапецієподібну у плані форму і з'єднувався з північною стінкою камери. Остання, підпрямокутної в плані форми, мала розміри 0,85x1,20 м і була орієнтована довшою віссю в широтному напрямку. Рівне дно камери розташоване на глибині 1,25 м від репера. Нижня частина стінок камери, збережених на висоту 0,2-0,3 м, засвідчувала звуження догори — в бік склепіння (рис. 20:22). Форма склепіння і висота камери не встановлені.

Заповнення всіх частин поховання однорідне, сіро-супіщане, в основі перебитенорами. Це свідчить про зруйнування споруди у давнину, її зсування вздовж схилу. Заповнення майже не містило знахідок, окрім кількох надзвичайно дрібних фрагментів ліпного посуду, знайдених на межі дромоса й камери, грудочок червоно-коричневої вохри, окремих вуглин у нижній частині, а на дні камери — кількох скупчень крейдистого піску та купок кісткового тліну (рис. 20: 22). Цілком ймовірно, що поховальна камера призначалася для дитячого поховання, кістки від якого не збереглися, або ж були винесені землеріями.

Знахідки. Представлені дрібними уламками стінок ліпного посуду, з домішками в тісті сіро-чорного кольору піску і поодиноких шматочків перегорілої черепашки. На всіх уламках — сліди розчосів внутрішньої поверхні гребінкою. Розміри 5-ти фрагментів: від 0,4x0,6 до 1,0x1,7 см.

Поховання належить до числа комплексів *катакомбного часу*.

Поховання 8 (*ямне, впускне, основне для насипу II*), здійснене край південно-західної поли первинного кургана, над схилом підвищення, за 7,1 м на південь — південний захід від репера (кут 198° від умовного центра). Виявлене з рівня 0,6 м від репера дослідженого насипу, при розчистці золотоординського поховання 4. Перерізалася майже навпіл ямою цього поховання і було на 60 відсотків зруйноване перекопом. Частина кісток з поховання

потрапила до заповнення ями поховання 4 (рис. 20).

Досліджувалися західна та більша східна частини прямокутної у плані ями, розміром 1,10x1,45 м, зі скругленими кутами, впускеної з рівня похованого ґрунту (рис. 25:1). Яма була зорієнтована за довгою віссю із заходу — південного заходу на схід — північний схід (рис. 25:1). Глибина ями з рівня впуску — 0,35 м, від рівня репера — 0,85 м. Заповнення сіросупіщане, однорідне, зі вкрапленнями материкового піску, вуглин та дрібних грудочок яскравочервоної вохри. Слідів перекриття не відзначено. Дно влаштоване на рівні материка.

У дослідженій частині на дні виявлені скупчення порошку крейди — в південно-західному та північно-східному кутках, крупні вуглини, поодинокі кістки ребер, хребців та фаланг пальців рук і ніг, уламок променевої кістки руки дитини. З речових знахідок трапився єдиний дрібний уламок стінки ліпної посудини з розчосами на внутрішній поверхні та лусочка прозорого кремню (рис. 25:1).

Знахідки. 1. *Лусочка* сіро-прозорого кремню, розміром 0,3x0,6 см, без слідів використання.

2. *Фрагмент стінки* ліпного товсто-стінного *горщика* зі слідами розчосів гребінцевим штампом на внутрішній поверхні і домішками шамоту й дрібного піску у пористому тісті сіро-чорної маси, розміром 0,8x1,0 см, товщиною — 0,9 см.

Зважаючи на орієнтацію ями, наявність в її заповненні яскравочервоної вохри і крейди, поховання віднесене до комплексів *ямного часу*.

Необхідно відзначити й інші об'єкти, виявлені під насипом кургану. Це сліди чотирьох вогнищ, напевне, золотоординського часу, та скупчення кераміки катакомбної доби.

Вогнище 1 (*золотоординського часу*). Виявлене за 2,9 м на південний схід, на глибині 0,4 м від репера (кут 119° від умовного центра) (рис. 20). Було розведене, вірогідно, на поверхні насипу III, ближче до

його східної поли. Мало вигляд овальної у плані плями (0,5x0,6 м) прокаленого піску, у центрі — скупчення попелу, товщиною 2 см. Знахідок у прокалі чи поряд не виявлено.

Вогнище 2 (*золотоординського часу*). Досліджене за 6,5 м на захід, на глибині 0,3 м від репера (кут 268° від умовного центра) (рис. 20). Розкладалося на поверхні стародавнього горизонту, поза межами насипу III, ближче до його західної поли. Мало вигляд круглої у плані плями (діаметр 0,6 м) прокаленого піску та скупчення попелу, товщиною 2-3 см. Знахідок у прокалі чи поряд — не виявлено.

Вогнище 3 (*золотоординського часу*). Рештки вогнища знаходилися за 7,1 м на північний захід — північ, на глибині 0,45 м від репера (кут 300° від умовного центра) (рис. 20). Розміщувалося на стародавній поверхні, на північний захід від кургану. Його залишки — пляма круглої у плані форми (діаметр 0,7 м) обгорілого піску з вуглинами, товщиною 1,5-2,0 см. Знахідок не виявлено.

Вогнище 4 (*золотоординського часу*). Виявлене за 5,1 м на північний захід — північ, на глибині 0,45 м від репера (кут 343° від умовного центра) (рис. 20). Було розпалене на стародавній поверхні, ближче до північної поли насипу III. Мало вигляд майже круглої у плані плями (0,65x0,70 м) прокалу піску та скупчення золи, товщиною 3-4 см. Знахідки відсутні, крім шматочка залізної окалини, розміром 0,3x3,0 см.

Скупчення керамічних матеріалів 1 (*катакомбний час*). Досліджене за 5,1 м на північний захід, на глибині 0,55-0,80 м від репера (кут 294° від умовного центра) (рис. 20). Знаходилося, вірогідно, у природній заглибині на стародавній поверхні, поза межами насипу III, ближче до його північно-західної поли. Виявлене на площі в 0,8x1,1 м, де в шарі сіро-коричневого супіску траплялися окремі дрібні фрагменти стінок ліпного посуду від розвалу тонкостінної миски, уламок жовтого пісковикового абразиву та вуглини. На наш погляд, це рештки заглибини

від вибирання ґрунту для підсипання кургана, затягнуті вітровою ерозією.

Знахідки. 1. Подрібнені й окатані уламки посуду належать одній посудині — тонкостінній ліпній мисці пізньокатакомбного часу, прикрашеній у верхній частині зовні двома рядами зигзагоподібних відбитків прямого короткого штампуга “ялинкою” (рис. 54:5), з внутрішнього боку — по верху — горизонтальними смугами загладжування гребінцевим штампуга (рис. 54:6). Посудина мала пласке денце (є один фрагмент). Поверхня миски ангобована, пориста, тісто також пористе, проте щільне, сірого кольору. Помітні домішки піску та вигорілої подрібненої черепашки. Всього 7 більш-менш діагностованих уламків та

близько двох десятків зовсім дрібних. Розміри черепків: від 0,7х1,1 до 1,7х2,4 см.

2. Уламок жовтопісковикового точильця трапецієподібних у плані обрисів, товщиною 1,1 см (рис.54:8). Розміри: 1,1х1,3х2,4 см. Більші грані добре затерті. Виготовлене з пісковика-плитчака місцевого походження.

Скупчення матеріалів належить носіям катакомбної культури.

Отже, у кургані виявлено 7 поховань — 1 ямної культури, 3 катакомбної та 1 (у складі 3-х комплексів і вогнищ) золотоординського часу. Можливо, під насипом знаходилися залишки й ще одного — основного поховального комплексу енеолітичної доби, що не зберігся.

4. Ділянка з ямами на кургані № 11/2003 р. та на північній захід від нього

Північно- та південно-західний сектори насипу III дослідженого кургану № 11/2003 р. стали місцем спорудження цілої ділянки ям на початковому етапі раннього залізного віку. Починаючись від умовного центру кургана, ця ділянка незначно виходила поза його межі із західного боку, займаючи загальну площу 225 кв. м (15x15 м) (рис. 20). Вірогідно, поява ям пов'язана зі складуванням якихось припасів на період спорудження насипу одного з курганів групи чи виконувала роль місця відправлення сезонних жертв, коли для останніх попередньо споруджувалися неглибокі яма за ямою. До речі, розвідкові роботи зовсім не виявили поки що в окрузі Волошиного жодного з пізньочорноліських поселень чи то інших селищних об'єктів початкового етапу ранньозалізної доби. А саме матеріали цього часу і були знайдені в ямах.

Більшість ям виявлена на рівні основи похованого ґрунту або ж на межі стародавнього поверхневого супіску і піску передматерика. Заповнення ям вирізнялося на тлі зачисток круглими плямами сіро-чорного та сіро-коричневого супіску, що з рівня залягання передматерикового піску читалися особливо чітко. Уважаємо, що ями №№ 5, 6 (“поховання” 3), 9-11, 14, 20 — перерізали поли насипу III, інші ж — споруджувалися поза межами кургана, а з часом були перекриті досипкою золотоординської епохи (ями №№ 1-4, 7). Деякі ями були викопані зовсім поза межами насипу, на підвищенні мисоподібного виступу останця (ями №№ 8,

15-19). Яма № 10 перекривалася похованням частини туші коня золотоординської доби, яма № 3 — вогнищем 2, вірогідно, того ж часу, яма № 1 — незначно — вогнищем 3 (рис. 20).

Таким чином, час спорудження ям, без врахування наявних знахідок, лише за даними стратиграфії і планіграфії, знаходився у межах між початком раннього залізного віку й доби пізнього середньовіччя.

Нижче наводимо дані про місцезнаходження, глибину, форму, розміри досліджених ям, зведені до *Таблиці 1*. Зазначимо, що всі вони мали круглу чи овальну, близьку до круглої, форму, були розширені донизу, часом скруглені в основі виступом назовні. Розширені внизу стінки ям надавали останній третині глибини переважної більшості цих споруд господарського чи сакрального характеру своєрідну сплющено-дзвоноподібну у перетині форму. Лише одна з ям (№ 17) мала скруглене в основі дно, останні — в основному рівне чи із незначною заглибиною в центрі.

Наводимо характеристику заповнення та опис знахідок кожної із досліджених ям.

Яма № 1. Сіро-чорносупіщане заповнення у верхній частині, потужністю 0,3-0,4 м, в нижній — підстиалося світлішим сіро-коричневим супіском та зсувами материкового піску зі стінок (рис. 20:15; 51). Близьче до стінок виявлені три великі вуглини, а в північно-східній частині ями — кістка ноги вівці, два окатані дрібні уламки ліпної посудини епохи ранньої бронзи

Табл. 1. Прив'язка, розміри і параметрові характеристики досліджених ям.

№ п/п	Точне місцезнаходження, відстань від R	Рівень виявл. від R (м)	Глибина від R (м)	Глибина від рівня виявл. (м)	Дм. по верху (м)	Дм. в основі (м)	Форма у перетині	Дно
1	6,4 м на пн.-зх (кут 307° від УЦ)	0,60	1,10	0,50	1,00x1,05	1,10x1,20	Стрімко-конусоподібна, зі скругленими в основі стінками.	Незначно заглиблене до центру.
2	6,7 м на зх.-пн.-зх. (кут 287° від УЦ)	0,70	0,95	0,25	1,20x1,30	1,25x1,35	Конусоподібна, зі скругленими в основі стінками.	Рівне.
3	6,3 м на зх.-пн.-зх. (кут 306° від УЦ)	0,55	0,85	0,30	1,35x1,40	1,40	Конусоподібна, зі скругленими в основі стінками.	Незначно заглиблене до центру.
4	7,7 м на пд.-зх. (кут 240° від УЦ)	0,45	0,70	0,25	1,30x1,35	1,40x1,50	Стрімко-конусоподібна.	Рівне.
5	5,95 м на пд.-зх (кут 228° від УЦ)	0,40	0,75	0,35	1,30x1,35	1,40	Конусоподібна, зі скругленими в основі стінками.	Рівне.
6 (п.3)	2,7 м на хз.-пн.-зх. (кут 296° від УЦ)	0,45	1,05	0,60	1,25	1,35	Лійкоподібна, з розширенням до низу.	Рівне.
7	7,1 м на зх.-пд.-зх. (кут 249° від УЦ)	0,30	0,75	0,45	1,35x1,45	1,40x1,50	Конусоподібна, зі скругленими в основі стінками.	Рівне, з нахилом у сх. бік.
8	10,8 м на пд.-зх. (кут 245° від УЦ)	0,40	0,90	0,50	1,45	1,50	Конусоподібна, зі скругленими в основі стінками.	Рівне.
9	4,3 м на пд.-зх. (кут 247° від УЦ)	0,50	0,65	0,15	1,00x1,05	1,05x1,10	Конусоподібна, зі скругленими в основі стінками.	Вирівняне, трохи горбкувате.
10	1,1 м на пд.-зх. (кут 230° від УЦ)	0,40	0,70	0,30	1,30x1,35	1,40x1,45	Конусоподібна, зі скругленими в основі стінками.	Рівне.
11	У центрі насипу, під R	0,35	0,80	0,45	1,35x1,40	1,70	Стрімко-конусоподібна, зі скругленими в основі стінками.	Рівне.
12	12,8 м на пд.-зх. (кут 236° від УЦ)	0,40	1,20	0,80	1,30x1,65	1,35x1,70	Конусоподібна, зі скругленими в основі стінками.	Рівне, з незначним заглибленням по центру.
13	13,1 м на зх.-пд.-зх. (кут 247° від УЦ)	0,40	0,90	0,50	1,40x1,55	1,50x1,60	Конусоподібна, зі скругленими в основі стінками.	Рівне.
14	4,15 м на зх.-пн.-зх. (кут 267° від УЦ)	0,60	0,90	0,30	1,25	1,35	Нерівномірно розширена до дна, на конус.	Рівне.
15	9,2 м на пн.-зх. (кут 298° від УЦ)	0,55	0,95	0,40	1,35	1,65	Конусоподібна, зі стрімко розширеними до дна, скругленими в основі стінками.	Рівне, із нахилом на схід.
16	10,2 м на пн.-зх. (кут 284° від УЦ)	0,50	1,60	0,90	1,30x1,35	1,70x1,75	Така ж.	Рівне.
17	12,1 м на зх. (кут 271° від УЦ)	0,45	0,80	0,35	1,20x1,25	1,00x1,05	Звужена до дна, стінки скруглені.	Скруглене, із заглибленою у центрі.
18	13,2 м на зх. (кут 268° від УЦ)	0,60	0,90	0,30	1,30	1,58	Стрімко розширені переді дном стінки.	Рівне.
19	12,0 м на зх. (кут 264° від УЦ)	0,50	0,60	0,10	0,90	1,20	Конусоподібна, зі стрімко розширеними переді дном стінками.	Рівне.
20	7,6 м на пд.-зх. (кут 218° від УЦ)	0,50	0,95	0,45	1,20x1,30	1,30x1,40	Така ж.	Із заглибиною в центрі.

Курган № 11/ 2003 р.

Рис. 56. Яма 7. Вид з південного сходу.

Рис. 57. Ями 1 та 2. Вид зі сходу.

Рис. 58. Ями 4 і 5. Вид зі сходу.

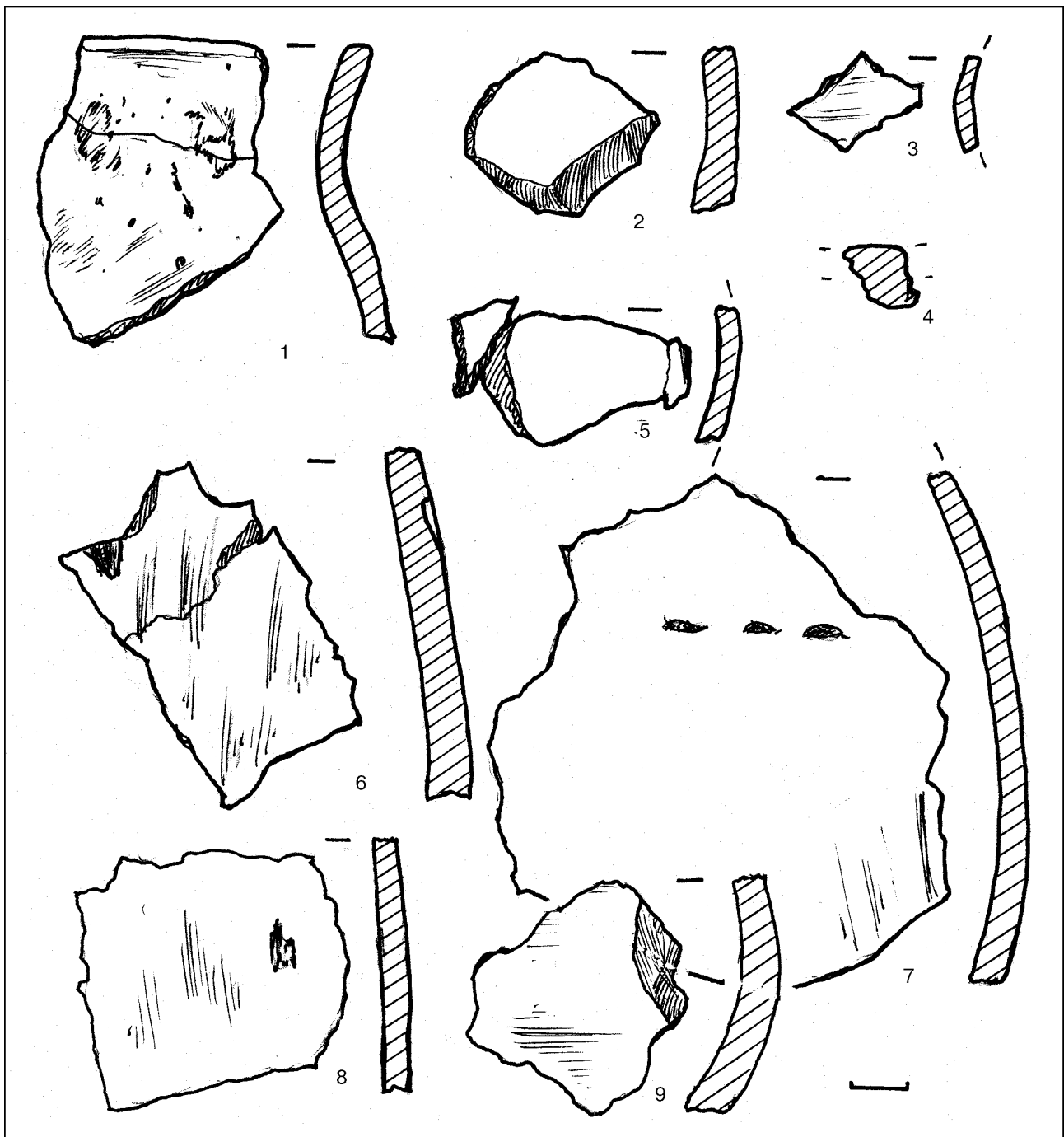

Рис. 59. Ділянка з ямами на кургані № 11.
Кераміка чорноліського часу із заповнення ям:
Яма 1 (4); яма 5 (2); яма 7 (7-9); яма 9 (1); яма 10 (3); яма 15 (6).

та ліпного горщика раннього залізного віку.

Знахідки. Вирізняється уламок денця ліпної посудини з незначним кільцевим піддоном і лискованою поверхнею (рис. 59:4).

Яма № 2. У заповненні ями зверху — світлосірий, а в нижній частині — чорносірий супісок, що підстилався тонким прошарком світлого піску (рис. 20:11). *Знахідка*

єдина — уламок стінки сіро-коричневолискованої ліпної корчаги, розміром 3,7х5,3 см, у тісті якої помітні домішки блискіток слюди і жорстви, що вказує на *початок раннього залізного віку* як час спорудження ями.

Яма № 3. Заповнення сіро-чорного кольору, супічане, з поодинокими вуглинами, у переднені — з переважанням материкового піску (рис. 20:10). Знахідок не виявлено.

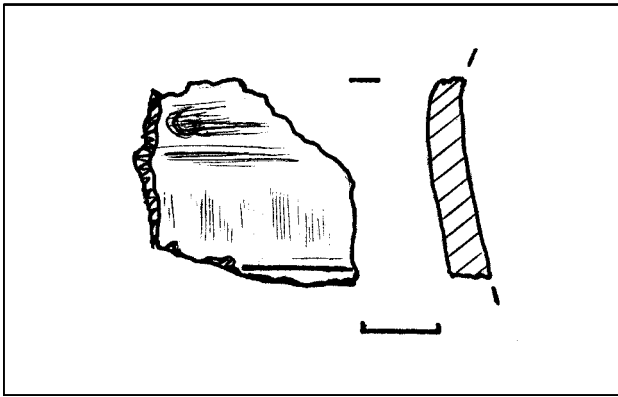

Рис. 60. Курган № 11, поховання 1.
Уламок ліпної посудини
чорноліської культури.

Яма № 4. Заповнення коричнево-сіре супіщане, однорідне (рис. 20:4;58). На дні скупчення дрібних вуглинок.

Яма № 5. Заповнення сіро-супіщане у верхній частині, до низу — світлішало, від вмісту передматерикового піску (рис. 20:5; 58). Виявлені поодинокі вуглини та один дрібний фрагмент ліпного горщика.

Знахідки. Це уламок стінки товстостінної посудини типу корчаги, з ангобованою, лискованою поверхнею (2,8x3,4 см), домішками жорстви — подрібнений граніт і блискучий пісок (рис. 59:2), яка відноситься до початку *раннього залізного віку*.

Яма № 6 (“поховання” 3). Досить глибока яма мала заповнення, умовно розподілене на два прошарки: верхній — з сіро-чорного супіску, з поодинокими вуглинами, та нижній супіщаний — сіро-жовтого кольору, зі слідами обвалів стінок та окремими ліпними черепками (рис. 20:20; 53).

Знахідки. 9 уламків від ліпного горщика епохи ранньої бронзи та 2 черепка доби раннього залізного віку. Перші — належать розвалу перевідкладеної ліпної посудини *катакомбного часу*, чий фрагменти подрібнені — від 0,3x0,5 до 1,9x2,2 см. Проте, за ними встановлюється не тільки орнаментация горщика, а й деякі елементи форми. Це, зокрема, коротке, вертикальне, потовщене зверху вінце, шийка, прикрашена вертикальними чи дещо скошеними прокресленими смугами (рис.54:2). На плічках — горизонтальний ряд пальцево-нігтьо-

вих відбитків, нанесених по горизонтальних розчосах гребінцевим штампом (рис.54:3), а нижче — горизонтальні ряди відступаючих наколів підромбічного штампу, що імітує витий шнур (рис. 54:4). Є уламок плаского денця.

Фрагменти ліпного посуду *початку ранньозалізного віку*, що датують яму, не відзначаються виразністю. Це уламки стінок ліпних горщиків з домішками жорстви (кварцит) та піску в тісті й ангобованою заглаженою поверхнею (0,8x0,9 і 1,7x1,9 см).

Яма № 7. Заповнення однорідне — сіро-чорне супіщане. Наді дном — сліди осування стінок — завали материкового піску (рис. 20:9). У нижній частині заповнення виявлені розкилані на дні подрібнені кістки молодої самиці бика свійського: уламки щелепи, ребра, лапатка, а також кілька кісток вівці або кози. Поміж них знайдені уламки ліпного посуду, шматки сірого граніту, розкришеного від перебування у вогні, значніший фрагмент стінки ліпної корчаги та численні вуглини (рис. 56).

Знахідки. Три виразні уламки ліпного посуду чорноліської культури. Перший — фрагмент стінки — ліпної опуклобокої *корчаги*, із заглаженою до лискування поверхнею, в т.ч. з внутрішнього боку; із зовні — палево-коричневого, а з внутрішнього боку — сірого кольорів, зі слідами затирання ганчіркою. Посудина мала у щільному тісті домішки дрібної жорстви з вивіреного слюдянистого граніту місцевого походження. Розміри уламка — 8,2x9,3 см. На плічковому вигині помітний нерегулярний горизонтальний рядок нігтьових відбитків (рис. 59:7). Другий — належить стінці тонкостінного горщика із неохайно заглаженою поверхнею сірого кольору і домішками аналогічної жорстви. Його розміри — 3,9x4,6 см (рис. 59:8). Останній, третій уламок — частина профільованого плічка ліпної товстостінної коричневолискованої миски, з добре відмуленим тістом, з окремими блискітками слюди. Розміри фрагмента — 3,8x4,1 см (рис. 59:9).

Таким чином, яма, за знахідками, датується початком раннього залізного віку

і належить до старожитностей *чорноліської культури*.

Яма № 8. Заповнення однорідне, сіро-коричнево-супіщане, наді дном — зсуви материкового піску. У заповненні виявлені дрібні окатані уламки ліпного посуду, вуглини, на дні — вуглинки від гілок кущів — по колу (рис. 20:3).

Знахідки. Чотири дрібні окатані фрагменти ліпного посуду та уламок кварциту (0,5x1,8x2,3 см). Два товстостінні фрагменти (0,8x1,2 і 0,9x1,1 см) належать до часу раннього бронзового віку — містять домішки подрібненої черепашки і піску в тісті чорного кольору; два інші (0,6x0,9 та 1,1x1,3 см) — стінки ліпних горщиків початку раннього заліза — з шамотом та жорствою в тісті, блискітками слюди від подрібненого граніту і дрібного піску. На всіх уламках орнаментация відсутня.

Яма № 9. Заповнення однорідне — сіро-чорносупіщане. З нього походять кілька дрібних вуглинок та два уламки ліпного горщика (рис. 20:16).

Знахідки. Обидва фрагменти від верхньої частини невеликого ліпного горщика з прямозрізаним краєм, плавно відведеним назовні вінцем та опуклими плічками, з добре заглаженою (до лискування) поверхнею (рис. 59:1). На шийці ледь помітні незначні пальцеві вм'ятини, а на плічках — нерегулярні скошені відбитки дрібнозубчастої гребінки. Поверхня ангобовна, палево-коричневого кольору, у тісті — домішки дрібного піску, крупинки кварцитової жорстви та блискітки слюди. Ця знахідка впевнює у датуванні ями *початком раннього залізного віку*.

Яма № 10. Заповнення чорно-сіросупіщане, мастке, у передденні — обвали материкового піску зі стінок (рис. 20:17). Відзначені вуглина й чотири дрібних уламки ліпного посуду.

Знахідки. Три фрагменти належать до уламків ліпного посуду епохи ранньої бронзи. Два з них надзвичайно дрібні, проте, зі слідами гребінцевого заглажування внутрішньої поверхні. Третій — більш ви-

разний, уламок стінки у передденні, зі слідами пригладжених горизонтальних розкосів на обох поверхнях та домішками дрібного піску, шамоту й черепашки у щільному тісті сіро-чорного кольору. Він орнаментований вертикальними, прокресленими паличкою, неширокими смугами (рис. 54:1). Розміри: 2,4x2,7 см.

Щодо четвертого уламка, то це фрагмент шийки тонкостінного сіролискованого чорноліського кубка (?), у тісті якого помітні блискітки слюдянистого піску (рис. 59:3), розміром 1,5x2,2 см. З огляду на цю знахідку, яма може бути датована *початковим етапом раннього залізного віку*.

Яма № 11. У світлосірому супіщаному заповненні зверху виявлено кілька вуглин, у нижній — сіросупіщаній його частині трапився уламок хребця великої рогатої худоби (рис. 20:6). Інших знахідок не виявлено.

Яма № 12. Двошарове: у верхній частині — темносіре супіщане, без знахідок; у нижній — світлосіро-жовте, із домішками материкового піску (рис. 20:8). На дні під стінками — окремі вуглини, у центрі — три дрібні уламки ліпного посуду.

Знахідки. Всі вони нажать стінці тонкостінного ліпного сіролискованого черпака, розміром 2,1x3,2 см, серед домішок тіста якого, крім піску, наявні блискітки слюди.

Яма № 13. Заповнення світле, сіро-супіщане, у передденні — з домішками материкового піску від осування стінок (рис. 20:2). У заповненні трапилася лусочка непрозорого коричневого кременю, шматочок рожевого граніту зі слідами перебування у вогні й воді, дрібний уламок ліпного посуду. На дні — окремі вуглини.

Знахідки. Три фрагменти — 2 стінки і 1 денце від двох ліпних горщиків, з добре заглаженою поверхнею та домішками жорстви і піску в тісті, чорного і сіро-коричневого кольорів. Розміри уламків — 0,5x1,0, 1,6x2,1 та 0,8x1,4 см. Всі вони належать кераміці *чорноліського часу*.

Яма № 14. Заповнення ями однорідне, сіросупіщане, зі вкрапленнями світлого материкового піску (рис. 20:14). У центрі, у пе-

редденні — скупчення дрібних вуглин та окремих фрагментів ліпного посуду.

Знахідки. Це 5 фрагментів стінок тонкостінної посудини — типу кухля (“кружки”) або черпака, з товщиною стінок 0,40–0,45 см, та лискованою поверхнею чорного кольору. Уламки крихкі, з повторним випалом. Розміри: від 0,4x0,8 до 2,1x3,2 см. Крім того, знайдений один фрагмент стінки великої корчаги, з добре заглаженою, ангобованою з обох боків, поверхнею, домішками дрібної гранітної жорстви у щільному тісті сіро-коричневого кольору. Розміри — 2,3x2,6 см, товщина стінки — 0,7 см. Знахідки засвідчують належність ями до кола старожитностей *чорноліського часу*.

Яма № 15. Заповнення у верхній частині сіро-супіщане, з поодинокими уламками стінок ліпного посуду; у передденні — супіщано-попелясте (рис. 20:1). У західній частині на дні — окремі вуглини, у східній — скупчення ребер та уламки кісток однієї з ніг молодшої особини бика свійського і дуже дрібні фрагменти кераміки доби раннього заліза.

Знахідки. Два уламки кераміки склеїлися, надавши для опису виразний фрагмент стінки корчагоподібної посудини з сіро-лискованою, місцями бугристою від повторного випалу, поверхнею, орнаментованою підтрикутними відбитками штампу-лопаточки (рис. 59:6). Розміри уламка — 3,1x5,3 см. У тісті посудини — подрібнена жорства і блискітки слюдяних включень.

Яма № 16. У верхній частині заповнення — сіро-чорний супісок з поодиноким уламком ліпного посуду, в нижній — супісок більш темного кольору, підстелений попелястим прошарком товщиною до 10–15 см (рис. 20:13). Над останнім знаходилося скупчення вкинутих до ями кісток ніг дорослої особини коня свійського, зокрема, цілі п'ястні та грифельна кістки, вуглини, два уламки ліпного посуду.

Знахідки. Невиразні уламки ліпних горщиків чорноліського часу. Найвні характерні, описані вище, домішки. Розміри — 0,8x1,2 та 0,9x2,0 см. Яма належить носіям *чорноліської культури*.

Яма № 17. Заповнення світлосіре супіщане, однорідне. У передденні — зрите кротовиною (рис. 20:7). Виявлено кілька вуглин і невиразний уламок ліпного горщика доби раннього заліза.

Яма № 18. У сіросупіщаному однорідному заповненні виявлена одна більша менш помітна вуглина (рис. 20:12).

Яма № 19. Заповнення з сірого супіску, однорідне, з кількома вуглинами, без знахідок (рис. 20:18).

Яма № 20. Заповнення також однорідне, сіро-чорного кольору, з вуглинами і двома фрагментами ліпної кераміки; у передденні — материковий пісок від осування стінок (рис. 20:19).

Знахідки. Черепки від стінок ліпного горщика чи корчаги (товщина 0,6 см), з тістом чорного кольору, із домішками гранітної жорстви. Дуже дрібні — 0,5x0,9 і 0,8x1,8 см. Яма також належить носіям *чорноліської культури*.

Таким чином, досліджена у західній частині кургана № 11/2003 р. та поза його межами ділянка з 20-ма ямами має безпосереднє відношення до діяльності населення початку раннього залізного віку, а саме — носіїв раннього етапу чорноліської культури. Невелика кількість знахідок та відсутність хронологічних індикаторів серед них не дозволяє більш точно датувати цей цікавий комплекс. Дані за наявність на рівні похованого ґрунту чи над ним хоча б незначного культурного шару чорноліської культури також відсутні, хоча зачистка плям ям, починаючи з рівня залягання похованого супіску, здійснювалася винятково вручну (рис. 56–58).

5. Курган № 19/2003 р.

Задренований новітнім різнотрав'ям насип кургану знаходився за 0,17 км на схід від Стовбуватої могили — кургану № 1 групи I (рис. 1:19). Він був зведений на пануючому підвищенні плато останця, на схід від лісосмуги. Свого часу інтенсивно розорювався, разом із насипом № 9/2003 р.

Курган мав круглу у плані форму, нівельовану висоту — 0,80 м і діаметр 18,0 м (рис. 61). Дослідження проводилися на знос, із залишенням трьох вісьових бровок, орієнтованих у меридіональному напрямку, шириною 0,75 м. Розбивка насипу під дослідження здійснена за участі геодезистів, з чітким дотриманням лінії північ-південь, не дивлячись на наявність відхилень, спричинених дією магнітної аномалії.

Стратиграфія та особливості насипу. Стратиграфічні умови залягання орного шару (дерну — за розкопок), похованого ґрунту — сіро-чорного супіску, передматерика і материка, — не відрізнялися від поданих в описах попередніх курганів. Насип кургану не мав ніяких стратиграфічних особливостей. Це був однорідного вмісту масив, зведений із сіро-чорного, місцями сіро-коричневого супіску, взятого з околу, у вигляді дернин, серед яких інколи траплялися цілі вальки дерну, розміром 0,3-0,4х0,4-0,5х0,15-0,20 м (рис. 61). Рівень похованого супіску читався на відмітці 0,80-0,82 м від репера, простежувався чітко на ділянці діаметром 10-12 м у центрі насипу, в усіх бровках. Ближче до піл він був помітний уривисто, в основному, за білуватим тліном

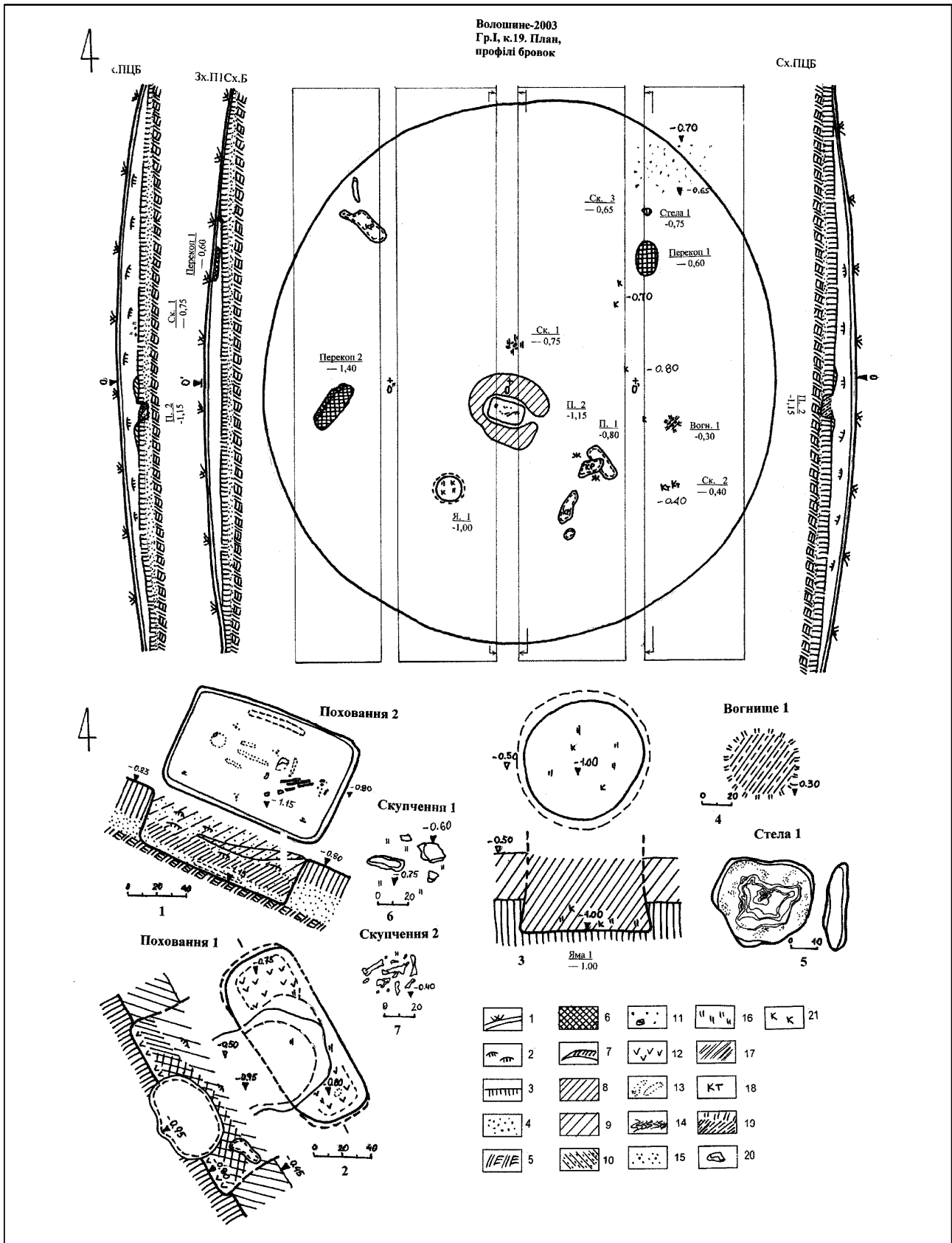
давньої рослинності. У центрі кургану виявлено піщаний мішаний викид з основного ямного поховання, що майже кільцем, із незначним розривом-проходом зі сходу-південного сходу, оточував яму. Розміри викида становили 2,20х2,60 м; його товщина — 0,20-0,30 м; ширина проходу не перевищувала — 0,30-0,50 м. Саме над ямним похованням 2, напевне, в один прийом, і був зведений цей курган. Можливо, пізніше, насип незначно підсилався, зокрема, зі впуском до нього золотоординського поховання 1 (рис. 61). До насипу також були впущені яма № 1 початкової доби раннього залізного віку та два перекопи часу Другої Світової війни. Крім поховань і ями, у насипу виявлені 4 об'єкти та кілька фрагментів ліпного посуду. Північно-західну та південно-східну поли кургану перебивали дві великі нори.

Нижче наводимо описи об'єктів, виявлених під насипом, та деяких знахідок.

Вогнище 1 (золотоординської доби-?), виявлене за 5,65 м на схід та 1,35 м на південь від репера, на глибині — 0,30 м (кут 115° від умовного центру). Це була кругла пляма прокаленого піску, з окремими вугликами й слідами попелу, діаметром 0,45х0,55 м та товщиною 4 см (рис. 61:4). Розведене на поверхні насипу, вірогідно, при впуску поховання 1. Знахідок не виявлено.

Скупчення 2 (кісток коня) трапилося за 1,8 м на південь від вогнища 1, у 5,2 м на схід та 3,7 м на південь від репера, на глибині — 0,40 м (кут 120° від умовного центру). Вияв-

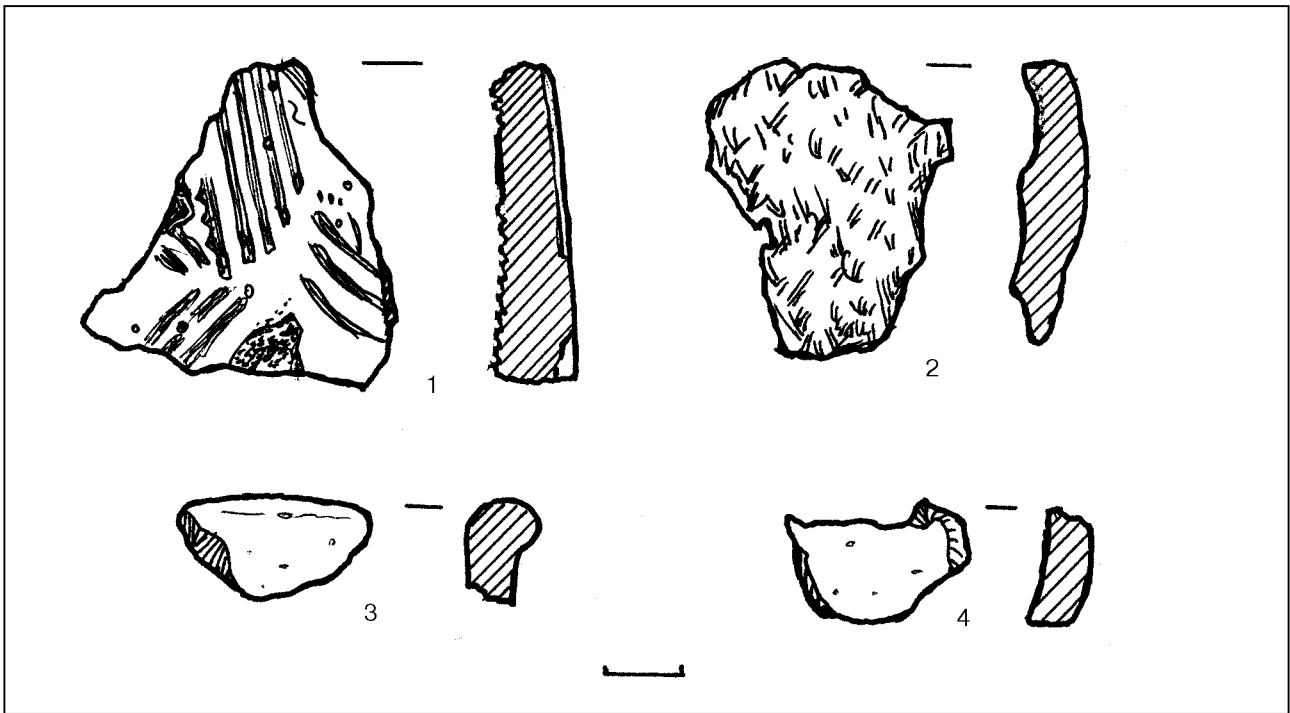

Рис. 62. Курган № 19/2003 р. Знахідки
1, 3, 4, — кераміка; 2 — залізо.

лені в масиві насипу кістки молодої особини коня свійського (жеребця) були пошкоджені розорюванням. На площі 0,6х0,7 м розчищені подрібнені плугом дві кістки передніх кінцівок, лопатка, фрагменти нижньої щелепи тварини (61:8). За аналогією зі знахідками в курганах №№ 9-11/2003 р., можна припустити викладання в ямці у масиві насипу частини туші жеребця саме за *золотоординської доби* і безпосередню причетність цієї знахідки, і як вогнища I, до комплексу поховання 1.

Скупчення 1 (вуглин і каміння) виявлене за 1,05 м на північ від репера, на рівні — 0,75 м (кут 30° від умовного центру) (рис. 61:7). Скупчення складалося з чотирьох рваних каменів-валунів сірого крихкого граніту, розміром від 5х6х4 до 10х12х25 см, зі слідами закопченості й дії вогню, в оточенні окремих вуглин, що знаходилися у радіусі 0,25-0,30 м від центру скупчення (рис. 61:7). З огляду на розміщення каменів на рівні стародавнього горизонту та оточення їх вуглинами, це скупчення розглядається як рештки вогнища, можливо, синхронного похованню 2, або ж і більш раннього. Речові знахідки не виявлені.

Скупчення 3 (каміння) знаходилося у північно-східному секторі кургана, край його поли, за 6,5-7,5 м на північ і 5,2-7,0 м на схід від репера, на глибині 0,60-0,65 м (рис. 61). Скупчення дрібних і дещо більших рваних шматків сірого граніту, розміром від 4х6х5 до 10х16х28 см (всього 26 каменів), тяжіло до природного підвищення останця, максимального за висотою під насипом кургана, і було, вірогідно, частково зрите при будівництві насипу. Скоріше за все, це рештки насипу, зведеного з використанням каміння, невеликого кургана чи залишки культової споруди фінальної доби енеоліту — ямного часу. На таке датування вказувала знахідка за 1,1 м на південний захід від скупчення, в 5,6 м на північ та у 4,6 м на схід від репера, у східному профілі 1-ї східної бровки, невеликої архаїчної стели (рис. 61:5).

Гранітна сірого кольору підквадратна плита, з дещо оббитими краями, розміром 7х29х35 см, лежала на рівні похованого ґрунту, зваленою на одну з плоских широких граней (рис. 61:5). Будь-яких знахідок поряд із камінням чи стелою не виявлено. Отже, культурно-хронологічна атрибуція цього скупчення навряд чи може виходити за межі

від часу *пізнього енеоліту* — до початку *пізньоямної доби*.

Варто згадати й про два перекопи — рештки окопів — “ячейок” для окремих бійців, залишених румунськими тиловими загонами, кинутими восени 1943 р. на прикриття дніпровських переправ фашистами. Характерні знахідки цього часу — гільзи від карабіна, консервні бляшанки. Розміри перекопу 1 — 0,75x1,15 м, глибина 0,60 м, перекопу 2 — 0,75x1,75 м, глибина 1,40 м (рис. 61).

Окрім вказаних об'єктів, при зачистці обох профілів 1-ї східної бровки, на рівні стародавнього горизонту (-0,75-0,80 м) виявлені 4 фрагменти стінок ямного товстостінного горщика, розміром від 0,5x0,8 до 4,0x4,3 см, вкритого із зовнішнього боку різнонаправленими розчосами гребінцевого штамп, з внутрішнього — горизонтальними (рис. 61:1). Товщина стінок горщика 0,9-1,1 см. В тісті — домішки рослинності, піску, вигорілих подрібнених мушель черепашки, на зразок “білих волосків”, та дрібного шамоту.

Виявлені об'єкти і знахідки засвідчують спорудження насипу кургана в один прийом, напевне, за *пізньоямного часу*.

Поховання 1 (*впускне, золотоординське*) виявлене за 2,25 м на південь та 2,75 м на схід від репера, на глибині 0,45 м (кут 127° від умовного центру) (рис. 61). Впущене з поверхні насипу, до глибини 0,80 м від репера (рис. 61:3), у невелику прямокутну, зі скругленими кутами, яму, розміром: по верху — 0,50x1,25 м, по дну — 0,50-0,55x1,30 м. Яма, орієнтована за довгою віссю з північного заходу на південний схід, мала вигляд неглибокого видозміненого підбою, із дещо розширеними в основі коротшими стінками (рис. 61:3).

Заповнення у верхній частині — світло-сіре супіщане, з поодинокими дернинами, до низу переходило у чорно-сірий супісок, який в центрі ями перебивався великою горою, яка фактично знищила більшу частину поховання (рис. 61:3). На збережених ділянках вирівняного дна ями відзначені

рештки деревного тліну, що оконтурював місцезнаходження гробовища прямокутних обрисів, розміром близько 0,28-0,38x1,15 м. Помічені невиразні залишки кісткового тліну в оголів'ї (з розширенням) із північно-західного боку, кілька вуглин (рис. 61:3). У заповненні нори виявлений фрагмент корозованого залізного виробу розміром 1,7-3,3x3,8x1,0 см (рис. 62).

Поховання, певно, належало немовляті чи малолітній дитині *золотоординського часу*.

Поховання 2 (*основне, пізньоямне*) досліджене за 0,6 м на південь від репера, з глибини 0,80 м (кут 90° від умовного центру) (рис. 61). Впущене з рівня стародавнього горизонту. Знаходилося у прямокутній ямі, зі злегка скругленими зверху кутами, розміром по верху — 0,76x1,20 м. Яма, доведена до материка, мала глибину — 1,15 м від репера (або 0,35 м від рівня похованого супіску) (рис. 61:2). Вона орієнтована за довгою віссю із заходу-північного заходу на схід-південний схід. Мала трохи звужені до дна, рівні стінки. Розміри по дну — 0,72x1,15 м. Дно вирівняне.

Заповнення сіро-коричневосупіщане, з окремими дернинами у верхній частині. Нижня частина заповнення відділена від верху лінзою завалу материкового викиду, товщиною 8-10 см. Внизу — заповнення мало сіро-чорне забарвлення супіску, підстеленого рештками деревного тліну. Залишки повздовжнього перекриття — накатника з нешироких плах, майже не збереглися. Відзначені рештки тліну та сліди однієї плахи вздовж північної стінки ями. Довжина плах, імовірно, не перевищувала 1,3 м. Про кількість та розміри плах певних відомостей не отримано (рис. 61:2).

Залишки похованого — дитини, не старше 5-8 років, збереглися вкрай погано, переважно, у вигляді кісткового тліну. Кращою збереженістю відзначалися уламок лобної кістки черепа, шматочки кісток тазу, гомілкових кісток ніг. Положення похованого встановлюється як випростане, на спині, головою на захід — північний захід, з руками вздовж тулуба. Ноги підігнуті в колінах,

викладені вправо (рис.61:1), стопи зведені до купи. Слідів підстилки, одягу чи напутніх предметів не виявлено. Відзначимо лише вуглинку — у південно-західному кутку ями та дві цяточки темно-червоної вохри — над лівим плечем (біля решток черепа) і справа, навпроти грудей.

Поховання, за орієнтацією і типом ями, може бути віднесене до *пізньоямних* старожитностей.

Яма 1 (впускна, доби раннього заліза) виявлена за 3,1 м на південь та 2,0 на захід від репера, з глибини 0,50 м (кут 206° від умовного центру) (рис. 61). Мала круглу в плані, дещо конічну у перетині форму, з трохи розширеними до рівного дна, також майже рівними, стінками (рис. 61:3). Впущена з поверхні насипу; глибина від рівня виявлення 0,50 м (або 1,00 м від репера). Діаметр: по верху — 0,80 м, по дну — 0,95 м. Запов-

нення сіро-коричнєве супіщане, однорідне. У передденні виявлено декілька вуглин та два дрібні уламки ліпного посуду.

Знахідки. Дрібні уламки ліпних горщиків із заглаженою поверхнею та домішками дрібнотовченої жорстви, з блискітками слюди в тісті. Перший уламок — фрагмент стінки, розміром 1,3x2,2 см, другий — верхня частина скругленого вінця великого горщика чи корчаги, розміром 1,5x2,5 см (рис. 62:3).

Яма належить до числа решток пожертв, здійснених населенням *початку раннього залізного віку*.

Таким чином, у дослідженому кургані виявлено *2 поховання* — *1 ямного, 1 золотоординського часу*, а також *1 яма початку раннього залізного віку* та кілька інших об'єктів часу енеоліту чи ранньої бронзи і XIV ст.

6. Курган № 3/2004 р.

Невеликий насип знаходився у центральній частині групи I, за 90 м на схід від кургану № 1 — Стовбуватої Могили, займаючи незначне підвищення на південному похилому відрозі останця (рис. 1:3). На час досліджень був вкритий новітнім задернуванням (рис. 63).

Нівельована висота кургану становила 0,6 м, його діаметр — 9x11 м. Насип був дещо видовжений, у близькому до широтного напрямку, розплилий і розтягнутий внаслідок довготривалого розорювання (рис. 63; 68).

Курган досліджувався на знос, із залишенням двох бровок, шириною 0,9 і 1,0 м, зорієнтованих за віссю північний схід — південний захід (рис. 64; 68:1), з відхиленням від півночі на захід на 58°00'02", спричиненим дією магнітної аномалії.

Стратиграфічні особливості насипу. В основі кургану, зведеного на пошкодженому ерозією підвищенні, знаходився невеликий сіро-коричневосупіщаний насип I, споруджений у центрі над єдиним зрубним похованням-групоспаленням 1 (рис. 68:1), здійсненим з рівня стародавнього горизонту у неглибокій ямі. Розміри цього насипу не перевищували 3,5x4,5 м, а висота — досягала 0,55-0,60 м. На поверхні похованого ґрунту, під насипом й у верхній частині поверхневого супіску, виявлені розрізнені уламки ліпного посуду зрубного часу, розміром від 0,4x0,7 до 0,9x1,5 см, з домішками товчених шамоту, граніту і слюди в тістї щільної маси коричнево-сірого та

чорного кольору, товщиною 0,4-0,8 см, окремі кальциновані кістки тварин (рис. 68:1). Варто відзначити дрібний фрагмент вінця ліпного горщика банкової форми зі стягнутими всередину (до верху) вінцями (рис. 69:2). Інших знахідок не виявлено. Помітних візуально слідів рівчака також не простежено.

Під північною полою насипу I відкриті рештки двох, орієнтованих за довгою віссю північний схід-південний захід, неглибоких підпрямокутних котлованів — жертвних ям чи решток поховань (котловани 1 та 2), в яких містилися окремі дрібні уламки ліпного зрубного посуду (рис. 68:1, 3-4). На схід від них — виявлені кілька шматків розтрісканого від перебування у вогнищі і воді рожевого гранату, розміром від 2,3x4,5x6,0 до 5,8x6,5x12,3 см (рис. 68:1:зр.).

Поява цих котлованів, певно, і призвела зведення насипу II, з параметрами дослідженого кургану, висота якого, найімовірініше, була вдвічі більшою від зафіксованого у профілях центральної бровки значення — 0,62 м.

Насип II споруджувався із світлосірого, місцями коричнюватого на колір поверхневого ерозованого супіщаного ґрунту останця, зритого внаслідок неодноразового зняття дерну при спорудженні великих курганів неподалік.

За початкової доби пізнього середньовіччя північно-східна пола цього насипу була обрана за місце здійснення впускного поховання 2 золотоординської епохи, а пів-

Курган № 3/ 2004 р.

Рис. 63. **Вигляд зі сходу.** Позаду — насип Стовбуватої Могили.
Рис. 64. **Дослідження насипу.** Робочий момент.

Курган № 3/ 2004 р., поховання 1.

Рис. 65. **Фрагмент.** Розвал ліпного горщика та кістки бика.

Рис. 66. **Вигляд з півдня.**

Рис. 67. **Деталь.** Ліпний горщик in situ

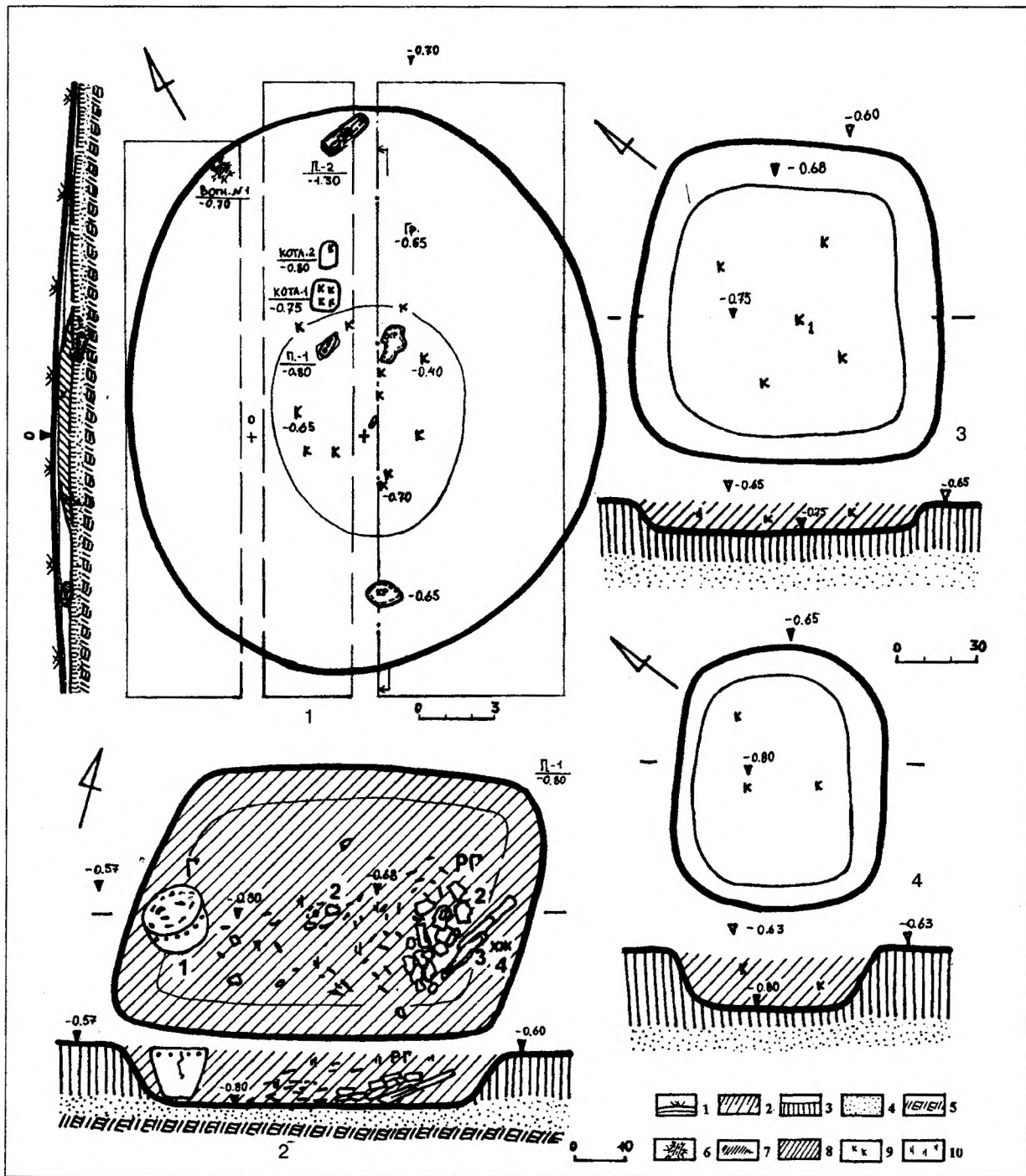

Рис. 68. Курган № 3/2004 р.

Загальний план, плани і перетини поховання 1, котлованів 1-2.

1 — план кургану та східний профіль центральної бровки; 2 — план і перетин поховання 1;

3 — план і перетин котловану 1; 4 — план і перетин котловану 2.

Цифрами на плані поховання 1 позначені: 1 — горщик ліпний (г); 2 — розвал ліпного горщика (рг); 3 — кістки бика;

4 — розвал залізного виробу (жж); на плані котловану 1: 1 — уламок вінця ліпного горщика; к — фрагменти ліпного посуду.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — первинний насип у перетині; 3 — похований ґрунт; 4 — пісок-передматерик та пісок

заповнення; 5 — материк; 6 — вогнище; 7 — кротовини, нори; 8 — чорно-сірий супісок заповнення ям;

9 — фрагменти кераміки; 10 — вуглини.

нічний її край — для розкладання поминального вогнища 1. Насипи кургану переби-вали дві-великі нори (рис.68:1).

Таким чином, у кургані досліджено 2 поховання — 1 зрубного та 1 золотоординського часу, 2 котловани з матеріалами початку

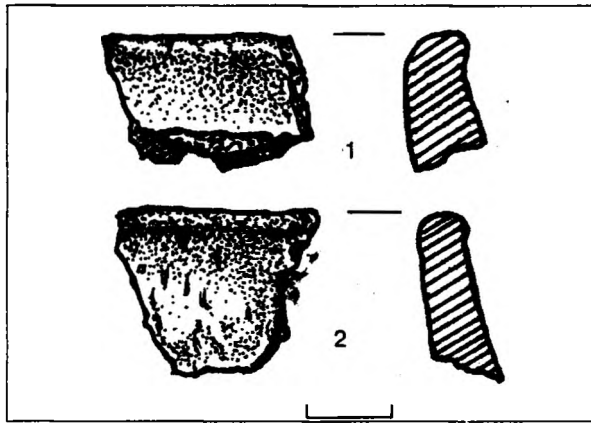

Рис.69. Курган № 3/2004 р.
Фрагменти ліпного посуду зрубного часу.
1 — котлован 1; 2 — насип I.

епохи пізньої бронзи і I вогнище пізньосередньовічної доби.

Варто відзначити також загальний характер нашарувань на поверхні та в основі кургана. На глибину 0-0,3 м масив насипу вкривав дерновий (колишній орний) шар сіро-коричневого супіску. Насип кургана зводився на сіро-коричнево-чорному супіщаному ґрунті стародавньої поверхні останця, на рівні 0,60-0,62 м від репера — умовного центра кургану. Потужність похованого ґрунту не перевищувала 0,30-0,45 м, під яким, з глибини 1,00-1,10 м залягав шар передматерикового світлокоричневого піску, товщиною 0,20-0,35 м, підстелений світложовтим піском — материком — з рівня 1,45-1,50 м (рис. 68:1).

Поховання 1 (зрубне, основне для насипу I). Виявлене за 3,5 м на північний захід — північ від репера (кут 336° від умовного центру), у північно-західній полі насипу I, практично, з рівня похованого супіску (рис. 68:1). Розміщувалося у трапецієподібній видовженій ямі з паралельними стінками, орієнтованій майже у широтному напрямку (рис. 68:2). Стінки ями розширювалися до верху. Розміри ями на рівні виявлення становили 0,5x0,8 м, її глибина — 0,2 м від рівня стародавнього ґрунту (або 0,8 м — від репера) (рис. 68: 1-2). Розміри по дну — 0,4x0,6 м.

Невелика яма призначалася для вміщення решток трупоспалення дорослої людини (?) дитини. У східній її частині, посередині,

вздовж довгої вісі, розміщувався давній розвал ліпного горщика-урни (рис. 65; 68:2:2), навколо й поміж уламками якого — знаходилися дрібні шматочки перепалених кісток людини. Біля східної стінки, у заповненні лежало кілька кісток від передньої кінцівки дорослої особини бика свійського (*Bos taurus* L.) (визначення кандидата історичних наук О.П. Журавльова) та шматочки повністю корозованого залізного виробу (рис. 68:2:3-4). Нижче, під ними, залягали подрібнені кістки ребер бика, кілька розвалів його хребців (всього 106 кісток та їх фрагментів).

Поряд зі східною стінкою стояв ліпний, банкового типу, горщик (рис.67; 68: 2:1), заповнений окремими кальцинованими кістками дитини (визначення А.В. Артем'єва). На дні виявлені поодинокі, в тому числі значні за розмірами вуглини.

До речі, дно ями, вирівняне на глибині 0,8 м від репера, закидалося темносірим вуглистим супіском, взятим з-під центральної частини насипу I, де, вірогідно, свого часу, знаходилося поховальне вогнище. Напутня їжа (м'ясо) була покладена до ями під час закидання, разом із залізним виробом, імовірно, ножем, — досить рідкісним предметом для зрубної епохи. На рівні похованого ґрунту, до спорудження насипу, яма була щільно втрамбована.

Вірогідно, уламки зрубної кераміки, виявлені на стародавньому горизонті, під насипом I, маркують місце тризної відправи.

Знахідки. 1. Розвал ліпного горщика, близької до банкової форми, з коротким, ледь відведеним назовні вінцем, низькою шийкою, невеликим розширеним тулубом, якому надані обриси схожості із ребристістю, незначною закраїною навколо дна (рис. 70), що відзначається порівняною товстостінністю. Посудина реконструйована графічно, використовувалася як урна для вміщення кальцинованих решток похованого.

Тісто щільне, сіро-чорного кольору, коричнювата ангобована поверхня — зі слідами загладжування. Домішки — товчений шамот і дрібні вклучення слюди та граніту. Реконструйовані розміри горщика: висота —

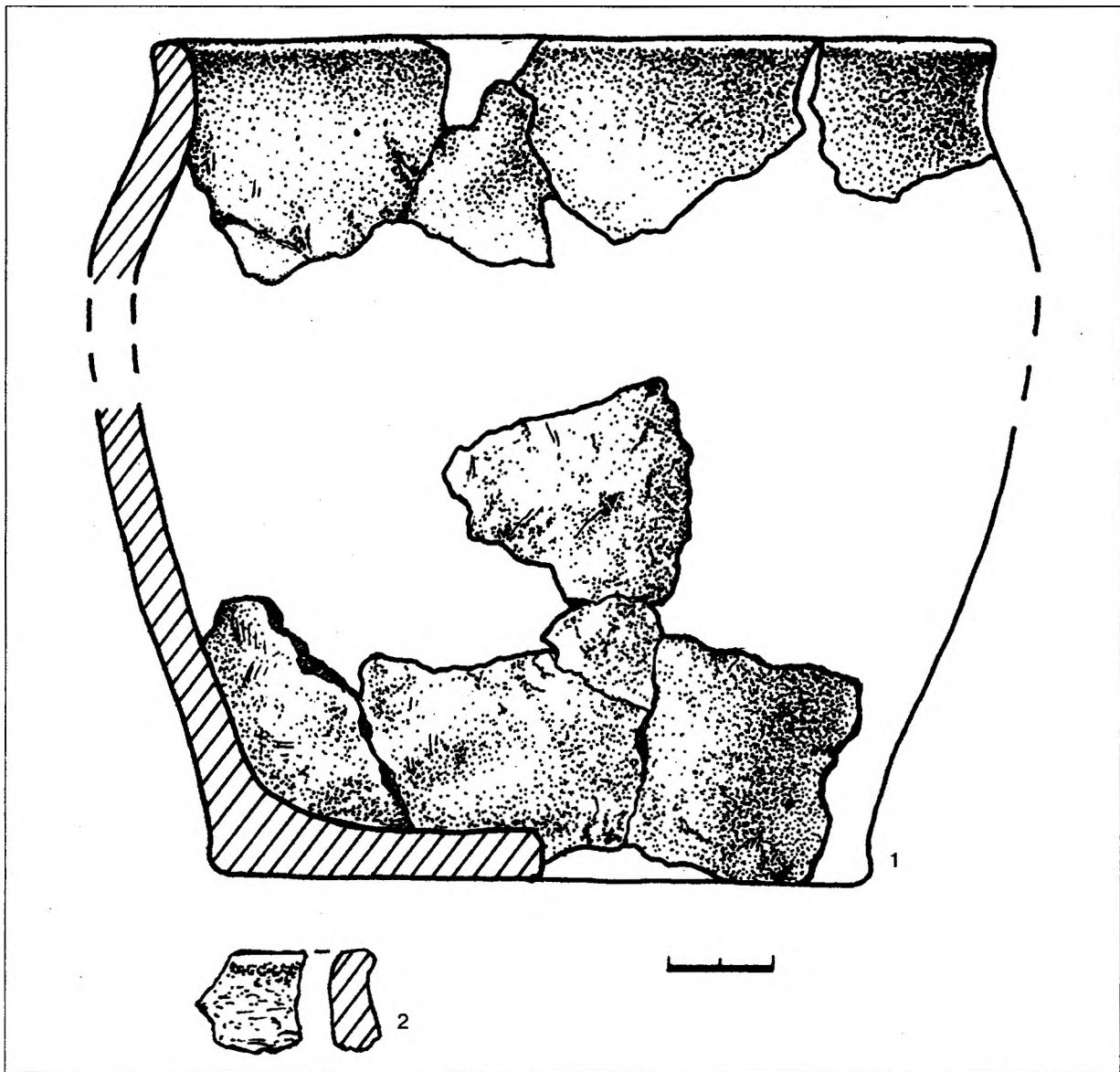

Рис.70. Курган № 3/2004 р., поховання 1.

Ліпний горщик зрубного часу та уламок вінця подібної посудини із заповнення.

15,8 см; діаметри: вінця — 16,2 см; шийки — 15,9 см; тулуба — 18,2 см; дна — 12,7 см; товщина стінок — 0,9-1,0 см (рис. 70).

2. Горщик ліпний банковий, чашеподібний тонкостінний, близької до циліндричної форми, зі стягнутими до потоншеного і скругленого вінця стінками, незначним звуженням в основі, підкресленим закраїною, виготовлений неохайно (рис.71). Під вінцем орнаментований горизонтальним рядом круглих ямок, нанесених паличкою.

Ангобована поверхня із зовнішнього боку вирівняна, грубо заглажена, в тому числі внаслідок використання для цього тріски.

Домішки — дрібнотовчений шамот. Тісто щільне, чорно-сірого кольору. Розміри горщика: висота — 12,8 см; діаметри: вінця — 13,0 см; тулуба — 14,3 см; дна — 11,8 см; товщина стінок — 0,4-0,5 см (рис. 71).

Обидві посудини в цілому характерні для керамічного комплексу зрубної бережнівсько-маївської культури передстепового Дніпровського Лівобережжя (Ковальова, Волкобой, 1976, с.16-17, рис.10; Отрощенко, 2001, с.146-157), мають певне коло аналогій за формою. Це, зокрема, для першої посудини — горщик зі зрубного поховання 1 в кургані № 5/1990 біля с. Івано-Дар'івка

Артемівського району на Донбасі (*Литвиненко, Полидович, 2001, с. 119-120, рис. 2:2*), подібний, але з орнаментом у верхній частині, — з могильника поблизу с. Миколаївка (курган № 2, поховання 1), з поховання 8 Дружківського могильника в Донецькій області (*Полидович, 1993, с. 54, рис. 35:2; Горбов, Усачук, 1993, рис. 67:2*). Для другої — ранньозрубні форми з нижнього стратиграфічного горизонту поселення Таранцеве (*Берестнев, 2001, с. 247, рис. 88:1-2*), могильника Крейдянка під Балаклією на Слобожанщині (*Клименко, Литвиненко, 2001, с. 49-50, рис. 2:1,3; 3:2*). Повна аналогія, за орнаментациєю, — на подібній за формою посудині походить з основного поховання 1 кургану № 3 групи I неподалік с. Чкалівка Криничанського району Дніпропетровської області (*Ковалёва, Шалобудов, 1992, с. 16, рис. 5:11*).

3. Уламок залізного виробу — надзвичайно корозовані фрагменти ножа (?), у вигляді трьох аморфних дрібних шматочків розміром від 0,5x0,4x0,3 до 0,6x0,8x0,2 см, що розсипалися.

4. Фрагменти ліпного посуду зрубного часу, представлені дрібними уламками стінок двох горщиків із заглаженою поверхнею, тістом щільної маси чорно-сірого кольору, з переважаючими домішками: у першому випадку — шамоту, другому — крупинок слюдянистого граніту, розміром — від 0,4x0,6 до 1,1x1,4 см. Всього 8 од. Зберігся й незначний уламок вінця подібної до першої посудини (рис. 70: 2), проте, з менш помітним профілюванням та більшою ступінню відтягнутості краю назовні. Всі ці уламки походили із заповнення поховання.

Парний (?) поховальний комплекс відноситься до III-го типу кремацій, за С.І. Берестневим, здійснених зі зміщенням спаленого праху небіжчиків до посудин-урн, що пов'язуються з людськими жертвоприношеннями (*Берестнев, 2001, с. 87, 88*). Із найближчих, подібних за обрядом, — назовемо кремації ґрунтових некрополів у Компанійцях (поховання № 18-19) (*Махню, Шарафутдінова, с. 1972, 76*) та Сухій Гомольші (*Буйнов, Михеев, 1989*). До того ж, основні підкур-

ганні зрубні поховання, здійснені за обрядом кремації, на території Дніпровського Лівобережного Лісостепу поки що, як нам відомо, не виявлялися.

У плані датування цієї пам'ятки зазначимо наступне. Основне положення у насипу, спорудження власного кургану, присутність в ямі відразу двох посудин-урн більш притаманне для захоронень ранньозрубного часу. Грубі ж, неохайно виконані форми банкових горщиків, типові для XIV-XIII ст. до н.е., та їх орнаментација на кольчастим ямковим візерунком, з перлинами із внутрішнього боку, позначена контактами з племенами східно-тцинецької культури, — характерні для кераміки пізньозрубної епохи (*Буйнов, Михеев, 1989, с. 95; Отрощенко, 1976, с. 184*). Все це дозволяє віднести появу поховання 1 до початку пізньозрубної доби чи, принаймні, до фіналу розвиненого етапу існування зрубної культурно-історичної спільноти.

Таким чином, поховання належить до числа унікальних для лісостепових просторів Полтавщини поховань-трупоспалень, що пов'язуються із могилами служителів культу (*Цимиданов, 2004, с. 59-60*), до того ж, здійснених, під окремим курганным насипом. Вірогідно, саме зрубні поховальні комплекси позначають заключний для епохи бронзи час використання останця Стовбуватої Могили та насипів навколишніх курганів, як місця здійснення поховань.

Котлован 1 (зрубного часу, вірогідно, рештки основного поховання для насипу II) виявлений за 4,6 м на північний схід від репера (кут 343° від умовного центра), край поли насипу I (рис. 68:1). Це була квадратна (близька до трапезієподібної) яма, розміром по верху — 1,20x1,25 м, впущена з рівня похованого ґрунту. Її глибина від стародавньої поверхні не перевищувала 0,15 м, від рівня репера — 0,75 м (рис. 68:3). Яма мала дещо розхилени до верху від вирівняного дна стінки. Розміри котловану на дні — 0,90x0,95 м (рис. 68:3). Орієнтація комплексу — за довгою віссю — північний схід-південний захід.

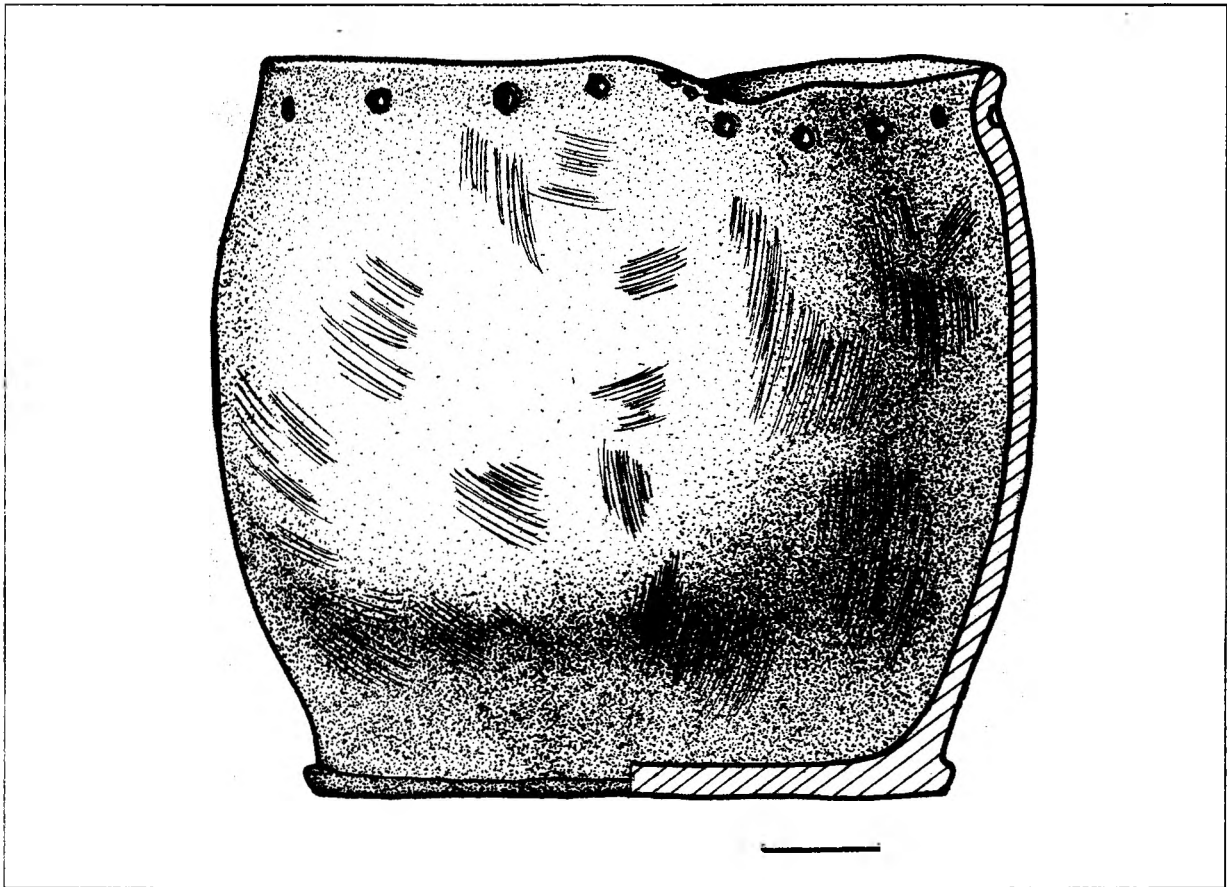

Рис.71. Курган № 3/2004 р., поховання 1.
Горщик ліпний.

Котлован був улаштований в похованому ґрунті, ближче до рівня залягання передматерика. Заповнення мало сіро-чорний колір поверхневого супіску, змішаного із поодинокими вуглинами. У заповненні і на дні виявлено п'ять уламків ліпного товстостінного горщика зрубного часу, в тому числі верхня частина посудини, близької до банкової форми, зі злегка стягнутими до середини вінцями, край яких відведений назовні (рис. 69:1).

Знахідки. Уламки належали ліпному товстостінному горщику банкової форми, з дещо стягнутими до середини вінцями та трохи відведеним у зовнішній бік скругленим краєм. Уявлення щодо форми посудини надає єдиний збережений уламок верхньої частини горщика, розміром 1,5x2,1 см (рис. 69:1), із домішками товченого шамоту та поодинокими блискітками слюди в тісті щільної міси. Розміри черепків — від 0,6x1,4 до

1,6x2,2 см, товщина стінок — 0,7-0,8 см.

Котлован, імовірно, — рештки ями поховання-трупоспалення зрубного часу, кальциновані кістки в якому не збереглися.

Котлован 2 (зрубного часу, поряд із основним похованням *насипу II*). Відкритий на північ — північний схід від репера, за 6,4 м від останнього (кут 314° від умовного центру) (рис.68:1). Це підпрямокутна, зі скругленими кутами (близька у плані до овальної) невелика ямка, влаштована у похованому ґрунті, неподалік від насипу I. Вона орієнтована за віссю північний схід-південний захід. Її розміри по верху — 0,8x 1,0 м, стінки розширені догори, вирівняні, як і дно. Розміри по дну — 0,6x0,8 м (рис. 68:4), глибина від рівня впуску — 0,17 м, від репера — 0,80 м.

Заповнення аналогічне попередньому котловану 1. Зі знахідок відзначимо три дрібні уламки стінок ліпного горщика зрубного

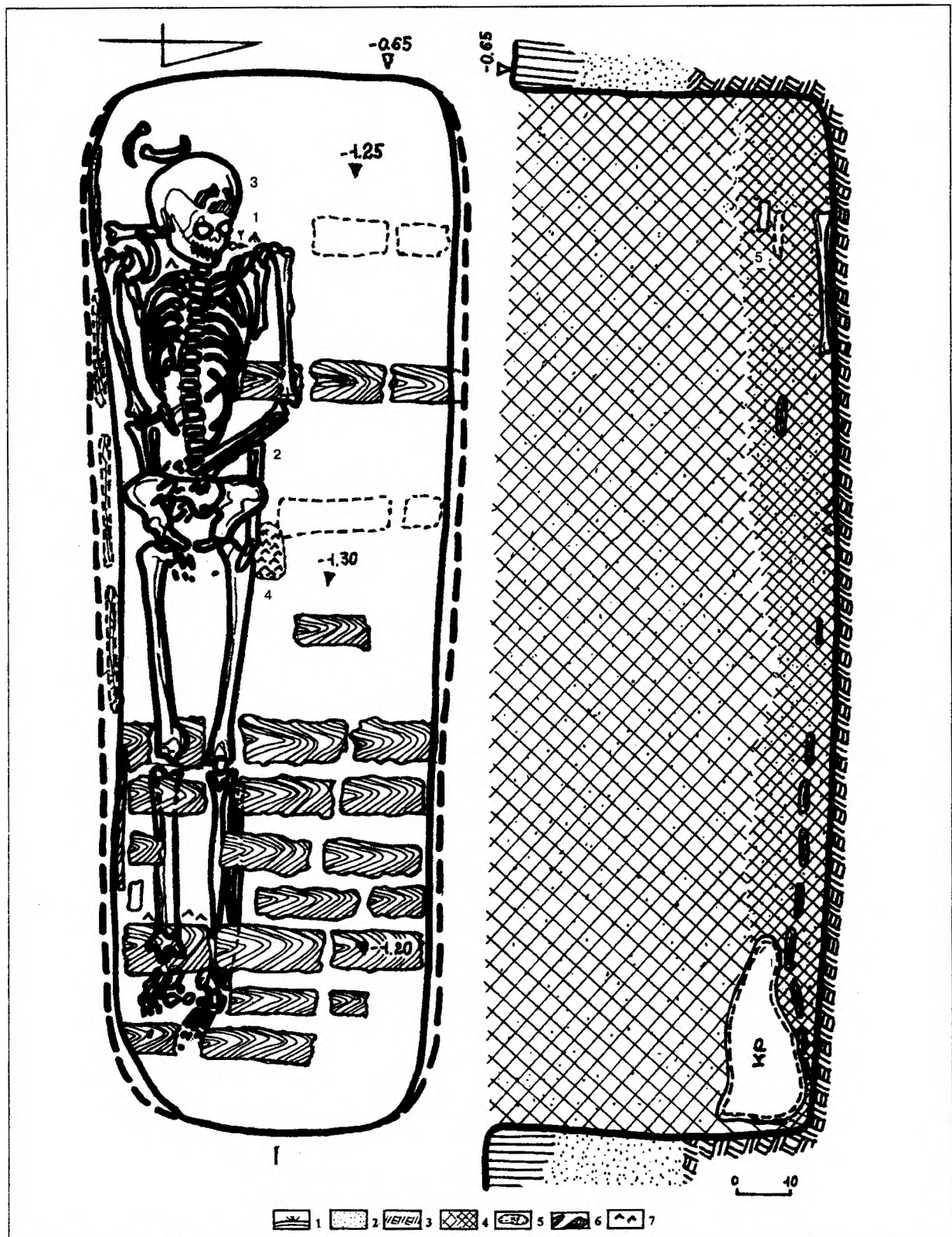

Рис. 2. Курган № 3/2004 р., поховання 2.

План і перетин

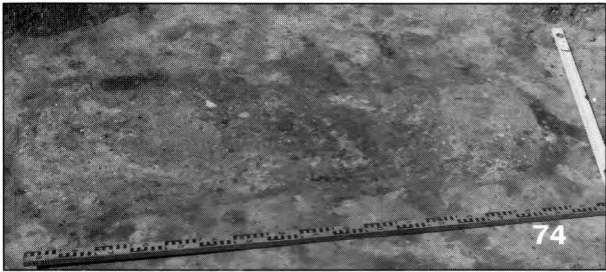
Цифрами позначені: 1 — сережка бронзова; 2 — кістки кози; 3 — рештки головного убору;

4 — шкіряний тлін від підсумка; 5 — розвал берестяної посудини.

Умовні позначення: 1 — дерн; 2 — пісок; 3 — материк; 4 — мішане заповнення; 5 — кротовини;

6 — дерево; 7 — шкіряний тлін.

Курган № 3/ 2004 р.

(відхилення стрілки спричинене дією магнітної аномалії, на захід 58°00'02")

Рис. 73. Поховання 2. "Пляма" ями. Вигляд зі сходу.

Рис. 74. Поховання 2. Вигляд ями із заходу.

Рис. 77. Поховання 1. Робочий момент (зліва направо: О.В. Сидоренко, В.В. Лямкін, В.В. Шерстюк).

Рис. 78. Робочий момент.

часу, що трапилися у передденні (рис. 68:4). Фрагменти належать до уламків порівняно тонкостінного горщика, із домішками товченого шамоту та блискіток слюди у щільному тісті. Їх розміри становили від 0,5x1,2 до 1,8x2,5 см, товщина стінок — 0,4-0,5 см. Слідів кальцинованих кісток не виявлено.

На нашу думку, котлован 2 — також рештки поховання-трупопалення зрубного часу.

Саме зі здійсненням цих, імовірно, поховань-кремацій і було пов'язане спорудження насипу II кургана №3/2004 р.

Поховання 2 (золотоординське, впускне) здійснене у північній полі насипу II, за 10,8 м на північ від репера (кут 356° від умовного центру), в материковій прямокутній ямі, зі скругленими кутами (рис. 68:1). Виявлене з рівня 0,65 м, у нижній частині масиву поли насипу II та похованого ґрунту. Таке не чітке стратиграфічне положення у насипу зрубного кургана, на відміну від більшості відкритих в околицях Волошиного поховань кочівників, заповнення яких читалося вже під дерновим шаром, засвідчує незначне досипання насипу II з північного боку, проведене після влаштування поховання. Крім того, могила золотоординської епохи впущена у незначному пониженні, край північної поли насипу II, що, у будь-якому разі, вимагало досипання ґрунту над нею.

Яма, орієнтована за довгою віссю захід — схід, мала розміри по верху — 0,60-0,70x2,00 м, трохи розширені вглиб — до дна — повздовжні стінки, з параметрами на дні — 0,63-0,74x2,00 м. Глибина ями від рівня впуску становила 0,65 м, або 1,30 від репера (рис. 72; 73). Вздовж південно-східної стінки, з глибини 0,95 м від репера (0,30 м від дна), простежувався неширокий уступ (5-8 см), що служив опорою для влаштування перекриття (рис. 72). Стінки були вирівняними, без помітних пошкоджень.

Заповнення ями складалося із однорідного мішаного перед- і материкового піску, залягаючи потужним шаром у верхній частині могили. В основі ями (10-15 см)

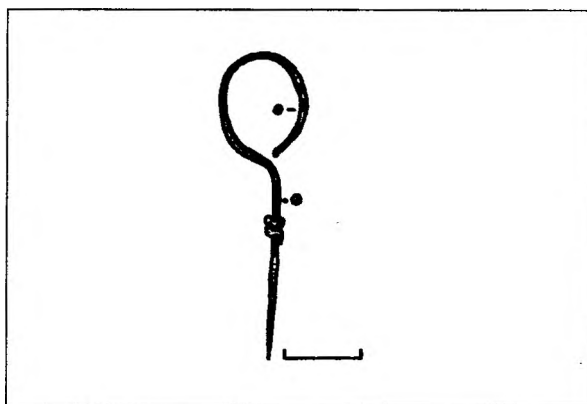

Рис.75. Курган № 3/2004 р., поховання 2.
Сережка. Бронза.

воно містило більш темний — сіро-коричневий супісок, місцями перебитий кротовинами (рис. 72; 74).

На рівні 1,10 м від репера, у західній частині ями, на межі зазначених вище прошарків, збереглася зотліла основа берестяної посудинки розширено-циліндричної форми (рис. 72:5), вірогідно, залишеної на перекритті поховання.

Практично на всій площі ями, з глибини 1,10-1,25 м, збереглися невиразні рештки дощатого перекриття, 11 нешироких дощочок якого простежені досить чітко посередині і в східній частині ями (рис. 72). Дощки спиралися на тонку плаху, розмішену на уступі, вздовж південно-східної стінки, іншим кінцем — на дні, з протилежного боку, залягаючи навскісно над похованим. Вірогідно, перекриття мало складатися з 23-24 дощок, шириною 6-8 см і довжиною більше 0,6 м.

Похований, *чоловік*, віком 40-45 років, лежав випростано, на спині під південною стінкою ями, головою на захід, обличчям до півночі (рис. 72; 73). Його скелет зберігся у повному анатомічному порядку, крім винесених землеріями до черепа двох ребер, що дозволяє точно встановити деталі положення. Так, обидві руки похованого були викладені вздовж тулуба, права — під тазом, ліва, зігнута в лікті — на животі. Ноги — випростані вздовж стінки ями, стопи зведені у випростаному положенні (рис. 72).

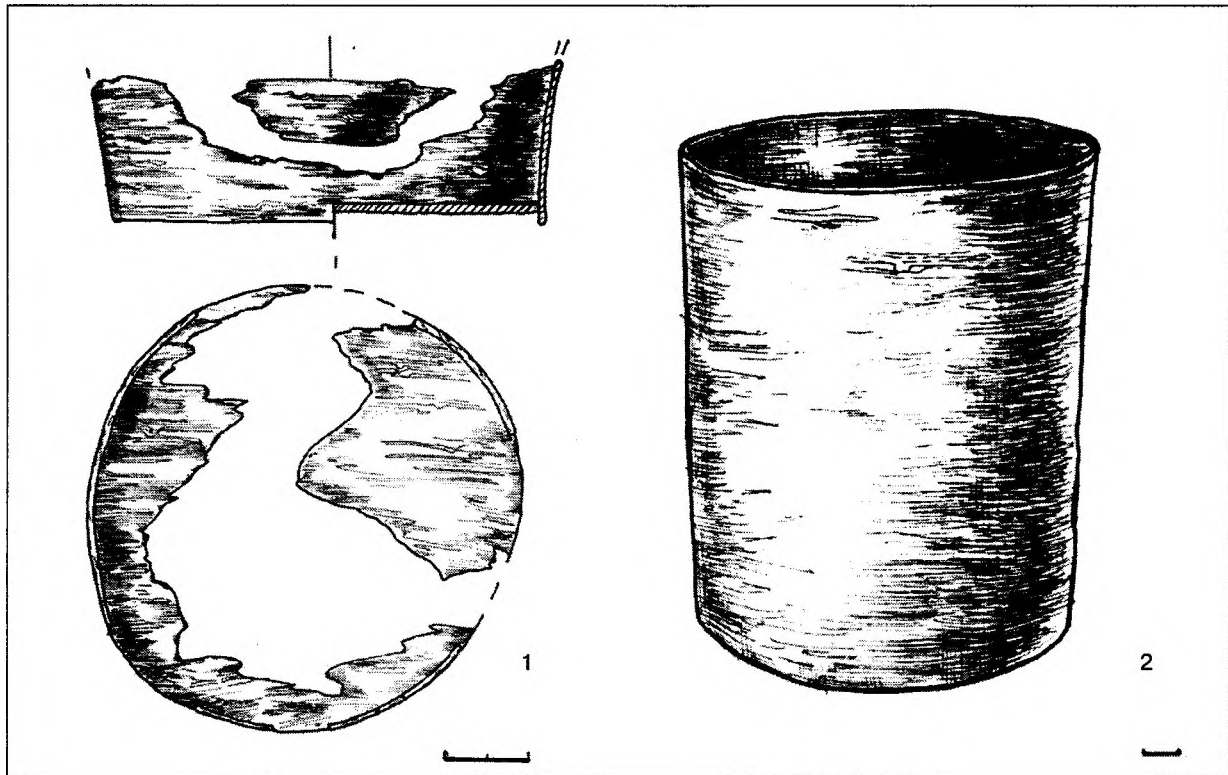

Рис.76. Курган № 3/2004 р., поховання 2.
1 — рештки посудинки; 2 — реконструкція келиха.
Береста.

За типом поховання, могила належала до відділу А, типу III, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.124), а за елементами обрядності — характером влаштування поховальної ями — до типових кочівницьких золотоординських старожитностей, зі впливом печенізько-торчеської традиції та деякими новаціями, притаманними для часу поширення в степах ісламу (Евглевский, 1990, с.132; Толочко, 1999, с.122).

Саме про це свідчили й нечисленні знахідки. На лобному відділі черепа збереглися рештки зотлілої тканини, сліди шкіри і повсті від головного убору (рис.72:3). Під черепом виявлений також шкіряний тлін від головного убору і сліди повсті зі вмісту подушечки. Паралельно лівій стегновій кістці, біля тазу, лежали дві кістки (в тому числі ліктьова) кози домашньої (*Capra Hircus L.*) (польове визначення кандидата історичних наук О.П.Журавльова) (рис. 72:2).

Поряд відзначена пляма шкіряного тліну від поясної сумочки, оконтурена решт-

ками тліну вичиненої шкіри коричнево-червоного кольору. Підсумок мав підпрямокутну форму, закруглені зверху обриси і розміри — близько 6,0x10,5 см (рис. 72:4). Додаткових даних щодо конструктивних особливостей цієї деталіпоясного набору не виявлено. Поблизу кісток стоп ніг зафіксовані сліди шкіряного тліну від взуття.

І, насамкінець, хронологічно визначальним для атрибуції поховання стало виявлення зліва від черепа невеликої, майже знищеної корозією, бронзової сережки, у вигляді “знаку питання” (рис. 72:1), що належала до типу VI, варіанту б, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.38-39, рис. 6:1).

Відзначимо, що у заповненні ями знайдені кілька дрібних окатаних уламків стінок ліпних посудин доби раннього і пізнього етапів бронзового віку.

Проведене додатково вивчення кісткових залишків похованого на предмет виявлення текстильних та інших органічних матеріалів дозволило отримати певні відомості.

На лобній кістці черепа і нижніх частинах окремих хребців збереглися відбитки повсті, напевне, у першому випадку, — від головного убору, другому, — від підстилки. Сліди темного пігменту від фарбування тканини відзначені на лівій стегновій кістці.

Привертають увагу й окремі, напівзруйновані фрагменти шкіри, що збереглися на черепі від головного убору. Це шматочки шкіри грубої вичинки, товщиною до 4 мм, темного забарвлення, що руйнувалися, осипаючись у вигляді лусочок. З боку, що прилягав до голови, слідів підкладки не виявлено. На надбрівній ділянці черепа поверх шкіри простежені хаотично розміщені відбитки тканини. Остання мала велику кількість складок, направлених за шириною обличчя похованого, що унеможливило інтерпретацію текстилю як решток покривала — савана. За відбитками, тканина — тонкофактурна, простого полотняного переплетення, з кількістю ниток в 1 кв. см основи — 54, піткання — 56-57 од. За цими даними тканина має бути шовком від підкладки головного убору.

Знахідки. 1. *Сережка* бронзова дротова, типу VI б, за Г.О.Федоровим-Давидовим (1966, с.39), верхня частина якої має вигляд невеликого розімкнутого кільця, з опущеним униз вертикальним односкладовим дротовим стрижнем, перевитим двома витками тонкого бронзового дроту (рис.75). Нижня частина стрижня загострена.

Розміри сережки: висота — 4,2 см; діаметр кільця — 1,1х1,4 см; діаметр дроту — 0,1 см.

2. Рештки *берестяної посудини*, виявленої у заповненні, виявилися напівзотлілими шматочками берести, зокрема, круглою деталлю денця виробу з березової кори, діаметром 10,5 см і товщиною 2 мм, та залишками кільця берести основи стінок, трохи розведених у зовнішні боки, до верху, що збереглися на висоту 3-4 см. Важко

стверджувати напевне, чи посудина мала “класичну половецьку” циліндричну форму, відому за зображеннями на ряді кам'яних стел, чи дещо розширювалася до верху. За розкопок це встановити не вдалося, а “розширення” до верху може бути наслідком деформації, що сталася під вагою ґрунту заповнення (рис. 76). Характер кріплення берести до дна остаточно не встановлений, хоча для його з'єднання зі стінками, позначеного неглибокою продавленою канавкою у вигляді пазу, було, вірогідно, використано клейку масу органічного походження.

Пропонується варіант реконструкції посудинки — берестяного келиха циліндричної форми, поданий на рис.76:2.

Таким чином, поховання кочівника належить до *золотоординської епохи* і може бути датоване *початком — першою чвертю XIV ст.*

Вогнище I (золотоординського часу) виявлене край північної поли кургану, на глибині 0,70 м від репера (кут 232° від умовного центру) (рис.68:1). Це кругла пляма прокалу і попелу, що залягала на рівні стародавнього горизонту біля поли насипу II, а пізніше була перекрита досипкою навколишнього ґрунту. Діаметр решток вогнища — 0,55х0,60 м, їх товщина — 3-4 см. Знахідок не виявлено.

З огляду на місцезнаходження вогнища у безпосередній близькості від поховання 2 золотоординського часу, в однакових стратиграфічних умовах, сліди розпалювання багаття інтерпретуються як залишки поминального об'єкта золотоординської епохи.

Таким чином, у дослідженому кургані виявлено 2 поховання, рештки, певно, ще 2-х поховань і один об'єкт, пов'язаний із тризновим обрядом, а саме: *3 поховання зрубного часу, 1 — золотоординського і вогнище* зазначеної останньою епохи.

Висновки

Золотоординські поховання курганів поблизу Волошиного — некрополь кочівницьких стійбищ XIV ст.

В результаті досліджень чотирьох невеликих курганів улітку 2003 — навесні 2004 рр. у складі групи I Стовбуватої Могили поблизу с. Волошине під Комсомольськом на Полтавщині, у Лівобережному придніпровському терасовому передступу, неподалік гирла Псла, виявлені одні з перших поховань кочівницького некрополя золотоординської епохи, що був влаштований у надмогильних насипах епохи енеоліту-бронзи на вододільному пасмі заплавної останця і вздовж його південного схилу. Наступні розкопки 2004-2005 рр. повною мірою підтвердили наявність тут саме такого “розпошеного” могильника кінця XIII — першої половини XIV ст. (*Супруненко, Артем'єв, Мавська, 2005*). Здійснення поховань цього кладовища супроводжувалося, ймовірно, незначним підсипанням давніх курганів, розкладанням на їх вершинах чи поряд вогнищ, відправами пожертв, вміщенням у неглибокі ями неподалік решток кістяків та шкур забитих для тризни тварин — коней або великої рогатої худоби.

Більшість поховань цього некрополя здійснена із західною або сезонно зумовленою північно-західною орієнтацією, у прямокутних ямах, з використанням дощатих гробовищ та без них, часом — із влаштуванням додаткового перекриття.

Характер такого перекриття, влаштованого з повздовжно чи поперечно спрямо-

ваних дощок, встановлених на лаги і стовпчики або ж уступи в ямі, форма та орієнтація цих ям цілком відповідають поширеним у степових районах Подніпров'я, Дніпро-Донського межиріччя, Причорноморських степах та Молдові поховальним старожитностям кочівників часу існування Зотоординської держави (*Фёдоров-Давыдов, 1966; с. 124-125; Добролюбский, 1986, с. 73-79; Ельников, 2004, с. 86-99; та ін.*). Дещо відмінний тип перекриття (А III) у похованні кургану № 3/2004 р. також не протирічить таким висновкам, адже наслідує печенізько-торчеську традицію обряду, розповсюдженого раніше на межі з лісостепом у середовищі конфедератів Русі (*Толочко, 1999, с. 122*). Використання дощатих гробовищ, з характерним розширенням до верху та простими покришками, на наш погляд, співставляється з алано-яською поховальною традицією чи, принаймні, запозичене певною групою кочівницького населення порубіжжя Руських князівств у мешканців басейну Сіверського Дінця (*Бубенок, 2004, с. 182-188*) та бродницького населення Середнього і Нижнього Подніпров'я (*Козловський, 1992, с. 22-30; Бубенок, 1997*). На етнічні зв'язки окремих похованих чоловічої статі з Волошинського некрополя із нащадками салтово-маяцького населення басейну Сіверського Дінця та в цілому Подоння немовби вказують і дані краніометричного та одонто-патологічного вивчення антропологічних матеріалів з досліджених поховань (див. Додатки 1-2).

Наявність у насипах майже всіх сусідніх курганів групи I поховань степовиків цілком впевнює в розташуванні поряд зі Стовбуватою Могилою некрополя групи кочівників, стійбища яких, вірогідно, знаходилися у пониззі Псла та на узбережжі Дніпра, неподалік переправ і перехресть торованих торгових шляхів та вздовж лівого берега ріки, між гирлами Псла і Ворскли.

З часом вміщення померлих до насипів вже існуючих курганів припиняється. На наступному етапі існування кладовища, вірогідно, близько середини чи на початку третьої чверті XIV ст., з'являються окремі поховання заможних осіб, впущені під та у спеціально споруджені для цього невеликі кургани, до речі, серед інвентаря таких поховань вже з'являються предмети мусульманського культу, який сприймає елітна частина кочівників — його феодальна верхівка (Фёдоров-Давыдов, 2004, с.30). Спорудження таких курганів у другій половині XIV ст. припиняється і, натомість, на великому видовженому кургані-пагорбі № 2/2004-2005 рр. виникає мусульманський за обрядом ґрунтовий некрополь, поховання якого, вишикувані у три нерівномірні ряди у широтному напрямку, продовжують на цьому місці традиції кладовища попередніх поколінь кочівників. Верхня хронологічна межа останнього етапу існування могильника ще не встановлена, хоча, вірогідно, функціонування некрополю навряд чи продовжувалося пізніше рубежу XIV-XV ст.

Заслужує на увагу досить репрезентативний джерелознавчий ефект досліджень волошинських кочівницьких поховань, отриманий за рідкісних умов природньої консервації матеріалів з археологічної органіки у супіщаному засоленому ґрунті та ретельності проведення археологічних досліджень. Не дивлячись на порівняно погану збереженість решток дерев'яних конструкцій, вдалося отримати уявлення про особливості їх влаштування, виготовлення й декорування гробовищ, використання для цього повсті, дорогих фарбованих імпортованих тканин, наявність текстильних сава-

нів поверх похованих, використання тканих матеріалів для вкривання трун і перекриття.

Отримані й певні уявлення про деталі чоловічого костюму, зокрема, про поширення смушкових та повстяних чоловічих шалок зі шкіряною основою і гігієнічною підкладкою (шовк), в тому числі типу "кушме", відомого за пізньосередньовічними старожитностями Молдови (Бубенок, 2004, с.285). У двох похованнях сусідніх курганів №№ 10 та 11 виявлені свідчення наявності та рештки верхнього шкіряного одягу (куртка-?), штанів, виготовлених зі шкіри, верхніх сорочок, в тому числі шерстяної, червоного кольору. У трьох випадках відзначені залишки взуття, вірогідно, типу м'яких чобіт, виготовлених зі шкіри та замші, на зразок вже опублікованих — з поховання I кургану № 9/2003 р. (Супруненко, Маєвська, Артем'єв, 2005, с.92, 94, рис.8).

Значно більше відомостей зібрано щодо використання текстильних матеріалів різних типів — льону, конопляного грубого полотна, шерсті, бавовни, шовку, парчі — в обряді та декоруванні предметів зі складу напутнього інвентаря. Досить цікавим є відзначений факт обмотування залізних виробів — деталей озброєння і вузди — шматочками бавовняної ганчірки у похованні I кургану № 10, здійсненого, вірогідно, з метою запобігання корозії металу при перевезенні здалеку померлого до місця поховання — родинного некрополя. В іншому випадку, подібні дії варто розглядати як елемент обряду, повторення якого на могильнику ще не виявлене. На наш погляд, лабораторне відкриття на речових знахідках з поховання відбитків та слідів бавовни є одним із перших задокументованих фактів появи цього типу тканин у Середньому Подніпров'ї на початку XIV ст. (Культура і побут..., 1993, с.117-118).

Більшість предметів озброєння, вжиткових речей та деталей поясного набору мали шкіряні чохла, текстильні підкладки до останніх, декорувалися шовком та парчею. Це чітко зафіксовано на поясному гачку для підвішування сагайдака з похо-

вання 1 кургану № 10, на рештках берестяних сагайдаків з обох золотоординських поховань курганів №№ 10 та 11. Характерні для золотоординських кочівників берестяні конічної форми підсумки для стріл старанно декорувалися (*Фёдоров-Давыдов, 1966, с.29; Ковпаненко, Гаврилюк, Евдокимов, 2005, с.388, рис.60*), і, напевне, щонайчастіше обтягувалися коштовними тканинами — парчею, іншими типами металізованого текстилю або шовком, мали аплікації зі шкіри та інших тканин, металеві нашивки-застібки та платівчасті оковки, у комбінації зі шкіряним облямуванням верху і низу, шкіряні деталі для підвішування.

Подібним же чином мали прикрашатися й піхви ножів, у будь-якому разі, ці шкіряні елементи поясного набору, принаймні, фарбувалися. Отримані дані й про шкіряні пояси, їх невелику ширину — близько 3–4 см, засоби кріплення пряжок, наявність текстильних підкладок в основі, у двох випадках викроєних за косою лінією. Встановлені випадки імовірного прикріплення до пасків елементів амуніції та накладних гнізд чи підвісок для знарядь. Відзначені й сліди шкіряних поясних підсумків простої форми, типу мішечків.

Внаслідок мікроскопічних та хімічних досліджень виявлені залишки первинного фарбування шкіри та її вторинного профарбовування, як наслідки різних технологічних операцій (дублення, замочування, пом'якшування, шліфовки). Зафіксовано наступну кольорову гамму фарбування виробів зі шкіри та окремих шкіряних деталей: чорний, коричневий кількох відтінків, червоний. Відзначені й сліди фарбування текстилю — пурпурний і червоний.

Найцікавішою деталлю поховального інвентаря досліджених кочівницьких поховань є набори предметів для розпалювання вогню. У двох випадках вони виявлені під кістками рук, поблизу ліктя, містилися у дерев'яно-берестяних коробочках круглої чи овальної форми. Цілком можливо, що такі вмістилища для вогнів якимось чином кріпилися до верхнього одягу — знаходи-

лися у накладних карманах чи підв'язувалися у спеціальних мішечках або підсумках, для полегшення їх багаторазового використання. Коробочки мали декорування чи вистелення всередині дорогою тканиною, містили запаси горючих матеріалів для розведення вогню. Кресала і кремені, інші допоміжні засоби, зокрема, залізні прямокутної форми коробочки для вміщення вуглин та трубочки для його роздмухування (*Мокляк, Морозко, 1992, с.90, 92, рис.3:8; 4:2*) знаходилися у шкіряних мішечках-кисетах з добре вичиненої шкіри, в одному випадку — пофарбованому у червоний колір. Цікаво, що спинки кресал з їх вмісту вмотувалися грубою тканиною, а до складу трута входили волокна коноплі. Подібні набори, за станом збереженості, є доволі рідкісними серед золотоординських старожитностей Східної Європи.

Ще однією характерною рисою кочівницького пізньосередньовічного поховального обряду, разом із наявністю чоловічих прикрас — сережок, у вигляді “знаку питання”, є присутність у складі напутнього інвентаря залізних сегментоподібних чаш із також залізною дужкою-ручкою, типу В IV, за Г.О.Федоровим-Давидовим (поховання 4 кургану № 11 та ще 5 поховань, досліджених у 2004–2005 рр.) (*Фёдоров-Давыдов, 1966, с.87, 88; Назаров, Квітницький, Шляховий, 2005, с.238–239, рис.3:4*). Останні, виконуючи функції посудинки для зігрівання і пиття невеликих порцій напоїв, все ж, скоріше, були моделями казанів, які, через значну їх вартість, родичі досить рідко залишали у похованнях простих кочівників.

Результатом одонтологічних досліджень зубо-щелепно-лицевої системи кочівника з поховання 1 кургану № 10 поблизу Волошиного стало виявлення прямокутного дефекту в зубах людини, шириною 2,0 см, що міг виникнути внаслідок затискання між ними “деталі одягу чи упряжі коня”, починаючи з 12-річного віку (*Артемов, 2005, с.394*). На думку антрополога, частина травмуючого агента, що перебувала у порожнині рота і прилягала при стисканні зубів

до них зверху — була більш-менш м'якою, — можливо, шкіряною, нижня ж частина — виявилася значно твердішою, ймовірно, металевою. Звичка затискати зубами такий предмет зберігалася до смерті похованого.

Цілком ймовірно, що подібним предметом був варган (українська назва — дрімба) — народний язичково-щипковий музичний інструмент дугоподібної форми. Такий інструмент здебільшого виготовлявся із залізного чи мідного дроту (прутка). Його язичок, у вигляді тонкої сталеві пластики, закріплювався кінцем до середини дрютаної дуги — своерідної вигнутої “підківки”, з двома звуженими довгими, часом загостреними, закінченнями. Загальна довжина інструменту складала 3-10 см, ширина — 1,5-2,5 см. Поява варгану у різних народів степу й лісостепу відноситься до XII ст., а широке розповсюдження він отримав на території України, Молдови і Білорусі за доби пізнього середньовіччя (*Туменюк, 1967, с. 47-49; Белько, 1999, с. 65-66*).

Відомо, що виконавець використовував цей інструмент, тримаючи лівою рукою за “підківку”, а звужений кінець — вкладав у зуби. Коливання язичку надавалися щипком пальця руки, внаслідок чого утворювався специфічний звук — деренчання, висота якого змінювалася від зміни положення губ і рота, який одночасно виступав і резонатором (*Музыкальная энциклопедия, 1973, 1, с. 666*).

Відомий сучасний концертний інструмент мав чимало давніх залізних прототипів, виявлених у культурних нашаруваннях давньоруського і козацького часу Дніпровського Лівобережжя, зокрема, у Глухові та на селищі в ур. Ляшівка у Засуллі під Лубнами (*Звагельський, Приймак, Белашов, 1993, с. 13; Сидоренко, 1999, с. 85*). Цікаво, що ширина металеві звуженої частини варганів-дримб, знайдених у зазначених пунктах, становила саме 2 см, а товщина — не перевищувала 0,5 см (*Белько, 1999, с. 66*). Отже, наявний дефект у зубах кочівника цілком міг бути наслідком тривалого використання такого музичного інструмента під час перебуванні у сідлі.

Досліджені у курганах №№ 3, 10 та 11 чоловічі поховання золотоординських кочівників, здійснені з однаковою західною, із сезонними відхиленнями, орієнтацією. Вони супроводжувалися характерним інвентарем, що засвідчує належність похованих до числа вільних кочівників, в останніх двох випадках — до прошарку порівняно заможних воїнів одного із загонів легкої кінноти. На це вказує присутність серед інвентаря предметів озброєння, прикрашених дорогими тканинами сагайдаків, комплектів вузди, в одному випадку — супутні жертвні захоронення двох коней. Розташування поряд у сусідніх курганах двох могил — порівняно молодого та вже літнього, як на той час, чоловіків, здійснених за подібним у деталях обрядом, з набором схожих речей та подібним їх розміщенням у похованні, однотипними гробовищами тощо, дає привід припускати ймовірний родинний (?) зв'язок цих людей — батька й сина, який ще доведеться підтвердити чи відкинути внаслідок наступних медичних аналізів. Щодо похованого у кургані № 3, то його соціально-майновий статус може цілком відповідати рівню вільного кочівника, що не брав участі у військових набігах та сутичках.

Поховання представників більш високого соціального рангу, належних до кола феодальної верхівки кочовищ, також виявлені у курганах поблизу Волошиного. Вони суттєво відрізняються від опублікованих комплексів як багатством супутнього інвентаря, так і масштабами досипок надмогильного насипу, розміром та глибиною поховальних ям, кількістю і розкішністю вміщених до могили предметів озброєння, зразками коштовного вбрання тощо. Наступна публікація цих комплексів — лише справа часу.

Проведена хронологічна атрибуція досліджених комплексів, оснований на співставленні періодів побутування тих чи інших типів предметів зі складу поховально-го інвентаря, насамперед, зразків озброєння та деталей вузди, у меншій мірі — при-

крас, частково — текстильних матеріалів, відповідає хронологічному відрізку між кінцем XIII — початком другої чверті — серединою XIV ст. Вона є “робочою”, вимагаючи, з публікацією всіх кочівницьких поховань у курганах поблизу Волошиного, побудови у наступному більш детальної внутрішньої хронології некрополя. Проте, сучасні уявлення про час появи впускних поховань у волошинських курганах цілком узгоджуються: із даними про поширення кочівницьких золотоординських старожитностей в широкому регіоні Середнього Подніпров’я, що наводяться іншими дослідниками (*Федоровський, 1928, с.288-289; Довженко, 1978, с.76-82; Шалобудов, 1992, с.113-119; 1993, с.99-101; Толочко, 1999, с.186-193*); із завершенням процесу складання із вихідців окремих етнічних утворень нового об’єднання кочівників, що прийшло до улусної системи Золотої Орди протягом першої половини XIV ст. (*Плетнёва, 1982, с.72; Добролюбский, 1986, с.78-79*); з відсутністю в обряді і матеріальній культурі досліджених поховань рис, притаманних ісламській поховальній традиції, що в цілому характерно для “кочівницького степу XIV ст., до якого лише поверхнево торкнулося мусульманство” (*Фёдоров-Давыдов, 2004, с.30*).

Відкриття некрополя кочівницького стійбища чи кількох стійбищ, можливо, навіть, довготривалого кладовища групи кочівників, що була об’єднана навколо невеликого загону — військового підрозділу феодала або представника улусної служилої адміністрації, прив’язаного до пониззя Псла несенням податкової та митної служби, виявилось важливим наслідком охоронних археологічних досліджень старожитностей в околицях Комсомольська. Практично ці розкопки проторували шлях сучасним уявленням про існування значного пласта старожитностей часу Золотої Орди у межах історичної Полтавщини, представлених і більш-менш значними поховальними, й окремими поселенськими пам’ятками (*Супруненко, Приймак, Мироненко,*

2004, с.5-40), раніше відомими лише за кількома поодинокими дослідженими комплексами (*Щербаковский, 1913; Мокляк, Морозко, 1992; Горбенко, 1994, с.69-84; Мироненко, Шилов, 2003*).

Наступні роботи у серії видань “Старожитності околиць Комсомольська” будуть присвячені публікації та культурно-історичній атрибуції багатих жіночих і чоловічих поховань кочівницького некрополя поблизу Волошиного, а також введенню до наукового обігу матеріалів пізнішого ґрунтового могильника золотоординської епохи, здійсненого за мусульманським обрядом.

У додатках 1 і 2, підготовлених *А.В.Артем’євим* та кандидатом медичних наук *С.О.Горбенком* до цього видання, вміщені результати одонтологічного та краніометричного вивчення чоловічих скелетів зі впускних поховань у курганах поблизу Волошиного, а також варіант графічної реконструкції зовнішнього вигляду кочівника з поховання 4 кургану № 11/2003 р.

Поховання доби енеоліту — бронзи

Поряд із золотоординськими, у кожному із досліджених курганів виявлено 1-5 поховальних комплексів доби енеоліту-бронзи. Пізньоенеолітичні з них, вірогідно, основні під первинними насипами курганів №№ 10-11, збереглися лише у вигляді слідів та решток надмогильних споруд із мулу, цілком подібних до вже вивчених неподалік — під курганами групи III поблизу Волошиного у 2003 р. (*Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем’єв, Маєвська, 2005, с.61, рис.36:1*). Лише для північно-східної поли кургану № 19 маємо можливість відзначити існування невеликої супіщано-кам’яної вимостки — решток маленького кургану чи місця здійснення пожег, вірогідно, увінчаного невеликою гранітною архаїчною стелою скруглених підпрямокутних обрисів. Шкода, що цей комплекс був зруйнований при спорудженні насипу кургану пізньоямного часу. До речі, подібні невеликі вимостки з каміння

та дерну, що не містили решток поховань, були виявлені нами 2005 р. край північно-східної поли сусіднього кургану № 6. Знайдені вони й в основі одного з перших насипів Стовбуватої Могили 2004 р.

Ямні дитячі поховальні комплекси курганів №№ 11 та 19 також не відзначалися ні виразністю, ні задовільним станом збереженості. Вони були безінвентарними, мали чимало паралелей за обрядом поховання, орієнтацією і положенням похованих з цілим рядом досліджених раніше підкурганних комплексів — у пониззях Псла і Ворскли, на лівобережній та правобережній Кременчуччині й у околицях Градизька (*Черняков, 1987, с.44; Черняков, Шевченко, 1988, с.15; Лугова, 1981; 1982, с.296; 1983, с.282; 1985; 1987, с.39-41; 2003; с.23-29; Мельникова, 1990, с.60-64; Супруненко, 1990, с.24; 1994, с.21-73, 85; Шилов, 1995; 1997; Супруненко, Кулатова, Маєвська, 2004, с.72, 73*), що належали до пізнього етапу лівобережного локального варіанту ямної культури (*Марина, 1980, с.63-68; 1990, с.76-78; Ковалёва, 1984, с.102-104*).

Аналогічними, за виразністю й інформативністю, є і катакомбні, вірогідно, дитячі поховання кургану № 11, — зруйновані у давнину, з винесеними землеріями залишками похованих. Вони належать до I-ї та V-ї обрядових груп поховальних підкурганних споруд, за І.Ф.Ковальовою (*Ковалёва, 1983, с.18*), донецької катакомбної культури і мають паралелі у влаштуванні з чималим колом подібних об'єктів широкого регіону Лівобережного Лісостепу (*Ковалёва, 1983, с.22-24; Берестнев, 2001, с.168, рис.9:3; Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.109, рис.61*).

Рідкісним і винятково цікавим виявився єдиний у досліджених курганах, проте, основний під насипом № 3/2004 р., комплекс зрубного парного поховання-кремації, що супроводжувалося двома ліпними посудинами, уламками залізного виробу та рештками напутньої їжі. Це поховання претендує на включення його

до переліку унікальних для Дніпровського Лівобережного Лісостепу, адже може належати до числа захоронень служителів культури (*Берестнев, 2001, с.89; Цимиданов, 2004, с.59-60*), а також не знаходить відповідностей у відомих на Полтавщині старожитностях зрубного часу, зважаючи на стратиграфічне положення і кремацію.

Комплекси початку раннього залізного віку

До числа останніх належать 20 ям, здебільшого круглої форми, споруджених у насипу та навколо кургану № 11/2003 р., а також ще одна подібна яма у кургані № 19/2003 р. Культурно-хронологічна атрибуція цих споруд як місць здійснення пожег у ямах культового характеру, ґрунтується на знахідках уламків посуду ранньочорноліського часу, вміщенні до ям окремих кісток жертвних тварин, вугілля від вогнища, відсутності у заповненні господарського сміття чи решток складання збіжжя тощо. Виявлені уламки ліпного посуду знаходять відповідності як в асортименті та орнаментативній, так і в засобах обробки поверхні і складові тіста керамічного комплексу ранньочорноліських племен-переселенців з областей Придніпровського Правобережжя в район Поорілля та пониззя Ворскли XII-IX ст. до н.е., добре відомих за дослідженнями в Орільсько-Самарському межиріччі (*Ромашко, 1995, с.24-30, 78-95*).

Отже, розкопки лише кількох курганів поблизу Волошиного під Комсомольськом дозволили окреслити не тільки чимале коло проблем вивчення золотоординських кочівницьких пам'яток у передстепових просторах Дніпровського Лівобережжя, а й визначити присутність в цьому мікрорегіоні виразних старожитностей зрубного часу доби пізнього бронзового та ранньочорноліських початку раннього залізного віків.

Література та джерела

- Артемьев А.В.** Археологические материалы из раскопок курганов у с. Волошино в окрестностях Комсомольска на Полтавщине // АДУ 2003-2004 рр. — Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — С.393-397.
- Белько Олег.** Знахідка з Лубенщини // Нові дослідження пам'яток козацької доби в Україні. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 1999. — Вип.8. — С.65-67.
- Берестнев С.И.** Восточноукраинская лесостепь в эпоху средней и поздней бронзы (II тыс. до н.э.). — Харьков: ПФ Амет, 2001. — 264 с.
- Білоусько О.А., Супруненко О.Б.** Давня історія Полтавщини (XX тисячоліття до н.е. — V ст. н.е.): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2004. — 160, IV с.
- Білоусько О.А., Супруненко О.Б., Мироненко К.М.** Середньовічна історія Полтавщини (V — перша половина XVI ст.): Підручник. — Полтава: Оріяна, 2004. — 200, IV с.
- Бубенок О.Б.** Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XV ст.). — Киев: Истина, 2004. — 324 с.
- Бубенок О.Б.** Ясы и бродники в степях Восточной Европы (VI — начало XIII вв.). — Киев: Логос, 1997. — 220 с.
- Буйнов Ю.В., Михеев В.К.** Курган срубной культуры у с. Сухая Гомольша на Харьковщине // ВХУ, № 343. — Харьков: Изд-во ХГУ, 1989. — Вып. 23. — С. 87-95.
- Горбенко С.О.** Реконструкція за черепом зовнішнього вигляду золотоординця XIII ст. з поховання поблизу с. Шушвалівка Глобинського району Полтавської області // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1994. — Ч.2. — С. 69-86.
- Горбов В.Н., Усачук А.Н.** Дружковский могильник и некоторые вопросы мировоззрения срубных племен // АА. — Донецк, 1993. — № 2. — С.115-131.
- Добролюбский А.О.** Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — Киев: Наук. думка, 1986. — 140 с.
- Довженко В.О.** Среднее Поднепровье после монголо-татарского нашествия // Древняя Русь и Славяне. — Москва: Наука, 1978. — С. 76-82.
- Евглевский А.В.** Влияние ислама на половецкий погребальный обряд в золотоордынское время // Проблемы исследования памятников археологии Северского Донца. — Луганск: Шлях, 1990. — С.130-137.
- Ельников М.** Грунтовой кочевнический могильник Мамай-Гора XIV в. из Нижнего Поднепровья // ТА. — Казань, 2004. — № 1-2 (12-13). — С.86-99.
- Зеленчук В.С.** Молдавский национальный костюм. — Кишинёв: Штиинца, 1985. — 236 с.
- Звагельський В.Б., Приймак В.В., Бєлашов В.І.** Давньоруський Глухів (за матеріалами археологічних досліджень 1991-1992 рр.). — Суми: вид. Сум. обл. орг. УТОПІК, 1993. — 16 с.
- Кирпичников А.Н.** Древнерусское оружие: Копья, сулицы, боевые топоры, булавы, кистени IX-XIII ст. // САИ. — Москва-Ленинград: Наука, 1966. — Вып. Е1-86. — Т.2. — 146 с.
- Клименко В.Ф., Литвиненко Р.А.** Грунтовой могильник эпохи бронзы у с.Крейдянка на Северском Донце // Проблемы археологии и архитектуры. — Т.1: Археология. —

Донецк-Макеевка: изд. ИА НАНУ, 2001. — С.46-52.

Ковалёва И.Ф. Погребальный обряд и идеология ранних скотоводов (по материалам культур бронзового века Левобережной Украины). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. — 108 с.

Ковалёва И.Ф. Север Степного Поднепровья в энеолите — бронзовом веке. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1984. — 116 с.

Ковальова І.Ф., Волкобой С.С. Маївський локальний варіант зрубної культури // Археологія. — Київ, 1976. — Вип.20. — С.3-22.

Ковалёва И.Ф., Шалобудов В.Н. Раскопки курганов эпохи бронзы в Правобережном предстепье // ПАП. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. — С.4-46.

Ковпаненко Г.Т., Гаврилюк Н.О., Евдокимов Г.Л. Курганы у с.Ковалёвка (группа IV) // АДУ 2003-2004 рр. — Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — С.363-388.

Козловський А.О. Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. — Київ: Наук. думка, 1992. — 185 с.

Кулатова І.М., Мироненко К.М., Охріменко А.І., Супруненко О.Б. Археологічні розвідки в зоні Єриствівського родовища залізистих кварцитів у Кременчуцькому районі на Полтавщині // АБУ 2002-2003 рр. — Київ: вид. ІА НАНУ, 2003. — С.23-26.

Культура і побут населення України / Наулко П.І., Артюх Л.Ф., Горленко В.Ф. та ін. — Київ: Либідь, 1993. — 284 с.

Левашёва В.П. Добывание и использование вспомогательных производственных материалов // Тр. ГИМ: Очерки по истории русской деревни X-XIII вв. — Москва: изд. ГИМ, 1959. — С.94-104.

Литвиненко Р.А., Полидович Ю.Б. Курган срубной культуры у с.Ивано-Дарьевка // АА. — Донецк, 2001. — № 10. — С.119-144.

Луговая Л.Н. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (1977-1986 гг.) // Обл. науч.-практ. конф., посвященная 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского (26-28 марта 1987 г.) / ТДС. — Полтава, 1987. — С.39-41.

Лугова Л.М. Кургани епохи ранньої бронзи поблизу Кременчука // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 2. — С.23-29.

Луговая Л.Н. Работы в нижнем течении р.Псел // АО 1983 г. — Москва: Наука, 1985. — С.307.

Луговая Л.Н. Работы Полтавского краеведческого музея // АО 1979 г. — Москва: Наука, 1981. — С.275.

Луговая Л.Н. Работы Полтавского краеведческого музея // АО 1981 г. — Москва: Наука, 1983. — С.282-283.

Луговая Л.Н. Раскопки Полтавского краеведческого музея // АО 1980 г. — Москва: Наука, 1982. — С.296.

Марина З.П. Левобережный вариант древнеямной культурно-исторической общности // Курганы Степного Поднепровья. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1980. — С.56-62.

Марина З.П. Ямные погребения Приорелья // ОДПАП: Третий обл. науч.-практ. семинар / ТД. — Полтава: Вид-во "Полтава", 1990. — С.76-79.

Махно Е.В., Шарафутдинова И.Н. Могильник эпохи бронзы близ хутора Компанийцы на Днепре // Археологія. — Киев: Наук. думка, 1972. — Вып. 6. — С. 70-81.

Медведев А.Ф. Оружие Великого Новгорода // МИА. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1959. — № 65. — С.121-191.

Мельникова И.С. Раскопки курганов у сёл Мушты и Кириленки // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.59-65.

Милорадович В. Життє-быттє лубенського крестьянина // КС. — Киев, 1902. — Т.Х. — Октябрь. — С.62-91.

Мироненко К.М., Шилов Ю.О. Золотоординські поховання на Кременчуччині // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2003. — № 1-2. — С.105-109.

Мокляк В.О., Морозко Д.В. Пізньокочівницьке поховання середини XIII — XIV ст. з околиць с.Шушвалівка Глобинського району // АЗ ПКМ. — Полтава: вид. ПКМ, 1992. — Вип.1. — С.85-95.

Музыкальная энциклопедия / Под. ред. Келдыш Ю.В. — Москва: Сов. энциклопедия, 1973. — Т.1. — С.666.

Назаров О.В., Квітницький М.В., Шляховий К.В. Поховання кочівника золотоординського часу біля с.Покрівське // АДУ 2003-2004 рр. — Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — С.238-240.

Отрощенко В.В. Белозерская культура // Березанская С.С., Отрощенко В.В., Чередниченко Н.Н., Шарафутдинова И.Н. Культуры эпохи бронзы на территории Украины. — Киев: Наук. думка, 1986. — С.117-163.

Отрощенко В.В. Погребения с трупосожжением у племён срубной культуры Нижнего Поднепровья // Энеолит и бронзовый век Украины. — Киев: Наук. думка, 1976. — С.172-190.

Отрощенко В.В. Проблемы периодизации культур средней та поздней бронзы півдня Східної Європи (культурно-стратиграфічні зіставлення). — Київ: вид. ІА НАНУ, 2001. — 288 с.

Плетнёва С.А. Кочевники средневековья: Поиски исторических закономерностей. — Москва: Наука, 1982. — 192 с.

Полидович Ю.Б. Новые погребальные памятники эпохи бронзы с территории Донецкой области // АА. — Донецк, 1993. — № 2. — С. 35-98.

Ромашко В.А. Поздний бронзовый век в пограничье Лесостепи и Степи Левобережной Украины (XII — X вв. до н.э.). — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1995. — 92 с.

Ромашко В.А. Поселение и могильник начала I тыс. до н.э. у с.Залинейное на Харьковщине // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1983. — С.54-60.

Ромашко В.А. Поселение финальной бронзы — раннего железного века у с.Бузовка Днепропетровской области // Древности Степного Поднепровья III-I тыс. до н.э. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1982. — С.54-59.

Сидоренко О.В. Пам'ятки археології в околицях лубенського Засулля // ПАЗ-1999. — Полтава: Археологія, 1999. — Ч.5. — С.84-96.

Супруненко А.Б. Археологические исследования Полтавского краеведческого музея (к 100-летию со дня основания) // АИП. — Полтава: изд. ПКМ, 1990. — С.5-42.

Супруненко О.Б. Десять років діяльності Полтавського обласного Центру археології // Історична пам'ять. — Полтава: вид. ПДПУ, 2003. — № 1-2. — С.120-127.

Супруненко А.Б. Курганы Нижнего Поворскля. — Москва-Полтава: Крыныця, 1994. — 104 с.

Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного / Старожитності околиць Комсомольська, ч.ІІ. — Київ-Полтава: Вид-во “Фірма “Техсервіс”, ВЦ “Археологія”, 2005. — 80, 2 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участю Маєвської С.В. Кургани поблизу Волошиного у пониззі Псла (група курганів III) // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2004. — № 1-2. — С.47-135.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участю Маєвської С.В., Мироненка К.М., Артем'єва А.В. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ “Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат” поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради та с.Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області у 2003-2004 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 403. — Частина друга. — 258 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Звіт про археологічні обстеження ділянки землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів та під розширення Західних відвалів Дніпровського рудоуправління ВАТ “Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат”, на землях Дмитрівської і Пришибської сільських рад Кременчуцького району та Комсомольської міської ради Полтавської області, у липні 2002 і квітні 2003 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.357. — 64 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М. Старожитності околиць Комсомольська // АЛЛУ. — Полтава, 2004. — № 1-2. — С.5-46.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Ста-

рожитності околиць Комсомольська. — Полтава: Вид-во “Фірма “Техсервіс”, ВЦ “Археологія”, 2005. — Ч.І. — 140 с, вкл.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Кракало І.В., Тітков О.В. Старожитності Кременчука: Пам’ятки археології території та околиць міста. — Полтава-Кременчук: Археологія, 2004. — 160, 4 с.

Супруненко О.Б., Масєвська С.В. Костюм дівчинки-кочівниці XIV ст. // Дизайн, архітектура, археологія, образотворче мистецтво. — Полтава: вид. Нац. академ. образотв. мист-ва та архітектури, 2005. — Вип.2. — С.72-80.

Супруненко О.Б., Масєвська С.В., Артем’єв А.В. Костюм дівчинки-кочівниці з поховання XIV ст. у пониззі Псла // Праці Центру пам’яткознавства. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2005. — Вип.7. — С.80-99.

Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординської доби Дніпровського Лісостепоного Лівобережжя. — Київ-Полтава: Археологія, 2004. — 86 с.

Толочко П.П. Кочевые народы степей и Киевская Русь. — Киев: Абрис, 1999. — 198 с.

Туменюк А. Українські народні інструменти. — Київ: Мистецтво, 1967. — 124 с.

Черняков И.Т. Контактная зона степных, лесостепных правобережных и левобережных культур бронзового века Поднепровья // Обл. науч.-практ. конф., посвященная 100-летию со дня рожд. М.Я.Рудинского (26-28 марта 1987 г.) / ТДС. — Полтава, 1987. — С.43-45.

Черняков И.Т., Шевченко Н.П. Итоги и перспективы охранных исследований археологических памятников в зоне Кременчугского водохранилища // ОИПАП: Обл. науч.-практ. семинар / ТДС. — Полтава: изд. ПКМ, 1988. — С.14-16.

Фёдоров-Давыдов Г. Золотоордынский город и Дешт-и-Кыпчак в первой половине XIV в. // ТА. — Казань, 2004. — № 1-2 (12-13). — С.6-47.

Федоров-Давыдов Г.А. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов: Археологические памятники. — Москва: Изд-во МГУ, 1966. — 275 с.

Федоровський О. Рештки культури татар Золотої Орди на Україні // Східний світ. — Харків, 1928. — № 2. — С. 288-289.

Цимиданов В.В. Социальная структура срубного общества. — Донецк: изд. ИА НАНУ, 2004. — 204 с.

Шалобудов В.Н. Повозка из кочевнического погребения у села Чапаевка // ПАП. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1992. — С.113-119.

Шалобудов В.Н. Позднекочевнические погребения с керамикой (по материалам экспедиции ДГУ) // ПАП. — Днепропетровск: Изд-во ДГУ, 1993. — С.91-104.

Шарафутдинова И.Н. Степное Поднепровье в эпоху поздней бронзы. — Киев: Наук. думка, 1982. — 160 с.

Шилов Ю.А. Арийские святилища и курганы из устья Псла // ПАЗ. — Полтава: Полт. літератор, 1995. — Ч.3. — С.37-41.

Шилов Ю.А. Святилища эпохи энеолита-бронзы в устье Псла // АДУ 1993 р. — Київ: вид. ІА НАНУ, 1997. — С.145-148.

Щавинский А.В. Очерки по истории живописи и технологии красок в Древней Руси. — Москва-Ленинград, 1935. — 86 с.

Щербаковский В.М. Раскопки в урочище “Мечеть” возле м. Кишеньки Кобелякского уезда, Полтавской губ. // Ежегодник Естественно-Исторического Музея Полтавского губернского земства. — Полтава, 1913. — Т.1. — С.1-8: III табл.

Артем'єв А.В.

Одонто-антропологічне дослідження остеологічних матеріалів з поховань кочівників золотоординського часу поблизу Волошиного

До наукового обігу вводяться результати палеоантропологічного та одонтологічного дослідження твердих тканин людей початку доби пізнього середньовіччя, що продовжують серію робіт, присвячених вивченню стану здоров'я мешканців передstepів Дніпровського Лівобережжя України золотоординської епохи (Супруненко, Кулатова, Мироненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, 140 с.; Супруненко, Маєвська, Артем'єв, 2005, с.80-99).

Під час археологічних досліджень 2003-2004 рр. впускних золотоординських поховань у курганах №№ 3, 8-11, зі складу групи I (Стовбуватої могили) поблизу с. Волошине в околицях Комсомольська, отримані різні антропологічні матеріали пізньосередньовічного часу. Це дозволяє прочитати сліди патологічних змін у неорганічних шарах щільних покривів організму людини і отримати важливі об'єми інформації про фізичний стан населення кінця XIII-XIV ст., яке мешкало у передstepових регіонах Полтавщини. Всього у досліджених похованнях ідентифіковано п'ять індивідів (Супруненко, Приймак, Мироненко, 2004, 82 с.), відомості про трьох із яких репрезентує це дослідження.

Здійснюється спроба відтворення стану (status quo) здоров'я осіб за отриманими даними про хвороби зубо-щелепної системи (далі — ЗЩЛ-системи), встановлення наявності палеостоматологічних захворювань на індивідуальному рівні, у кожного окремого члена групи. Це дає можливість вивчення хвороб представників кочівниць-

кого угруповання на межі лісостепового прикордоння, окреслення певних міжособистісних стосунків у групі людей, що залишила курганний некрополь, та взаємовідносин їх з сусідніми, які оточували stepову популяцію (Козак, 2005, с.14-15). Робота має на меті й інтерпретацію палеопатологічних етно-соціальних зв'язків, за диференційованими ступенями захворюваності.

Аналіз кісткових анатомічних складових людини, з використанням медичних методів визначення фізичного стану особи (крім традиційних антропологічних засобів), має важливе значення. Відповіді на ряд питань, вирішуваних історією та археологією, можуть бути отримані й шляхом вивчення захворювань стародавнього населення, встановлених за остеологічними знахідками (Бужилова, 1998, с.138-140; Пономар'єв, 2001, с.240-245; 2004, с.278-285; 2004а, с.186-195; Козак Д.Н., Козак О.Д., 2004, с.75-86; Радочин, 2004, с.293-295; Козак, 2005а, с.116-122).

Описова характеристика остеологічних матеріалів

Для медичних порівнянь надані повні, але фрагментовані скелети трьох похованих. Використані також результати вивчення й ще двох скелетів із золотоординських поховань поблизу Волошиного — поховання 1 кургану №9/2003 р. та поховання 1 кургану № 8/2003 р.

Індивід 1 (курган № 10, поховання 1). Для аналізу надійшов доліхокранний міцний череп, повний кістяк. Скелет визначений як такий, що належав *чоловікові*, віком 20-25 років, зріст якого, за таблицями визначення, запропонованими різними авторами, становив 171,0-175,0 см.

Відмінні риси, патологія у твердих тканинах, ЗЩЛ-система. Форма вестибулярної поверхні фронтальної групи зубів — трикутна. Наявні незначні зубні відкладення (далі — ЗН), відзначені практично на всіх зубах. Виявлена діастема — до 3,5 мм. Центральними зубами, індивід за життя щось утримував (імовірно, з „технічною” метою), затискаючи предмет навкис — зліва направо. Це вилилося у формування шкідливої (професійної-?) звички. Чоловік перетирив чужорідні тіла в основному зубами 12, 11, 21, 22, 32, 31, 41, 42 (*нумерація зубів надається за класифікацією ВООЗ*). Це викликало набути на певних етапах життя аномалію прикусу (діастема теж є набутою). Діагноз (далі — Дз.): дистальний прогнатичний навскісний відкритий фронтальний прикус.

Змінені медіальні кути всіх різців. Вони сточені таким чином, що при стиснутих зубах в цьому місці утворився прямокутний дефект, з рівними гладкими стінками. Зуби схилені в медіальній і вестибулярній боки. Тому форма зміненої ділянки відповідає формі деформуючого агента. Чужорідне тіло (предмет, який жували, притримували) мало ширину — 2,0 см, товщину — 3,5 мм. Якраз такі параметри у аномалії зубо-щелепнолицевої ділянки (далі — ЗЩЛД). Деформація виявилася настільки значною, що постраждали, змістившись і навіть співставившись, у більшій мірі зуби 21 і 41, котрі обернулися на антагоністи. В нормі ці зуби верхньої і нижньої щелепи між собою ніколи не контактують (не антагонуєть). Центральний нижній правий різець (41) — з незвичайним зломом ріжучого краю, що отриманий прижиттєво, незадовго до смерті. В іншому разі жувальна поверхня його виявилася б відшліфованою,

чого не виявлено (контур рваний). Центральний верхній різець зліва (21) дуже стертий (до пульпової камери) та ідеально відшліфований. Зношеність 21 рівномірна, горизонтальна. Сколи 41 нерівномірні. ЗН прослідковуються скрізь, крім вказаних стертого 21 і сколотого 41 зубів. Це засвідчує значні жувальні навантаження на ці зуби, значно більші, ніж на інші сегменти зубної дуги.

Віковий інтервал формування порушення починався з дитячих років, очевидно, не пізніше 12-річного віку, коли закінчилася повна мінералізація щільних тканин фронтального сегмента. Вплив подразнювача, що призвів до аномалії, був доволі частим, з експозицією на довгі роки (постійна мікротравма). Частина травмуючого агента, що перебувала у порожнині рота і прилягала при стисканні зубів до 21 (“верх” предмета), була більш-менш м’якою, — можливо, шкіряною. На це вказує стертість зуба. Частина ж, яка знаходилася біля 41 (твердий “низ” предмета), викликала дрібні сколи при доторканні до зуба. Такий предмет міг мати невеликі металеві міцні нашивки.

Звичка затискати зубами, можливо, деталь одягу чи упряжі коня зберігалася до смерті. В іншому разі вивільнений від дії травмуючого агента зуб 41 швидко набув би більш згладжених обрисів. Не виключене використання цієї людиною у побуті або під час пересування музичного інструмента, на зразок варгана (дримби).

Патологій скелету не виявлено. Причина загибелі не встановлена.

Індивід 2 (курган № 11, поховання 4). Зберігся повний череп і анатомічно цілий посткраніальний скелет. Похований — *чоловік*, віком 43-45 років, зріст якого, за різними авторами, мав складати 168,0-170,0 см (розрахунок зросту за розмірами черепа дає ті ж результати).

Відмінні риси, патологія у твердих тканинах, ЗЩЛ-система. Права рука (сума розмірів кожної окремо взятої довгої трубчастої кістки) в цілому довша за ліву — на

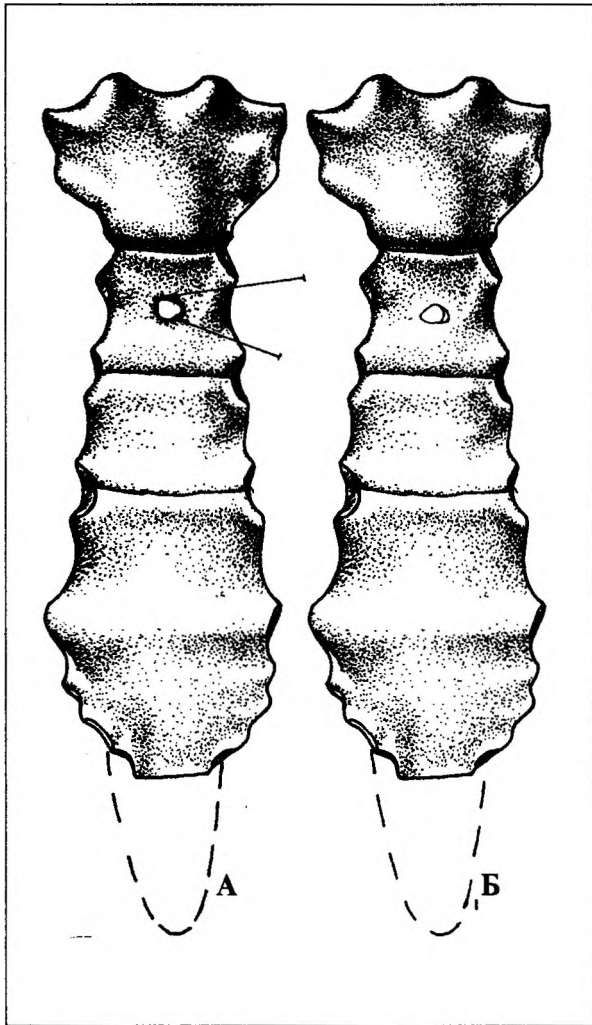

Рис. 79. Схеми розташування дефектів в тілі грудин кістяків золотоординських поховань з курганів поблизу Волошиного. А — індивід 2 (поховання 4 кургану № 11); Б — індивід 3 (поховання 1 кургану № 8). Стрілками вказано на ділянки остеопорозу в області враження кістки індивіда 2.

3,0-4,0 см. Права ключиця масивніша за ліву. Це вказує на значні фізичні навантаження на кінцівку. Рельєф м'язів, які брали участь у відведенні, приведенні і внутрішньому повороті кісток правої руки, розвинутий виразніше, ніж на лівій. Ці індикатори нагадують комплекс розвитку м'язів металника списа чи лучника. Рельєф довгих трубчастих кісток ніг розвинутий не так істотно. Визначається більш інтенсивний розвиток рельєфу м'язів, що розвертають, підтримують стегно у приведеному стані, під час згинів і зовнішньої ротації. Наведені марке-

ри, поряд із виявленими змінами у тазових кістках та на хребті, особливо на ділянці поясничних хребців, що є відображенням великих навантажень на опорний скелет, можуть свідчити на користь належності чоловіка до професійних вершників. Розвиток м'язового рельєфу вказує на рухи, які найчастіше здійснювалися за життя.

В області тіла грудини (на рівні лінії кріплення, повної вирізки V ребра — *incisura costalis V*), по центру кістки, виявлено випадок наскрізного дефекту неправильної овальної форми, наближеної до трикутника. Його розміри — 5,0x5,0 мм. На краях дефекту прослідковуються ділянки остеопорозу, які свідчать, що м'які тканини на місці локалізації порушення остаточно не зажили до самої смерті особи. Тривале гнійне запалення протягом всього життя призвело до порозності. Це явище було наслідком патології, отриманої в молоді роки чи дитинстві.

Спостереження повторює знайдене раніше подібне порушення кістяка похованого з серії обстежених кочівників із поховань у курганах поблизу Волошиного (Артемьев, 2005, с.393-397). **Індивід 3** (курган № 8, поховання 1) — чоловік у молодому віці — 24-25 років, зростом 166,0-170,0 см, мав аналогічну ваду розвитку. До речі, у нього не встановлено "симптомів" вершника. Біг, стрибки, підняття лівої ноги вверх — найхарактерніші рухи цієї людини.

У тілі грудини індивіда 3 є дефект, дуже схожий на хибу, відкрити на чоловічому кістяку 2. Опис враження індивіда 3 повністю повторює попереднє, з тією лише різницею, що порозні ділянки в кістці не читаються, як свідчення відсутності явищ гнійного запалення навколо отвору. Напевне, сталася повна репарація (загоєння). В першому випадку (індивід 2) рана гноїлася безперервно або тривалий час. Подібні дефекти можуть бути розцінені як поранення у ранньому віці, наприклад, нанесені стрілою в ході бойового зіткнення. Це можна розцінити як ознаку доволі високого ступеню бойового травматизму. Відразу два

індивіда зі складу невеликої вибірки похованих у курганах поблизу Волошиного, виявилися з однаковими враженнями. Можливо, це були люди одного соціального прошарку суспільства — вільні кочівники-воїни.

Велика вірогідність, що в обох випадках травми, отримані внаслідок удару предметом трикутної форми, що асоціюється з російським багнетом часу Першої Світової війни. Рана від такої зброї не заживала, нагнаваючи постійно, від чого травмований помирав. Прослідкувати загибель індивіда 2 від враження організму, з причини гнійного запалення, абсолютно точно неможливо (Назарова, 2003, с.204-205; 2004, с.235-236). В золотоординську епоху подібні поранення могли бути нанесені стрілою з наконечником, що мав бойову частину трикутної форми, наприклад, — типу 85, виду 3 — пірамідальні, квадратного і ромбічного перетину, з круглою шийкою без візерунку (Медведев, 1966, с.82, 161, табл. 25:11-12). Скоріше за все, такі наконечники стріл залишали отвори, що повторювали рисунок обох дефектів.

Варто зауважити, що схожа аномалія розвитку грудини зустрічалася і в людей епохи неоліту. Її трактують як вроджене, генетично зумовлене незарощування. У свій час Д.Г.Рохлін, посилаючись на дані Л.Паля, писав: “З варіантів окостеніння у людини епохи неоліту, ... ми відзначаємо ще й отвір у тілі грудини” (Рохлін, 1965, с.293). Таким чином, подібні “дефекти” можуть бути і проявами багатозначності норми розвитку. Крім того, з деякою ступінню вірогідності, можна припустити появу такого отвору внаслідок нанесення поранення з метою виділення людини у певній групі суспільства, тобто, спеціального “калічення”. На користь штучного характеру каліцтва, а не вродженої “аномалії”, свідчить остеопороз — остеоліз кістки (гнійне розплавлення) в об’єкта аналізу 2.

Отже, на штучне походження “вади” вказує те, що оточуючі її тканини за життя запалювалися (1-й випадок). Про природне набуття “травми” — дивна симетрія

розміщення, що важко досягається шляхом випадкового влучання стріли і навіть способом специфічної операції спеціального “нівечення” (рис.79). Але наведене залишається лише нашим припущенням. Так, травму могли (при нанесенні зумовленого соціального знаку) прицільно “поставити”, враховуючи високий професіоналізм та вміння середньовічних медиків. А природний фактор міг призвести у подальшому, за життя, до ускладнень, в т.ч. і до нагноєння.

Не менш важливо, що в об’єкта 3 на плечовій кістці виявлено надмірно розвинутий кістковий виступ — надмищільковий відросток (*processus supracodylaris seu uncunatus*), котрий є локальною атавістичною ознакою. Таке явище має загальнобіологічне значення, як одна з ілюстрацій спорідненості та зв’язків людини із дуже віддаленими представниками окремих ссавців. Сучасними авторами відзначені такі ознаки в кістках людей, які проживали за епохи неоліту (Рохлін, 1965). Тобто, це ще одна риса, що зближує кістяки кочівників золотоординського часу з населенням Євразійських степів епохи неоліту. А природне “набуття” дефекту — відсутність окостеніння в грудинах обох осіб, — отримує додаткове і більш вагоме підтвердження.

Повертаючись до розгляду особливостей стану здоров’я індивіда 2, варто відмітити: форма вестибулярної поверхні фронтальної групи зубів — овальна (це перший випадок, що спостерігається у стародавніх людей з антропологічної колекції ЦОДПА). Виявлено аномалію прикусу. Дз.: дистальний прикус, глибоке різцеве перекриття, звуження нижньої щелепи, скупченість зубів на ній у фронтальній ділянці, язикове положення зуба 42, без місця. Все це — свідчення скорочення нижньої третини обличчя. Порушення також є травматичною оклюзією й означає хронічну травму м’яких тканин, слизової (десни) верхньої щелепи, можливо, такої, що спричинювала значні незручності. Спостерігаються масивні ЗН, викликані і пов’язані, мабуть, з неправильним прикусом. Хоча більш стерті центральні різці

нижньої щелепи постраждали від нашарувань у меншій мірі. Зубний камінь відносно невеликий, що вказує на значне жувальне навантаження у цій ділянці ротової порожнини.

Остеопороз кісткової речовини лунок фронтальної групи зубів на нижній щелепі свідчить на користь локалізованого запалення пародонту. Тут мова, мабуть, має йти про пародонтит, одну з форм пародонтопатій (ПЗ) — патології зв'язувального зубного апарату — пародонта, в області зубів 31, 41, де відзначено усадку тканин десни і кісткової тканини лунок. Це неадекватна, незвичайно слабка зміна, відносно виявленої ЗЩЛ-аномалії.

В основі визначення вікової категорії об'єкту аналізу 2 лежить стан твердих тканин пародонта. Загальноприйнятими методами одержані суперечливі показники числа років, у широких межах — 40-50. При цьому, в 45-50 років, при описаній патології прикусу, були б серйозніші і помітніші ускладнення, ніж у поставленому діагнозі. Взаємодія і взаємовплив ознак: аномалія ЗЩЛ-ділянки; висока стертість, що викликана неправильною оклюзією і тому сама по собі непридатна для визначення вікового інтервалу; відсутність чітко вираженого остеопорозу в області розміщення луночок фронтальної групи зубів. Все це разом неминуче призвело б до одної з глибоких форм пародонтопатій — пародонтозу. Відсутність запущених проявів ПЗ змушує зупинитися на 43-45 роках віку (максимум), бо компенсувати цей стан хвороботворного процесу могла тільки функціонально придатна зв'язка. А виведене правило працює в середній нормі — до 40 років.

Варто зупинитися на цьому етапі спостережень тому, що розвиток зубощелепної системи так, як і розвиток інших систем, відбувається під впливом двох груп факторів: генотипу (прагне реалізувати закладену у нього програму розвитку органу, з можливо найменшою кількістю відхилень, залежних від різних побічних впливів), і зовнішніх факторів — фізіологічних і патогенних,

дія яких направлена на зміну зростаючого органу у відповідності із зовнішніми умовами. Дія фізіологічних факторів носить коригуючий, направляючий характер, дія ж патогенних — деформуючий, руйнуючий. Єдністю (спільністю) дії внутрішніх та зовнішніх факторів визначається кінцевий результат — вид прикусу. Майже завжди має місце дія декількох перерахованих груп факторів, взаємозумовлюючих один один і, таким чином, зв'язаних у єдиний патогенний ланцюг.

Окремі прикмети схожі в дітей та батьків. Схожими можуть бути не тільки типи обличчя, а й види прикусу. Передачу ознак аномалії за спадковістю встановити важко, оскільки родичі часто бувають здоровими, однак є носіями паталогічного гену. Відомі домінантний та рецесивний типи спадковості. При домінантному типі спадковості відбувається передача відповідних ознак із покоління у покоління, а при рецесивному — це має місце не в кожному поколінні, хоча може спостерігатися у сибсів-родичів.

Сучасні методи визначення відносної ролі спадкових і середовищних факторів дозволили встановити: 1) прогнатичний (дистальний) прикус в осіб з нижньою мікрогнатією, спадково зумовлений за домінантним типом; 2) латеральна ротація зубів, діастема, скупчене їх розташування визначається в основному генотипом (що, звичайно, зовсім не виключає відповідного впливу середовища); 3) виявлення аномалій у монозиготних близнюків відрізняється великою подібністю, прикус у них однотипний, однак можуть спостерігатися і деякі відмінності окремих ознак, які є результатом зовнішнього впливу. Обстеження родичів хворих показують, що у більшості з них був схожий невірний прикус, який цілком перевищує популяційну частоту і підтверджує значимість спадкового фактору у виникненні відхилень прикусу. Найчастіше згадується в якості спадкового прикусу зі зміщенням нижньої щелепи, дистальний. Сьогодні здебільшого зустрічається прикус, що відноситься до генетично зумовлених спад-

ковими факторами. Отже, підтвердився розповсюджений погляд на те, що спадкові фактори визначають розвиток щелеп, в той час як зовнішні — чинять тільки модифікуючу дію.

Аномалії прикусу, виявлені в *інвалідів 1 і 2*, мають спадкове походження. Теоретично, є підстави вважати їх родичами, або припустити якусь ступінь їхньої спорідненості. Однак, потрібно пам'ятати, що при вивченні спадкових дисгнатій мова йде не про окремі ознаки, а про характерні їх комбінації, тобто, про синдроми (*Григор'єва, 1973, 34 с.*).

І, в даному випадку, треба провести співставлення ЗЩЛ-системи індивіда 2 з ЗЩЛД чоловіка, умовно позначеного як індивід 3, в якого немає верхніх зубів мудрості, що не прорізалися за життя, з відсутністю для них місця. Дз.: первинна адентія зубів 18, 28. Відзначені: звуження нижньої щелепи; мікродентія нижніх зубів мудрості, як відображення редукційних процесів ЗЩЛД. Виявлені незначні ЗН, незвичного коричнево-червоного кольору, який не зустрічається на зубах досліджених представників цієї групи кочового населення. І хоча зміну кольорової гами ЗН можна приписати дії природних факторів, що впливали протягом тривалого часу на тканини людини, які знаходилися у незвичних ґрунтових умовах, є підстави все-таки припустити, що індивідом 3 вживалися в їжу продукти зі значною концентрацією харчових барвників чи на зубні нашарування перейшов органічний барвник тканини савану, що вкривала поховання. У будь-якому випадку, раціон індивіда 3 відрізнявся від їжі, що споживалася іншими членами вибірки (жорстка дієта, що виконувала функції засобу гігієнічного догляду).

Цікаво, що стертості фронтальних зубів, як у кістяка 2, немає. Вважаємо, що узури (специфічна пришліфовка в зубах похованого з кургану № 11) набуті з отриманням навичок воїна, наприклад, при довготривалій їзді верхи. Дана прикмета відкриває деяку залежність шліфовки зубів індивіда 2

(“пожиттєвого” вершника) від положення його тіла на коні. Незвична стертість характеризує ЗЩЛ-систему, що належала кіннотнику, учаснику тривалих і частих кінних переходів, які займали основний час у побуті людини (легка кіннота, бойовий авангард війська). Це спостереження можна перенести на групи людей, пов'язаних із кочовим способом життя. Останнє не узгоджується з уявленнями про верхову їзду в наш час.

При нормальному (прямоходіння) положенні тіла існує так звана щілина спокою, коли верхня і нижня щелепи не доторкаються одна до одної. Тобто, зуби рідко протягом доби знаходяться у зімкнутому стані. Мабуть, у випадку зміни пози тіла “в сідлі” у людей, що з дитинства звикли сидіти на коні, з'являються специфічні узури. При стисненні зубів на фронтальній ділянці ЗЩЛ-системи вони виникають набагато частіше (особливо при галопі).

Індивід 4 (курган № 3, поховання 2). Для аналізу надано повний кістяк. У наявності всі відділи скелету. Деякі кістки фрагментовані. В цілому збереженість щільних субстанцій організму задовільна. Це дозволяє реконструювати не лише зовнішність похованого у кургані № 3, а й отримати уявлення про стан здоров'я людини за кістковими залишками.

Кістяк ідентифіковано як такий, що належав *чоловіку* у віці 35-40 років, зростом 160,0-164,0 см.

Відмінні риси, патологія у твердих тканинах, ЗЩЛ-система.

Особливості кісткових матеріалів. Цікаво, що права ключиця і лопатка більш масивні, відносно лівої пари кісток (права). Надмірно розвинутий м'язовий рельєф кісток обох ніг, з очевидним збільшенням на правій нозі. Грудина деформована — “перекручена” — так, що створюється враження, нібито людина з поховання 2 часто набувала положення тіла, дещо висовуючи вперед праве плече. В той же час, значної гіпертрофії (гіперрозвитку) рельєфу всіх м'язів не спостерігається. Це свідчить про від-

Табл. 1. **Зубна формула індивіда 4 з кургану № 3, поховання 2.**

		Pt	R	R								R	Pt (P?)		
18	17	16	15	14	13	12	11	21	22	23	24	25	26	27	28
48	47	46	45	44	43	42	41	31	32	33	34	35	36	37	38
○	○	○												○	

Умовні позначення: періодонтальні зміни — Pt; зберігся тільки корінь — R; можливі захворювання, пов'язані з патогенним станом пульпи — (P?); зуб втрачений за життя людини — ○.

носно рівний розподіл фізичних навантажень на весь опорно-руховий апарат і вказує на належність індивіда 4 до професійних вершників.

Виявлені патологічні зміни твердих тканин. Діагностований перелом лівого V ребра. Враження поодинокі, постраждало тільки одне ребро, в області середнього відділу. Травма одержана задовго до смерті людини. Консолідація ледве помітна — кістковий мозоль не виражений. Ймовірно, за життя індивіда вранення серйозних порушень не викликало.

Виявлені дегенеративно-деструктивні зміни практично в усіх відділах хребцевого стовбура (виняток складає шийний відрізок). Напевне, це змушувало людину займати дещо незручне положення тіла, крім можливої вимушеної пози “вершника”. Відзначаються також прояви якогось запалювального процесу в області симфіза (кістки тазу).

Зубо-щелепнолицьова ділянка. В зв'язку зі значною зношеністю фронтального ряду зубів, впритул до альвеолярного відростка верхньої щелепи і на нижній щелепі; виявити форму їхньої вестибулярної поверхні неможливо. Зубна формула чоловіка з кургану № 3, за ВООЗ, наводиться у таблиці 1.

Мінералізовані камені розміщуються на всіх групах зубного ряду верхньої та нижньої щелеп. У зв'язку зі значним оголенням коренів (до 2/3 їхньої висоти), ЗН локалізовані практично на верхівках коренів дентальних органів. Ця мітка є відображенням межі м'яких тканин слизової (десни) за життя індивіда 4. Разом із усадкою кісткової тканини альвеолярного відростка, порозністю ділянок кісток щелеп, це є свідченням генералізованого пародонтиту. Остеопороз більш виражений на нижній щелепі,

де порозність розташовується у зоні всього альвеолярного краю кістки. Це, в свою чергу, свідчить про часте чи навіть постійне загострення захворювань пародонту (ПЗ). Відкладення значні, у вигляді “нависаючого даху” (Артемов, 2002, с.59-65).

Ступінь стертості зубів верхньої щелепи дуже значна (ознака не придатна для визначення гендерно-вікових аспектів) і викликана, вочевидь, неправильним типом прикусу. Тому для встановлення статевого диморфізму і віку були застосовані традиційні методики.

Через особливості статусу ЗЩДІ індивіда 4 наводимо повний опис його зубів.

Верхня щелепа. Зуби 18, 17 — інтактні (патологічних змін не зазнали), зовсім не зношені. Забігаючи вперед, відзначимо, що 27 і 28 повторюють описову характеристику правого зуба мудрості (18) і другого моляра (17). Тобто, ці ліві моляри практично не піддавалися стиранню.

16 — коронка зуба зруйнована на 1/4 каріозним (С) процесом. Каріозна порожнина (далі — КП) розташовується на дистальній контактній поверхні зуба (апроксимальний карієс), що прилягає до 15 зуба. КП сполучається з порожниною зуба (ендонтоном). Це ускладнений карієс. Наявність вираженого остеопорозу навколо луночки зуба, додаткове тому підтвердження, що є свідченням на користь тривалого поточного хронічного гранулюючого періодонтиту (Pt?) 16, ймовірно, з неодноразовими загостреннями процесу за життя людини.

15, 14 — збереглися тільки у вигляді коріння обох зубів. Не виключено, що руйнування (навіть розплавлення) коронки є наслідком С. Лунки 15 і 14 — з явищами остеопорозу. Дз.: хронічний гранулюючий

періодонтит зубів 15, 14 (з рецидивними загостреннями-?). Висновок про гранулюючий процес отриманий експериментальним шляхом, базуючись на можливості вивчення альвеол, де сліди гранулеми чи кістогранулеми не були виявлені. Не викликає сумніву, що, за умови наявності кисто- або гранулеми, в луночках спостерігалася б округла порожнина, “побудована” цими новоутвореннями.

13, 12, 11, 21, 22, 23, 24 — однаково стерті до шийки зубів (як, мабуть, були б зношені і 14, 15, не будь вони зруйновані проявами С), без розтину ендодонта.

Цікаво, що відзначається така особливість будови на верхній щелепі, як наявність щілин (трем) між іклами та першими премолярами (дорівнює 3 мм). Це утворення, вперше спостерігалось у примітивних приматів, тому отримало назву трем приматів.

25 — зносився до пульпової камери (фактично, аналізу піддавалося лише коріння зуба). Порожнина зуба розкрита. Можливо, це є проявом ускладнень карієсу (Pt), продовженням каріозного процесу. Однак, у результаті накладення даних порушень одне на інше це важко встановити точно.

26 — зруйнований на 1/2. Очевидно, за життя чоловік з поховання 2 кургану № 3 мав пульпіт (P), не виключений і Pt. Однак, скоріше за все, це пов’язане не з каріозним процесом та його ускладненнями, а зі значною патологічною стертістю зуба в результаті неправильного прикусу, викликаного вторинною деформацією багатьох зубів, що є, в свою чергу, наслідком ранньої втрати окремих дентальних органів. Таким чином, стертість коливається у межах — від 16 до 26 зубів.

27 — схожий в описі з 17. 28 — аналогічний 18.

Нижня щелепа. Зуб 38 — зі вторинною деформацією — нахил у луночці в бік сусіднього зуба, на 45°. Практично не стертий (вочевидь, у зв’язку із нахилом, який спричинив відсутність контакту із зубом-антагоністом). Відповідно, вторинна деформація 38 викликана передчасною втратою сусід-

нього 37. Звідси, без сумніву, 37 втрачений задовго (за декілька років) до смерті. На користь цього свідчить і вторинна деформація 38, і ступінь зарощення луночки самого 37, і значна (30° у бік дефекту) вторинна деформація розташованого поряд наступного зуба — 36. При цьому, 36 дуже висунутий із зубної дуги; стертий до альвеолярного краю, але без розтину пульпової камери. Це стало причиною того, що виникла серйозна зношеність, яка межує із руйнуванням зуба 26 (антагоніста, по відношенню до зуба 36).

35, 34 — ледь стерті (1 бал), практично інтактні, без помітної патології. Такий стан виник у результаті малого контакту з пошкодженими зубами 25, 26, які є антагоністами для зубів 35, 34. Але це не стосується стертості 33, 32, 31, 41, 42, 43, в яких спостерігається значний спад тканин, проте, без розтину ендодонта. Інших патологічних процесів в 33, 32, 31, 41, 42, 43 (зубах нижньої щелепи — від ікла до ікла) не виявлено.

Явища, відзначені в 44, схожі на опис змін в зубах 35, 34. Патологій в першому постійному лівому премолярі нижньої щелепи немає. Невелика стертість 44 і тут пов’язана із недостатнім контактом між ним та його зруйнованими антагоністами (14, 15).

Відповідно, 45 трохи стертий (1 бал), однак зачеплений вторинною деформацією. Ступінь нахилу складає 15°. Фактично, це прояв прижиттєвої втрати 46, 47, 48. Лунки нижніх правих постійних молярів повністю заросли. А це, враховуючи деформацію 45 та значну усадку альвеолярного відростку в районі розташування молярів, свідчить про прижиттєву втрату корінних зубів (принаймні, за кілька років до смерті). Відсутність 46, 47 і 48 треба пов’язувати у даному випадку, перш за все, з процесами ускладнення пародонтозу.

За описом зрозуміло, що за життя у похованого з кургану № 3 сформувався травматичний занижуючий прямий (ортогеничний) нейтральний прикус (Григорьева, 1995, с.29-34), що, у свою чергу, був зумовле-

ний не стільки частим перебуванням на коні, скільки умовами формування високої стер-тості зубів в результаті занедбаності зубних захворювань (С і, в першу чергу, пародон-топатією). Та й тут виключити взаємовплив і накладення цілого скупчення причин неможливо.

Варто звернути особливу увагу на те, що наявність КП, у якійсь мірі різнить та віддаляє об'єкт дослідження 4 від описа-них осіб. Наслідки такого хвороботворного процесу дають змогу пов'язати його з пред-ставниками групи дещо "культурніших" ко-чівників, враховуючи сучасне розуміння каріозного враження, як хвороби цивілізо-ваного суспільства (Гасюк, Скрипніков, 2001, с.80-85). Але треба зауважити, що це зах-ворювання, у першу чергу, настає за умо-ви відсутності належного догляду за рото-вою порожниною, при хаотичному, нере-гулярному прийомі продуктів. Потрібно при-гадати, що схильність до С виявляється у три-валій появі КП і пов'язується з рівнем жит-тя кількох поколінь пращурів.

Все, наведене вище, проте, доповнює характеристику стану здоров'я вельми ос-лабленої особи, із серйозним порушенням загальносоматичного статусу, малорезис-тентну (не стійку) до дії екзо- і ендогенних патогенних чинників (принаймні, безпо-середньо перед смертю). Крім того, вік об-стежуваного індивіда 4 наближається до так званого періоду інволюції (старіння) ЗЩЛ-системи, коли захворювання прогресують у зв'язку з фізіологічною слабкістю всіх ланок органів травлення.

Перші медичні аналізи серії остеоло-гічних матеріалів не можуть бути завершені, якщо коротко не навести дані, отримані дещо раніше (Супруненко, Артем'єв, Маєвсь-ка, 2005, с.5), про відхилення в будові кіст-кових матеріалів з виразного, доволі не-звичайного за супутніми археологічними матеріалами, дитячого поховання (умовно, *індивід 5*) — дівчинки-кочівниці (курган № 9, поховання 1), вік якої відповідає приблизно 11-12 рокам життя (період прикусу змін-ний). Саме розміри й описова характерис-

тика постійної зміни зубів (Дмитренко, Краюшкин, Сапін, 2000, 193 с.) свідчать на користь того, що дитина належала до осіб жіночої статі. Тип будови прикусу орто-гнатичний (фізіологічна норма). Форма вестибулярної поверхні фронтальної гру-пи постійних зубів — трикутна.

Наявність у дитини ЗН на молочних зубах засвідчувала порушення обмінних процесів в організмі. Мінералізовані від-клади відзначені і на постійній зміні (більш виражені на бічних сегментах).

Прослідкований борознистий вид сис-темної гіпоплазії постійної зміни (форма "східчаста") — сліди хвороб, що пересліду-вали людину з моменту народження до 6 ро-ків (і в антенатальному періоді). Гіпоплазія (*hypoplasia*) в цілому, розцінюється як вада розвитку, що є наслідком недорозвинення зуба чи його тканин (Виноградова, 1987, с.198-218; Боровский, Барышева, Максимовский, 1988, с.106-109; Хоменко, 1999, с.123-200; Куцевляк, 2002, с.62-95). Ця хвороба також спостерігається у недоношених дітей, які перенесли гемолітичну жовтуху, що вини-кає в результаті несумісності крові матері й плоду за резус-фактором; що отримали родову травму і народилися в асфіксії. Така гіпоплазія розвивається, у більшості випадків, внутрішньоутробно (на V-VIII мі-сяцях вагітності), а іноді (після пологів) — у перші місяці життя дитини. Теоретично, все це цілком припустиме і для дівчинки з по-ховання кургану № 9 поблизу Волошиного, як відображення складних процесів мети-сації, що проходили за золотоординської доби. Саме це, на нашу думку, разом із по-єднанням якихось інших хвороб, що реци-дували з частими спалахами, не дозволило дитині міцно стати на ноги та призвело до смерті.

Також виявлений хронічний глибокий карієс (*caries chronica profunda*) у приший-ковій області (*cervicalis*) молочного ікла (53) — найбільш міцного базового зуба пер-шої дентиції. Така патологія при резорбції (розсмоктуванні) кореневої системи на сьгодні досить рідко зустрічається у дітей

(тобто, у період інволюції тимчасового зуба — пізній період змінного прикусу). Враховуючи складну історію хвороби, С першопочатково з'явився на фоні ремісії хвороби, яка викликала гіпоплазію (не раніше 6-ти років). І, в крайньому випадку, процес перейшов із зуба зі вже сформованим коренем. Але, незважаючи на це, ймовірно, не один молочний зубний орган, серед відсутніх в аналізі, страждав від КП.

Все перелічене і може служити підтвердженням частих хвороб матері (меншою мірою, в період виношування плоду) і самої дитини. Складається враження, що такий “букет” поєднаних патологій, позначених гіпоплазією та карієсом, підірвав здоров'я дівчинки. А хронічні хвороби чи недоїдання саме і призвели до загибелі. Гіпоплазія та С молочного зуба в нашому аналізі все ж переважили на чаші терезів у виборі висновків про стан здоров'я дівчинки на користь, скоріше, хронічної хвороби, ніж голоду. Треба зазначити й те, що здоров'я у дитини тліло в оточенні кола досить заможної і впливової сім'ї десятичника-даруги — представника улусної адміністрації на прикордонних землях Лівобережжя (*Супруненко, Артем'єв, Маєвська, 2005, с.48*).

Таким чином, за результатами досліджень п'ятьох індивідів зі впускних поховань у курганах №№ 3, 8-11/2003-2004 рр. групи І поблизу с. Волошине (*Супруненко, Кулатова, Артем'єв, Маєвська, Мироненко, 2003-2004, 130 с.*; *Супруненко, Кулатова, Маєвська, Артем'єв, 2003-2004, 164 с.*; *Супруненко, Маєвська, Артем'єв, Горбенко, Крупа, 2003-2004, 130 с.*), можна стверджувати, що представники кочівницького населення золотоординської доби у пониззі Псла вели рухливий, іншими словами — “неспокійний” (войовничий), спосіб життя, що визначається за відносно високою ступінню ЗЩЛ-змін, використанням зубів у технічних цілях (кургани №№ 8, 10, 11), досить великим колом хвороб та хворобливих змін, котрі призводили до встановлених порушень стоматологічного статусу і соматичного стану, похованням людей, вік яких

далекий від старечого (*Алексеева, Бужилова, Винников, Волков, Козловская, Лебединская, Медникова, Цыбин, 2002, с. 146-147*). Не може бути мови і про яке б то не було регулярне вживання ними їжі. Непрямим маркером у цьому виступають деякі якісні індикатори ЗН. Кількісні показники ЗН означають низький рівень гігієнічного догляду за порожниною рота, що підтверджує і підсилює тезу щодо рухливості групи, яка знаходиться в аналізі. Звідси можуть бути отримані висновки про хаотичне, від випадку до випадку, прийняття їжі, з довготривалими перервами. Можна припустити, що це чергувалося із надмірним вживанням їжі з довготривалим жуванням. Разом із тим, продукти харчування не відрізнялися ні жорсткістю (свідчення тому — численні ЗН), ні особливою калорійністю (гіпоплазія), ні різноманітністю у приготуванні. Висновки наштовхують на думку про переважання у раціоні м'ясних страв (не виключене в'ялене м'ясо, солонина) над іншими видами дієт. Білки тваринного походження і молочно-кисла пожива були основою раціону (як протикаріозний фактор). Харчів могло бути і вдосталь, хоча в них переважали одні й тіж мікроелементи та інгредієнти. Очевидні і наслідки інвазії різних комплексів господарювання (“різні кухні”), що вказує, скоріше, на прийшлий характер представників населення, яке аналізується, котре ввібрало у себе й місцеві етнічні компоненти (*Артемьев, 2005, с.397*).

Досвід спроби виділення та інтерпретації палеопатологічних етносоціальних зв'язків

У цілому, за описаними матеріалами, можна скласти уявлення про невелику групу населення золотоординського часу. Крім загальностатистичних, отримані показники, корисні у висновках про стан і фізичний тип всього кола популянтів. У оглянутих індивідів, при достатньо стійких ЗН, помітна, скоріше, схильність до пародонтозу (ПЗ) і до ЗЩЛ-аномалій (у межах ре-

дукції різного рівня), ніж до розвитку карієсу та його ускладнень. При встановленні слідів карієсу, пародонтальні явища, всеодно домінують. Відзначена системна гіпоплазія постійної і карієс молочної зміни.

Співіснування таких ознак, як наявність масивних ЗН та порівняно пізніх проявів карієсу, тим дивовижніше, що зубним каменем зумовлюється початкова деструкція структури емалі зуба. Не тільки у молодих або зрілих чоловіків, а й у дитини повинні бути в наявності джерела демінералізації (початковий карієс) зубів постійної зміни. В цих випадках, виникнення карієсу, скоріше, закономірність, яка пов'язана не з віком людини і часом появи ЗН, а з особливостями способу життя всього кола вибірки людей. У протилежному випадку, треба було б стверджувати про ізолюване існування 5-х індивідів, які впродовж тривалого часу жили поза межами стану кочівників.

Висловлене положення не дає права стверджувати про залежність незначного поширення карієсу від високого рівня соціальної чи біологічної адаптації кочівників, консерватизму їх господарсько-культурних традицій та способу харчування, виходячи із наявності інших патологій. За сукупністю патологічних змін, нам поки що не відомі найближчі паралелі волошинським матеріалам у пізньосередньовічних культурах Євразії. Однак, за критерієм увібраних рис більш ранніх жителів цієї місцевості (фіксується ряд маркерів, котрі належать більш давнім представникам автохтонного населення регіону: вади розвитку грудини; атавізми; генетично детерміновані аномалії ЗЩД; тремі), прослідковується лінія взаємозв'язків золотоординського населення із синхронним населенням епохи, що вивчається. Описані вище п'ять індивідів тяжіють до окремих відомих груп.

Перш за все, на території Центральної України маємо відомості про фізичні дані великої вибірки (26 чоловічих, 36 жіночих та 27 дитячих скелетів) представників золотоординського населення з ґрунтового могильника у Торговиці (Литвинова, 2003,

с. 85-94). Краніометричними методами дослідницею доведено зв'язок мешканців цього міського центру з більш ранніми автохтонними етнічними елементами.

За встановленою нами генетично зумовленою варіабельністю норми та патології органів, п'ятеро обстежених індивідів мають зв'язки і з населенням, що залишило найбільший у Східній Європі ґрунтовий могильник Мамай-Сурка (антропологічно вивчалися більше 1000 скелетів, з майже однаковим співвідношенням чоловічих і жіночих кістяків, здебільшого без слідів насильницької смерті) (Литвинова, 2001, с. 197-268). Автори краніологічного аналізу некрополя також наводять паралелі з нео-енеолітичним населенням Середнього Подніпров'я. Але цим, і певною територіальною близькістю, схожість у аналізі й обмежується.

Генетичні маркери для похованих з Волошиного вказують й на незначну тотожність їх носіїв з фізичним станом населення Нижнього Подніпров'я початку епохи пізнього середньовіччя, а саме, з ґрунтового могильника Благовіщенка Запорізької області, датованого XII-XIV ст. (Козловський, 1992, с. 152-170; Круц, Литвинова, 2003, с. 143-149).

Немає нічого спільного у кочівників з поховань у Волошинських курганах зі станом здоров'ям давньоруського й післямонгольського населення фортеці Меджибож на Хмельниччині, у якого відзначені пропорції обличчя та форми черепів серій балтських груп XII-XIII ст., а їх корені — вбачаються у культурах шнурової кераміки Прибалтики (Рудич, Толкачов, 2003, с. 245-246).

Істотні відмінності помічені у золотоординських кочівників з Волошиного та у представника кочового населення, ймовірно, з числа конфедератів Русі, виявленого на посаді літописної Лтави, на Соборному майдані у Полтаві, під час досліджень на місці Свято-Успенського собору (Кулатова, Супруненко, 2001, с. 95-98). В чоловіка, віком 30-35 років, зріст якого становив 154,0-157,0 см, зафіксовані глибокі ускладнення карієсу, запущені випадки періодонтиту,

аж до остеомієліту щелеп, з несприятливим прогнозом (*Артем'єв, 2003, с. 53-57*).

Патологія у сіверян та їх нащадків за давньоруського часу в басейнах Середньої і Нижньої Ворскли (Глинський археологічний комплекс, Полтава), Верхнього й Середнього Псла характеризується значною інтенсивністю і поширеністю карієсу у старих людей, проте, ці каріозні порожнини, як правило, неглибокі (*Покас, 1987, с. 94-99; Артем'єв, 2001, с. 115-116*). Це змушує зробити висновки про самостійність цієї групи населення регіону в плані показників захворюваності і не може свідчити на користь зв'язків із ординським населенням Волошиного.

Зовсім немає підстав пов'язувати фізичний стан представників кочового населення з Волошиного зі станом здоров'я немовби синхронного населення, що проживало майже поряд, на посаді колишнього давньоруського городища у Старих Санжарах (Решетняки) на Ворсклі, і відоме за похованнями невеликого ґрунтового некрополя XIII-XIV ст. у межах сучасного Новосанжарського району (*Артем'єв, Мироненко, Супруненко, 2004, с. 68-73*). Тут відзначена відсутність хвороб зубів, при наявності значних ЗН, як стійка дрикрета низького рівня змін зубної області (*Пахомов, 1982, 240 с.; Профилактика стоматологических заболеваний, 2001, с. 90-92, 132-139*). Причина такого явища криється, ймовірно, в якісному харчуванні, культурі його вживання та добрій гігієні порожнини рота. Хоча цей висновок спирається на вивчення невеликої вибірки антропологічних матеріалів. Така варіація прикмет, як наявність ЗН і відсутність будь-якої патології покривів зубів і щелеп, є яскравою ілюстрацією закономірностей норми стану здоров'я багатьох членів досліджуваного колективу, або ж — винятком з правил, яке варто вбачати у відмежованій життєдіяльності лише трьох індивідів.

Антропологічні матеріали зі Старих Санжар виявляють схожість порушень у фізичному стані, скоріше, з іншим населенням епохи Золотої Орди, з яким п'ять волошинсь-

ких скелетів так само відмінні у фізичному розвитку й особливостях стоматологічного статусу. Мова йде про мешканців басейну Середнього Дону, репрезентованих Новохарківським ґрунтовим могильником XIII-XIV ст. (*Алексеева, Бужилова, Винников, Волков, Козловская, Лебединская, Медникова, Цыбин, 2002, 200 с.*).

При дослідженні 58 кістяків дорослих індивідів, 36 дитячих і підліткових, зроблені ряд висновків щодо оцінки стану здоров'я населення, яке залишило некрополь, вірогідно, більш-менш значного скотарсько-землеробського селища при ставці місцевого феодала. Визначена група індикаторів, котрі засвідчують фізіологічний стрес як рівень адаптації давнього населення до несприятливих умов природного середовища. Авторами дослідження подана висока оцінка фізичного стану обстежених осіб, що відображає комплексний тип господарювання (а, отже, і повноцінний раціон) населення, не схожого на відомі групи землеробського населення Півдня Європи. Такий низький рівень захворювань відзначений у мешканців півночі Середньоруської рівнини за давньоруської епохи і має разючу невідповідність у поширенні патологій серед попереднього населення цієї місцевості на окраїнах Хозарського каганату.

До речі, тяжіють старосанжарські матеріали, за симптомокомплексами патій, і до вибірки з могильника Мамай-Сурка, залишеного в цілому подібним змішаним населенням золотоординської слободи чи міста у Дніпровському Великому Лузі (*Ельников, 2001*).

Одночасно, п'ять волошинських кістяків виявляють вражаючу подібність у будові, розвитку і хворобах ЗЩЛ-системи, з чотирма дослідженими нами на предмет здоров'я, представниками населення середньої частини басейну Сіверського Донця IX ст. н. е. Ідентифіковані: дитина, віком 2,5-3,0 роки, індивід 12-14 років (власне, за сучасними уявленнями, — дитина), молодий індивід 14-15 років, дитина у віці 8-11 років, зріст якої становив 131,0-133,0 см. Це останки

людей, виявлених під час розкопок Мохначанського городища 2001 р. (з комплексу садиби “осідлого кочівника” салтівської культури) (Колода В.В., Колода Т.О., 2001, с.42-46). Висновки щодо походження частини золотоординських кочівників з території колишнього Хозарського каганату цілком узгоджуються з останніми даними, отриманими О.Б.Бубенком (Бубенок, 2004, с.140-190).

У трьох мешканців Мохначанського укріплення загалом визначена схожа ситуація у фізичному стані і комплекті відмічених хвороб. Це мала кількість каріозних порожнин, разом із наявністю ЗН; системна гіпоплазія; можливо, проміжний етап штучної деформації черепа; аномалії розвитку голови, шиї і всього зубного ряду (зокрема, дуже схожі на патії прикусу, простежені у волошинських кістяків), що відповідають родинній спадковості; а також на перших молярах нижньої щелепи відзначені насічки штучного походження. Останні можуть бути виразним соціальним маркером обряду ініціації, як і, гіпотетично, отвори у тілі грудини кочівників з Волошиного.

Важливо, що у населення Хозарського каганату, за даними О.П.Бужилової, відзначений високий відсоток емалевої гіпоплазії (Алексеева, Бужилова, Винников, Волков,

Козловская, Лебединская, Медникова, Цыбин, 2002, с.149), що також дає підстави провести певні аналогії з кістковими рештками кочівників, вміщених до курганів поблизу Волошиного.

З іншого боку, вивчення медичних показників у дослідженій місцевості Подніпров'я для вказаної епохи тільки починається. Поки що накопичено ще небагато відомостей щодо фізичного статусу населення золотоординської доби, для того, щоб аплікаційно перенести поняття та здобутки сучасної медицини на явища у розвитку норми та патологій того часу. Для співвідношень ще повинен накопичитися певний мінімум масових даних.

Не виключено, що отримання нових антропологічних матеріалів призведе і до дещо інших висновків. Наступне вивчення більшого обсягу палеопатологічних даних може внести до оцінок окремі корективи, а висновки отримають іншу аргументацію. Наведена порівняльна оцінка різних етносів, показала й індивідуальні особливості групи у складі 5-х скелетів. Можливо, при розширенні вибірки та отриманні більш широких знань про фізичний тип та захворювання синхронного населення, висновки отримають і дещо інше формулювання.

Література та джерела

Алексеева Т.И., Бужилова А.П., Винников А.З., Волков И.В., Козловская М.В., Лебединская Г.В., Медникова М.Б., Цыбин М.В. Новохарьковский могильник эпохи Золотой Орды. — Воронеж: Изд-во ВГУ, 2002. — 200 с.

Артемов А.В. Антропологические материалы из раскопок курганов у с. Волошино в окрестностях Комсомольска на Полтавщине // АДУ 2003-2004 рр. — Запоріжжя: Дике Поле, 2005. — Вип. 7. — С.393-397.

Артемов А.В. Застывшие моменты жизни // ДентАрт. — Полтава, 2002. — № 2. — С.59-65.

Артемов А.В. К вопросу о физическом

состоянии летописных северян Поворскля // Проблемы истории и археологии Украины: М-лы междунар. науч. конф. (16-18 мая 2001 года). — Харьков, 2001. — С.115-116.

Артемов А. О погребении кочевника на месте возрождения Свято-Успенского собора в Полтаве // Полтава: Архітектура, історія, мистецтво / М-ли 2-ї наук. конф. “Вайнгортівські читання”, грудень 2003 р. — Полтава, 2003. — С.53-57.

Артемов А.В., Мироненко К.М., Супруненко О.Б. Обстеження золотоординських пам'яток на Полтавщині // АБУ 2002-2003 рр. — Київ: Шлях, 2004. — С.68-73.

Боровский Е.В., Барышева Ю.Д., Максимовский Ю.М. Терапевтическая стоматология. — Москва: Медицина, 1988. — 560 с.

Бубенок О.Б. Аланы-асы в Золотой Орде (XIII-XV вв.). — Киев: Истина, 2004. — 324 с.

Бужилова А.П. Палеопатология в биоархеологических реконструкциях // Историческая экология человека. Методика биологических исследований. — Москва, 1998. — С.138-140.

Виноградова Т.Ф. Стоматология детского возраста. — Москва: Медицина, 1987. — 528 с.

Гасюк А.П., Скрипников П.М. Атлас одонтологии человека. — Полтава, 2001. — 88 с.

Григорьева Л.П. Височно-нижнечелюстной сустав при дистальном прикусе и его изменения в динамике лечения. — Автореф. дис. ... д-ра мед. наук. — Киев, 1973. — 34 с.

Григорьева Л.П. Прикус у детей. — Полтава, 1995. — 232 с.

Дмитренко С.В., Краюшкин А.И., Сапин М.Р. Анатомия зубов человека. — Москва — Нижний Новгород, 2000. — 193 с.

Ельняков М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по м-лам исследований 1989-1992 гг.). — Запорожье: изд. ЗГУ, 2001. — Т. 1. — 275 с.

Козак А.Д. Население Киева X-XIII вв. по данным палеопатологии. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Киев, 2005. — 20 с.

Козак Д.Н., Козак О.Д. Похоронения вельбарської культури з Хрінницького водосховища: Спроба біоархеологічного аналізу // Археологія. — Київ, 2004. — № 1. — С.75-86.

Козак О. Особливості демографічної структури населення середньовічного Києва за даними антропології // Наукові записки з української історії. — Переяслав-Хмельницький, 2005а. — Вип. 16. — С.116-122.

Козловський А.О. Історико-культурний розвиток Південного Подніпров'я в IX-XIV ст. — Київ: Наук. думка, 1992. — 184 с.

Колода В.В., Колода Т.О. Старожитності с.Мохнач та його округи // АЛЛУ. — Полтава: Археологія, 2001. — № 2 (10). — С.42-46.

Круц С.І., Литвинова Л.В. Антропологічний склад населення Південного Подніпров'я доби середньовіччя, за матеріалами могильника Благовіщенка // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: Шлях, 2003. — С.143-149.

Кулатова І.М., Супруненко О.Б. Археологічні дослідження при спорудженні Успенського собору в Полтаві // Рідний край. — Полтава: Верстка, 2001. — № 1 (4). — С.95-98.

Куцевляк В.И. Детская терапевтическая сто-

матология. — Балаклея: ИИК “Балаклеяна”, 2002. — 420 с.

Литвинова Л.В. Антропологический материал из могильника Мамай-Сурка (исследования 1989-1992 гг.) // Ельняков М.В. Средневековый могильник Мамай-Сурка (по м-лам исследований 1989-1992 гг.). — Запорожье: изд. ЗГУ, 2001. — Т. 1. — С.197-268.

Литвинова Л. Антропологічний склад населення Центральної України доби середньовіччя (за матеріалами ґрунтового могильника Торговиця) // Центральна Україна за доби класичного середньовіччя: Студії з історії XIV ст. — Київ, 2003. — С.85-94.

Медведев А.Ф. Ручное метательное оружие: Лук и стрелы, самострел. VIII-XIV вв. // САИ. — Москва: Наука, 1966. — Вып. Е 1-36. — 182 с.

Назарова Т.А. Новые антропологические материалы из Ольвии // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: Шлях, 2003. — С.204-205.

Назарова Т.А. Новые антропологические материалы из Ольвии и Березани // АБУ 2002-2003 рр. — Київ: Шлях, 2004. — С.235-236.

Пахомов Г.Н. Первичная профилактика в стоматологии. — Москва: Медицина, 1982. — 240 с.

Покас П.М. До антропології середньовічного населення басейну р. Псел // Археологія. — Київ: Наук. думка, 1987. — № 58. — С.94-99.

Пономарев Д.Ю. Палеопатогеография мочекаменной болезни в Крыму в античную и средневековую эпохи // БИ. — Симферополь, 2001. — Вып. I. — С.240-245.

Пономарев Д.Ю. Демографическая ситуация и эпидемиология болезни Бехтерева-Штрюмпеля-Мари в палеопопуляции “Эльтинген-1” // Боспор Киммерийский и варварский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы / Сб. научных м-лов V Боспорских чтений (Керчь, 20-24 мая 2004 г.). — Керчь, 2004. — С.278-285.

Пономарев Д.Ю. Особенности палеопатологического исследования антропологических материалов из некрополей приморских регионов (на примере Азово-Черноморского бассейна) // БИ. — Симферополь-Керчь, 2004а. — Вып. V. — С.186-195.

Профилактика стоматологических заболеваний: Учебное пособие для студентов стоматологического факультета, врачей интернов / В.И.Куцевляк, В.В.Никонов, А.В.Самсонов и др. — Харьков: изд. ХГМУ. — 2001. — 217 с.

Радочин В.Ю. Информативность костных останков // Боспор Киммерийский и варвар-

ский мир в период античности и средневековья. Этнические процессы / Сб. научных м-лов V Боспорских чтений (Керчь, 20-24 мая 2004 г.). — Керчь, 2004. — С.293-295.

Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. — Москва-Ленинград: Наука, 1965. — 303 с.

Рудич Т.О., Толкачев Ю.І. Антропологічні матеріали з розкопок у Меджибожі // АБУ 2001-2002 рр. — Київ: Шлях, 2003. — С.245-246.

Супруненко О.Б., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Унікальний комплекс золотоординського часу поблизу Волошиного. — Київ-Полтава: Вид-во "Фірма Техсервіс", ВЦ "Археологія", 2005. — 80, 2 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участі Артем'єва А.В., Маєвської С.В., Мироненка К.М. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ "Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат", поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради та с.Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області у 2003-2004 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.403. — Ч.І. — 130 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Маєвська С.В., Артем'єв А.В. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ "Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат", поблизу с. Волошине Дмитрівської сільсь-

кої ради Комсомольської міськради та с. Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області у 2003-2004 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр. 404. — Ч.ІІ. — 164 арк.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., Мироненко К.М., Артем'єв А.В., Маєвська С.В. Старожитності околиць Комсомольська. — Вид. 2-е, доп. — Київ-Полтава: Вид-во "Фірма Техсервіс", ВЦ "Археологія", 2005. — Ч.І. — 140 с., вкл.

Супруненко О.Б., Маєвська С.В., Артем'єв А.В., Горбенко С.О., Крупа Т.М. Звіт про камеральні археологічні дослідження за розкопками курганів на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ "Полтавський Гірничо-збагачувальний комбінат", поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради Полтавської області у 2003-2004 рр. // НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.426. — Ч.ІІІ. — 130 арк.

Супруненко О.Б., Маєвська С.В., Артем'єв А.В. Костюм дівчинки-кочівниці з поховання XIV ст. у пониззі Псла // Праці Центру пам'яткознавства. — Київ: вид. ЦП НАНУ і УТОПІК, 2005. — Вип.7. — С.80-99.

Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепоного Лівобережжя. — Київ-Полтава: Археологія, 2004. — 82 с.

Хаменко Л.О. Терапевтична стоматологія дитячого віку. — Київ: Книга плюс, 1999. — 526 с.

С.О. Горбенко

Краніологічне дослідження та етнічна ідентифікація за черепом золотоордунського кочівника з поховання 4 кургану № 11 поблизу с. Волошине на Полтавщині

З отриманих у ході розкопок улітку 2003 р. експедицією Полтавського обласного Цента археології матеріалів, що походили з кочівницьких підкурганних поховань поблизу с. Волошине під Комсомольськом на Полтавщині, для антропологічного дослідження був наданий череп з поховання 4 кургану № 11/2003 р. групи I (рис. 80-81).

Як видно з опису, креслеників та фотознімків, вміщених вище, поховання було не порушене і, вочевидь, не пограбоване, що зумовило добру збереженість кісток скелета похованого, відповідність розташування кісток і суглобів анатомічній нормі.

Напутній інвентар, виявлений у похованні 4, свідчить, що похований належав за соціальним станом до рядових воїнів-вершників, повноправних членів кочівницького суспільства. Майже поруч із похованням людини, праворуч і ліворуч, знаходилися останки двох коней.

С.О.Плетньова, яка вивчала поховання кочівників могильника поблизу Білої Вежі-Саркелу X-XI ст., відзначає певну часову еволюцію обряду поховання євразійських степовиків. Так, зокрема, вона зауважує, що спочатку при похованні кочівника-воїна в могилу поруч із небіжчиком клали опудало коня, причому череп і кістки ніг тварини були зорієнтовані паралельно скелету людини. У більш пізній час опудало коня стали ховати або над могилою вершника, або в окремій ямі поруч, що спостерігається і в даному випадку. Взагалі, як вказує С.О.Плетньова (*Плетньова, 1990, с.13-15*),

подібний виявленому поховальний інвентар та наявність решток чучела коня свідчить, що похований належав до категорії вільних воїнів. Сам факт наявності решток коня (або двох) у небіжчика вказує на те, що він входив до числа особливо шанованих та соціально активних членів суспільства. Бо таку пошану (кінь в останню дорогу надавався тільки воїнам, які брали активну участь у житті стійбища, роду), за традицією, не віддавали старим кочівникам, які, за станом здоров'я, не були учасниками походів. Їм могли не класти опудало або голови коня, що вказувало на їх вік і місце в соціальній ієрархії роду (*Плетньова, 1990, с.40*).

За аналізом напутнього інвентаря і типом поховання О.Б.Супруненко (*Супруненко, Кулатова, Маєвська, Мироненко, Артем'єв, 2003-2004, арк.57*) датує захоронення першою — другою чвертю XIV ст.

Антропологічна ідентифікація похованого:

Мета краніологічного ідентифікаційного дослідження.

Метою дослідження було ретельне антропологічне і морфологічне обстеження даного черепа, фіксація його особливостей, можливої патології, точне встановлення статі і віку похованого на момент смерті. Отримані дані використовувалися для відновлення зовнішнього вигляду цієї людини за черепом, а також для наступного археологічного дослідження кочівницького некрополя у Волошиному.

Матеріал та методи дослідження.

Антропологічне вивчення черепа з поховання № 4 складалося з краніологічного обстеження, первинного одонтологічного обстеження, встановлення статі і віку, опису особливостей будови голови і обличчя похованого, а також його етнічної ідентифікації. Пізніше, за черепом (за методикою М.М.Герасимова — Г.В.Лебединської) (Герасимов, 1955, 585 с.; Лебединская, 1998, 124 с.), була відтворена зовнішність похованого (рис. 86).

Краніометричні проміри дослідного черепа здійснювалися за загальноприйнятою в антропології методикою (Алексеев, Дебец, 1964, с.49-84). Краніологічне дослідження й антропологічна ідентифікація індивіда проводилися за програмою, запропонованою Г.В.Лебединською для потреб криміналістичної ідентифікації та антропологічної реконструкції портрета людини за кістками черепа (Лебединская, 1998, с.83). Ця програма більш розширена, ніж звичайні антропологічні методики, і дозволяє більш точно та ретельно описати кожний череп, що досліджується.

Краніологічне обстеження

Збереженість черепа.

Як видно з рис. 28, 80-84, череп з поховання № 4 і скелет у цілому, дуже добре збережені. Всі кістки мозкового і лицевого відділів черепа збереглися відмінно, навіть шилоподібні виростки. Збережені і всі зуби. Проведена попередня реставрація: зуби закріплені технічним воском в альвеолярних ямках.

З патологічних змін на черепі похованого виявлено лише дві остеомі потиличної області, що локалізовані в межах ламблподібного шва (рис. 85). Подібні зміни в області потиличної кістки описані Д.Я.Рохліним на черепах з Ескі-Кермену (Рохлин, 1965, с.136, 139). Відзначена також незначна патологія у будові зубощелепної системи — аномалія положення нижнього зубного ряду — заходження другого різця справа за перший (рис. 84).

Визначення статі.

Хоча інвентар, виявлений у похованні, свідчив про чоловічу стать людини, вміщеної до могили, проте зовнішні характеристики опису її черепа вказують на нечітко підкреслений статевий диморфізм. Зокрема, як видно з рис. 81, у даного черепа відсутні характерні для чоловічих черепів рельєфність контурів. Горбистості і шерехатості на черепі не підкреслені, поверхня — гладка і рівна, має багато заокруглень, що притаманне більше жіночим черепам. Надбрівні дуги і надперенісся також не окреслені чітко. Лобні бугри помірно виражені. Тім'яні бугри не виражені. Лоб похилий. Розвиток надперенісся, за Мартіном, — II бали. Зовнішній потиличний бугор розвинутий слабко — 3 бали, за Броком (Лебединская, 1998, с.44). Обриси нижньої щелепи плавні, гладкі, що також більш властиве для жіночих черепів.

Разом із тим, навіть в описових характеристиках цього черепа є елементи, що переконливо свідчать за чоловічу стать: лицева частина помітно велика і масивна, великий, дуже розвинутий соскоподібний відросток, масивні широкі зуби, масивна, з бугристостями на кутах, нижня щелепа.

Висновок: ознаки чоловічої статі у даного індивіда не є чітко окресленими, за зовнішніми характеристиками.

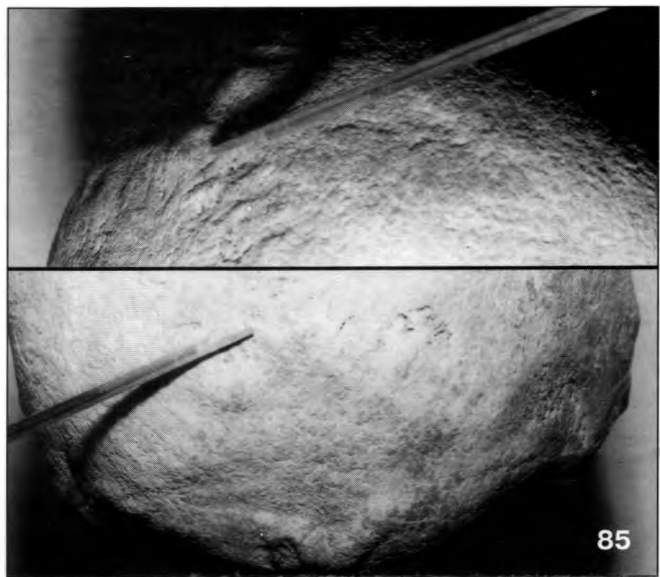
Але найбільш переконливу картину дають дані краніометричних промірів (таблиця 1)*.

Аналіз даних краніометричних промірів за таблицею.

Абсолютні величини краніометричних ознак, одержані шляхом вимірювання черепних діаметрів (Алексеев, Дебец, 1964, с.49-84), для перевірки статевих ознак, зіставлялись із класичними таблицями В.І.Пашкової (Пашкова, 1963, с.25), В.П.Алексеева, Г.Ф.Дебеца (Алексеев, Дебец, 1964, с.118-121), що використовуються як в криміналістичному краніологічному, так і в антропологічному аналізах.

* У таблиці позначені краніометричні показники, що вказують на абсолютну належність черепа, котрий досліджується, до величин відповідних показників чоловічих черепів у таблицях антропологічних констант.

**Череп чоловіка
з поховання 4 кургану № 11.**

Рис. 80. Анфас.

Рис. 81. Лівий профіль.

Рис. 82. Вигляд зверху.

Рис. 83. Вигляд потиличної частини.

Рис. 84. Стан збереженості зубів.

Рис. 85. Остеомі в потиличній області, майже у межах лямбдоподібного шва.

Фото М.О. Радченка.

Табл. 1. Краніометричні параметри черепа.

Краніометричні показники	Череп кочівника з поховання 4 кургану № 11 поблизу Волошиного (мм, бали)
1. Повздовжній діаметр (g-op)	189,0
1в. Повздовжній діаметр від офріона	188,0
8. Поперечний діаметр (eu-eu)	142,0
17. Висотний діаметр базіон-брегма (ba-b)	130,0
5. Довжина основи черепа (ba-n)	108,0
9. Найменша ширина лоба (ft-ft)	94,1
10. Найбільша ширина лоба	118,0
11. Ширина основи черепа	140,0*
12. Ширина потилиці (ast-ast)	121,8*
30. Тім'яна хорда	99,5
Вираженість тім'яних бугрів	Слабко виражені
Висота соскоподібного виростка, за Гімсом і Еліотом	25,5 – 3 ст. (Алексеев, Дебец, 1964, с.82)
Виступання соскоподібного виростка	Середнє
31. Потилічна хорда	96,3
23а. Горизонтальна окружність черепа (через офріон)	625,0*
29. Лобна хорда	116,8
Рельєф війної області потилиці	Середній
Ступінь розвиненості зовнішнього потиличного виступу, за 6-бальною шкалою Брока	3
7. Довжина потиличного отвору (ba-o)	35,1
16. Ширина потиличного отвору	28,2
Висота вигину лоба	39,3
Висота носового відростка лобної кістки	9,6
Нахил лоба	Б) Похилий ("наклонный")
Лобні горби	Гомірно виражені
Надбрівні дуги (ступінь їх видовженості)	Не доходять до середини верхньоорбітальних країв
Розвиток надпереносся, за 6-бальною шкалою Мартіна	II
Ступінь виступання надбрівних дуг	Слабке (с.50)
Надочні трикутники	Сплощені
Контур зводу черепа з боку лоба (за Лебединскою, Балуєвою, Давидовою)	Б ("округлый")
Форма черепа зверху (за Серджи)	Б) овоїдна
45. Виличний діаметр (zy-zy)	150,0
Глибина іклової ямки	Зліва - 2,7; справа - 3,3.
40. Довжина основи обличчя (ba-pr)	100,0
48. Верхня висота обличчя	81,5*
47. Загальна висота обличчя (n-gn)	130,7
43. Верхня ширина обличчя	108,4
46. Середня ширина обличчя	108,4*
Загальний лицевий кут	—
55. Висота носа (n-ns)	58,8*
54. Ширина носа	25,6
Довжина носових кісток	27,0
Форма спинки носових кісток у профілі	А) рівномірно вигнута
Форма носової вирізки черепа	III
Передньо-носова вість (за Броком, 1-5)	3
Форма нижнього краю грушоподібного отвору	Б) з передньо-носовими ямками – Fossae praenasales
51. Ширина орбіти від mf	45,8 (прав.); 44,7 (лів.)
Ширина орбіти від d	44,1 (прав.); 42,6 (лів.)
Біорбітальна ширина	103,1
52. Висота орбіти	37,6 (прав.); 37,2 (лів.)
Форма орбіт, за М.М.Герасимовим	Б) округла
Форма надочного краю і відповідна їй форма складки верхнього віка	А) надочний край округлий
Надочний край: загострений чи притуплений	Надочний край притуплений, підочний край притуплений
Підочний край: загострений чи притуплений	
Напрямок верхнього медіального гребішка	Б) до переднього сльозного краю
Профілювання орбіт, за М.М. Герасимовим	Вертикальна
60. Довжина альвеолярної дуги	58,7
61. Ширина альвеолярної дуги	70,3
62. Довжина неба (до стафіліона)	45,6
63. Ширина неба	43,0

68(1). Довжина нижньої щелепи від виростків	113,8
79. Кут гілки нижньої щелепи	124°
68. Проекційна довжина від кутів	83,2
70. Висота гілки	64,5
71а. Найменша ширина гілки	41,2
65. Виросткова ширина	131,9*
66. Кутова ширина (бігоніальна ширина)	112,8
67. Передня ширина	52,0
69. Висота сімфіза	35,8
69(1). Висота тіла	33,0
69(3). Товщина тіла	15,5
Виступання підборіддя (0-4 бали, за Броком)	2 бали
Форма нижнього краю щелепи	"Округло-угловата" (рос.)
Характер прикусу	Гсалідонтія – ножицеподібний

Вказівники:

Назви вказівників	Величини
Черепний	75,13 — мезокранія, з тенденцією до доліхокранії
Висотно-повздовжній	68,78 — хамекранія
Висотно-поперечний	91,54 — тапейнокранія, з тенденцією до метріокранія
Лобно-поперечний	66,28 — мезозем
Лобний (широтний)	79,74
Потилично-поперечний	85,77
Вказівники лицевого скелета: 1) верхнелицевий: 2) загальнолицевий:	1) 54,3 — мезен 2) 87,1 — мезопрозопія, з тенденцією до лептопрозопії (середньошироке обличчя, з тенденцією до широкого)
Краніофациальні вказівники: 1) вертикальний (висотний) краніофациальний: 2) поперечний краніофациальний: 3) лобно-вилічний:	1) 62,7 2) 105,6 3) 62,73
Орбітний	Справа — 82,1 Зліва — 83,2 Мезоконхія, з тенденцією до гіпсіконхії (середньовисокі орбіти, з тенденцією до високоорбітності)
Носовий	43,53 — (лепторіний) вузьконосий
Небний	94,3 — широке небо
Ємкість черепа (за Пірсоном):	1452,65 см ³
Ємкість черепа (за Манувріс):	1530,24 см ³

Треба зауважити, що більшість краніометричних показників у даного черепа є великими як для жінок, так і для чоловіків. Проте, зіставлення з краніометричними таблицями варіаційної статистики визначення статі В.І.Пашкової, даними таблиць краніометричних констант В.П.Алексєєва, Г.Ф.Дебеца, показало, що величини таких краніометричних параметрів як: ширина основи черепа, ширина потилиці (ast-ast), горизонтальна окружність черепа (через офріон), верхня висота обличчя, середня ширина обличчя, висота носу (n-ps), виросткова ширина — вказують на те, що череп, беззаперечно, належить чоловікові.

Розміри та співвідношення мозкової і лицевої частини черепа чоловіка дозволяють охарактеризувати його як мезокранний (черепний вказівник — 75,13), з виразною тенденцією до доліхокранії, дуже низький —

як у сагітальній, так і у фронтальній площинах, з середньошироким лобом, середньою шириною верхньої частини обличчя (мезен), навіть — з тенденцією до лептена (вузького обличчя у верхній частині). Така вузькість верхньої частини утворює відчутний контраст з дуже широкою середньою частиною обличчя цієї людини. Вилічний діаметр — максимально великий для чоловічих черепів -150,0 мм. Така комбінація верхнього і середнього поверхів обличчя дає, так званий, орбікулярний тип обличчя (*Лебединская, 1998, с.59*), що часто зустрічається у представників монголоїдної раси. Цей расовий тип у даного черепа відчутно підкреслений і достатньо високими округлої форми орбітами, і малими величинами глибини іклової ямки.

Разом із тим, великі розміри загальної висоти лицевої частини черепа (130,7 мм)

Табл. 2. Стан облітерації черепних швів черепа з поховання 4, за Сімпсоном (у балах).

№ п/п	Назви швів	Ступінь облітерації	Відповідний облітерації вік
1.	Метопічний	4	> 30 років
2.	Корональний	Справа не зарощений — 0, зліва — 4, разом — 2.	< 50-60 років
3.	Сфенофронтальний	Справа — не заріс повністю — 1, зліва заріс повністю — 4.	< 50-60 років
4.	Сагітальний	Заросла більша половина (2/3), не заросла ділянка — S3 — 50 років.	< 50 років
5.	Ламбдоподібний	Справа — 2, зліва — 3 — 50-60 років, не заросли повністю нижня частини шва L3 справа — (1 < 40-50 років), зліва L3 — (3 - < 60 років).	45-50 років < 60 років

Висновок: вік 45-50 років.

Табл. 3. Стан облітерації черепних швів черепа з поховання 4, за Олів'є (у балах).

№ п/п	Назви швів	Ступінь облітерації	Відповідний облітерації вік
1.	Метопічний	4	> 20-30 років
2.	Корональний	Справа не зарощений — 0, зліва — 4, разом — 2.	< 70 років
3.	Сфенофронтальний	Справа — не заріс повністю — 1, зліва заріс повністю — 4.	< 70 років
4.	Сагітальний	Заросла більша половина (2/3), не заросла ділянка — S3, S4 — 45-60 років.	< 45-60 років
5.	Ламбдоподібний	Справа — 2, зліва L1 — 3 — 25-70 років, не заросли повністю нижня частини шва L3 — (1 < 60 років), зліва L3 — 3 бали — (< 60 років).	45-50 років < 60 років
6.	Темпоральний (скроневий)	Справа і зліва — 2.	< 65 років

Висновок: вік 44-50 років.

та її ширини (150,0 мм), в пропорційному співвідношенні із відповідними параметрами мозкового черепа, дають дуже великі величини вертикального і поперечного краніофациального вказівників (62,7 і 105,6 — відповідно), що вказує на значну домінанту лицевої частини черепа над мозковою у даного індивіда.

Цікавим контрастом з масивним у цілому обличчям цього чоловіка та виразною монголоїдністю середнього поверху є те, що ніс у нього, хоч і достатньо довгий (висота 58,8 мм), але надто вузький. Нижня щелепа — міцна велика, висока і широка, що доповнює враження масивності і міцні будови обличчя цієї людини.

Визначення віку на момент смерті індивіда.

Визначення віку проводилося шляхом вивчення стану зарощення черепних швів (за Сімпсоном, Олів'є) та зіставлення цих даних з вивченням стану стертості зубів (за М.М.Герасимовим (*Герасимов, 1955, с. 121*), Новотним, Ішканом, Сузаном (*Novotny, Iskan, Loth, 1993, p. 71-88*)). Одержані результати зіставлялися також з даними вивчення стану великих суглобів кінцівок скелету.

Зубна формула індивіда з поховання 4 кургану № 11:

87654321 12345678

87654321 12345678

Висновок. Таблиця 4 надає уявлення про відчутну нерівномірність природної руй-

Табл. 4. Опис стану зубів. Ступінь природної руйнації зубів верхньої щелепи (за М.М.Герасимовим).

Справа			Зліва		
Верхня щелепа					
Зуби	Ступінь руйнації	Вік фізіологіч.	Зуби	Ступінь руйнації	Вік фізіологіч.
8 зуб (III моляр)	0	18 років	8 зуб (III моляр)	0	18 років
7 зуб (II моляр)	0	18 років	7 зуб (II моляр)	0	18 років
6 зуб (I моляр)	1 бали	18-20 років	6 зуб (I моляр)	1 бали	18-20 років
5 зуб (II премоляр)	2 бали	20-25 років	5 зуб (II премоляр)	2 бали	20-25 років
4 зуб (I премоляр)	2 бали	25-30 років	4 зуб (I премоляр)	2 бали	25-30 років
3 зуб (ікло)	3 бали	35-40 років	3 зуб (ікло)	3 бали	35-40 років
2 зуб (II різець)	3-4 бали	45-50 років	2 зуб (II різець)	3 бали	45-50 років
1 зуб (I різець)	3-4 бали	45-50 років	1 зуб (I різець)	3-4 бали	45-50 років

нації зубів верхньої щелепи. При помітній стертості різців, майже не стертими залишилися корінні зуби. Можна припустити, що таку нерівномірну картину зношеності зубів дало значно менше вживання їжі, що потребувала перетирання, і більше — розрізання (задіяність різців та іклів). У даному випадку вік визнається за найбільшою ступінню стертості, — тобто, 45-50 років, що відповідає визначенню віку і за черепними швами.

Оцінка віку, за ступінню природної руйнації зубів, за методикою Новотного, Ішкана, Сузана, відповідно дещо менша — 24-30 років.

Загальний висновок: чоловіку з поховання 4 кургану № 11 поблизу Волошиного на момент смерті було 44-50 років.

Етнічна ідентифікація кочівника (поховання 4, курган № 11)

Мета дослідження.

Метою дослідження було встановлення найбільш вірогідної етнічної належності кочівника з поховання 4.

Матеріали та методи дослідження.

Етнічна ідентифікація проводилася шляхом первинного статистичного аналізу і зіставлення параметрів піддослідного черепа та параметрів черепів з контрольних серій різних етнічних груп. При аналізі враховувалася як відповідність окремих параметрів між серіями, так і відповідність черепних вказівників між дослідним черепом і черепами контрольних груп. Вивчалися і зіставлялися між собою комбінації окремих черепних показників, що репрезентували мозковий і лицевий черепи. Таке зіставлення дозволяло отримати уявлення не тільки про подібність величин чи груп величин краніометричних ознак черепа похованого у кургані поблизу Волошиного і черепів контрольних груп між собою, а й оцінити подібність чи відмінність пропорцій у будові їх мозкового та лицевого черепів. Подібний аналіз вдало використовувався Т.С.Кон-

дукторовою (Кондукторова, 1979, с.80-81) і С.І.Круц (Круц, 1984, 206 с.) при встановленні етнічної спорідненості населення доби раннього заліза і бронзового віку відповідно. У цьому обстеженні краніометричні показники волошинського черепа зіставлялися з краніометричними показниками етнічних груп, пов'язаних із піддослідним черепом етнічно, територіально й історично.

Так, зокрема, для проведення етнічної ідентифікації краніометричні показники і вказівники черепа з поховання 4 кургану № 11 зіставлялись з відповідними параметрами чоловічих серій контрольних груп. Всього контрольних груп налічувалось 38: із них — 13 були черепами і серіями чоловічих черепів тюркських кочівників-конфедератів Давньої Русі. Черепи цієї частини контрольних груп належали змішаному євразійському кочовому населенню Східноєвропейського степу; 4 серії чоловічих черепів репрезентували етноси Центральної Азії і Далекого сходу, вказуючи на типові риси будови черепа й обличчя, властиві для різних підтипів великої монголоїдної раси; типові риси будови черепа і обличчя, властиві для великої європеїдної раси, надали серії та окремі черепи слов'янських племен і скандинавських етносів — 7 слов'янських і 5 скандинавських контрольних груп*.

Крім цього, краніометричні ознаки черепа з поховання 4 зіставлялись із черепами стародавнього населення Степової України доби бронзи: носіями ямної, катакомбної, зрубної культур та культури багатовапеликової кераміки, а також із краніометричними показниками населення скіфо-сарматської епохи — 5 груп.

Етнічна ідентифікація складалася з двох етапів:

1) расова ідентифікація, до завдань якої входило вивчення наближеності краніометричних параметрів піддослідного черепа до одного з великих расових типів, або до

* Скандинавські серії — як представники європейського морфологічного типу — були обрані тому, що, крім слов'янських племен, саме скандинави, із усіх відомих у середньовіччі європейських етносів, найбільш часто контактували із населенням Київської Русі та Східноєвропейських степів.

змішаного типу. В такій ідентифікації групами контролю виступали: а) монголоїдна група, параметри серій чоловічих черепів монголів, чукчів, китайців, айнів (*Чебоксаров, 1947, с. 70*) — всього 4 групи; б) європеїдна група, яку репрезентували: параметри серій чоловічих черепів доби заліза із Швеції, параметри серій чоловічих черепів доби заліза із Данії (*Steffensen, 1953; Шведда, Кондукторова, 1979*), параметри серій чоловічих черепів доби заліза із Норвегії (*Кондукторова, 1973, с. 84*) — всього 5 груп; в) змішана європеїдно-монголоїдна група метисованого кочового населення Східноєвропейських степів за доби середньовіччя — група кочівників VIII-XVI ст., а також параметри серій чоловічих черепів із Верхньо-Салтівського могильника VIII-XI ст., Злівкінського некрополя VIII-XI ст., слов'ян із курганів околиць Саркелу на Дону X-XI ст., Маяцького городища (*Дебец, 1948, с. 251-258*); параметри серій чоловічих черепів з татарських (ногайських) поховань Тираспольського повіту XV-XVII ст., курганів X та XII ст. у Дніпропетровській і Харківській областях, татарського цвинтаря XV ст. в Тягинці поблизу Херсону (*Дебец, 1948, с. 261-265*). До цієї ж контрольної групи були включені окремі черепи тюркських кочівників з індивідуально великими краніометричними показниками, подібними до величин черепа, що досліджувався, зокрема, черепи: золотоординця з поховання поблизу с. Шушвалівка Глобинського району Полтавської обл. (*Горбенко, 1994, с. 84-85*), чоловіка хозаро-аланського часу з Мощевої балки на Кубані, інв. №№ 1605 і 1607 (*Дебец, 1948, прил. 37*), тюркських кочівників з Бердянська і Суклеї, інв. № 5001-54 (*Дебец, 1948, прил. 36*), а також череп чоловіка із серії мордві-мокші Буртського могильника XVIII ст., інв. № 53 (*Дебец, 1948, прил. 28, с. 386-387*). Всього: 13 контрольних груп;

2) власне територіально-етнічної ідентифікації, коли краніометричні параметри черепа зіставлялися з краніометричними параметрами населення Східноєвропейських степів, Лівобережної України і суміжних

територій. На цьому етапі дослідження як контрольні групи використані параметри серій чоловічих черепів носіїв різних археологічних культур Степової України доби бронзи: з поховань ямної, катакомбної культур, культури багатоваликової кераміки, зрубної культури (*Круц, 1984, с. 12, 14, 34, 36, 48, 50, 62, 64*); параметри серій чоловічих черепів степового населення скіфо-сарматської епохи, лісостепового населення цього ж часу Середнього Придніпров'я, середні величини розмірів чоловічих черепів скіфів із Неаполя Скіфського, сарматів Півдня України (*Кондукторова, 1972, с. 56-59*). Враховані і параметри серій слов'янських чоловічих черепів представників сільського населення Русі: сіверян, древлян, переяславських і київських полян (*Т.И. Алексеева, 1973*) (*Кондукторова, 1979, с. 90*). Як і у випадку расового аналізу, крім середніх параметрів серій черепів слов'ян, як контрольні групи для зіставлення, були використані величини краніометричних показників окремих черепів слов'ян, близьких за величинами до піддослідного черепа, зокрема: череп сіверянина з Переяславця, інв. № 2275 — один із найбільших (*Дебец, 1948, прил. 28, с. 382-383*), череп древлянина з Волині — із Беляєва (*Дебец, 1948, прил. 28, с. 384-385*), череп новгородця IX ст., інв. № 8331 (Хрепле, курганний могильник). Всього: 16 контрольних груп (*Дебец, 1948, прил. 28, с. 386-387*).

Результати етнічного ідентифікаційного дослідження

За багатьма описовими краніологічними ознаками череп чоловіка з поховання 4 кургану № 11 може характеризуватися як виразно монголоїдний, про що свідчать, зокрема, такі ознаки, як округла форма орбіт, горизонтальне їх профілювання, мала глибина іклової ямки (*Пашкова, 1963, с. 28-29*), сплюсненість передньої стінки верхньощелепної (гайморової) пазухи, невиразність глабели і, в цілому, нерізко окреслені межі переходу лобної області до носової, помітно великий виличний діаметр і т. ін. Проте, при загальному зіставленні величин краніометричних показників даного черепа з по-

казниками типових черепів монголоїдів були виявленні помітні відмінності як в абсолютних величинах краніометричних показників, так і в деяких важливих пропорціях черепа, що не дозволило вважати череп з поховання поблизу Волошиного типово монголоїдним.

1. Расова ідентифікація:

А. Монголоїдні групи:

Зіставлення краніометричних показників з контрольними групами, які репрезентують велику монголоїдну расу, довело, що найбільшу відповідність краніометричні показники даного черепа мають з черепами чукч — представниками Північноазійського типу великої монголоїдної раси. Подібними є величини найменшої ширини лоба (94,1 та 94,5)*, глибини іклової ямки (2,7 і 2,03) і верхньої висоти обличчя (81,5 та 77,8). Разом із тим, черепа чукч вищі від піддослідного черепа (висотний діаметр 130,0 у дослідного і 135,5 у черепів чукч), зате висотний діаметр майже співпадає з середніми величинами, властивими для черепів монголів — 130,0-131,5. Впадає в очі, що дослідний череп майже подібний до монголоїдних черепів саме у величинах краніометричних показників обличчя, і відчутно відрізняється від них — у розмірах мозкової частини черепа, крім, хіба що, висоти. Так, черепи всіх монголоїдних груп значно коротші і вищі, ніж волошинський череп. Виняток складають лише черепи монголів, які також дуже низькі, але більш широкі (поперечний діаметр — 151,5).

За черепними пропорціями, які відбиваються у величинах черепних вказівників, череп з поховання 4 теж найближче підходить до черепів монголів і чукч. З монголами його споріднюють величини висотно-повздожнього вказівника (68,78 та 71,4), висотно-поперечного показника (91,54 та 87,2), що вказують на низьку висоту як піддослідного черепа, так і черепів монголів у сагітальній і фронтальній площинах. Але, якщо черепи монгольської серії брахі-

кранні (черепний вказівник — 82,0), то череп з поховання 4 кургану № 11 — мезокранний, із помітною тенденцією до доліхокранії (черепний вказівник — 75,13). Найбільш подібні, за черепним вказівником, до піддослідного черепа чукч (черепний вказівник — 76,5), котрі також мезокранні, але ближче до доліхокранних, ніж до брахікранних. Череп із кургану поблизу Волошиного має відповідності з черепами чукч також і в величинах важливих лицевих показників: орбітного, (87,32 і 84,9 — відповідно) та носового (41,6 — 45,8). Тобто, середні за висотою орбіти, як у піддослідного черепа, так і в черепів чукч мають тенденцію до високоорбітності, причому волошинський череп має навіть більш високі орбіти. Якщо ж більшості монголоїдів притаманні середньоширокі носи — мезорінні, то саме чукчі — як представники Північноазійського типу великої монголоїдної раси — вузьконосі, подібно до людини з поховання 4 кургану № 11.

Висновок. Череп з поховання 4 кургану № 11 не є типовим для великої монголоїдної раси, проте в його рисах, перш за все, у будові лицевого відділу, простежуються помітні монголоїдні домішки, що особливо помітно за будовою орбіт, їх висотою, високолицістю, широтою вилиць. Єдиним помітним слідом монголоїдного впливу у будові мозкового черепа є те, що череп досить низький (це властиво для монгольських черепів). У цілому пропорції мозкового черепу помітно відмінні від аналогічних пропорцій представників монголоїдної раси. Найбільше відповіностей у величинах краніометричних показників для черепа з кургану поблизу Волошиного спостерігається з монголоїдами Північноазійського типу великої монголоїдної раси.

В. Європеїдні групи:

Зіставлення краніометричних показників і вказівників піддослідного черепа з контрольними групами європеїдних черепів показало найбільшу відповідність у величинах повздожнього і поперечного

* Перша цифра подає величину для черепа з поховання 4 кургану № 11 поблизу Волошиного, друга — контрольну у групі.

показників (повздовжні діаметри — 189,0 і 188,2; 190,7; 188,5; 190,8; 190,8; поперечні діаметри — 142,0 і 141,6; 140,4), найменшої ширина лоба — (94,1 і 95,8; 96,7), і, відповідно, черепного вказівника (75,13 і 75,3), тобто, в будові саме мозкового черепу. За висотним діаметром, переважна більшість європеїдних черепів також відрізняється від волошинського черепа. Європеїдні черепи більш високі, лише висотний діаметр черепів данів доби заліза трохи наближається до висотного діаметра черепа з поховання 4 кургану № 11 (130,0 і 132,8).

Натомість величини лицевих показників черепа з поховання поблизу Волошиного і, відповідно, будова та пропорції обличчя, відмінні від європейських скандинавських серій (верхня висота обличчя — 81,5 і 69,7; 69,1; 69,5; 71,0; висота орбіти — 37,2 і 32,2; 33,0; 33,8).

Висновок. Підослідний череп не є черепом, типовим для великої європеїдної раси, проте, в його рисах, перш за все, у будові лицевого черепу, простежується помітна європеїдна домішка, що особливо проявляється в будові мозкового черепа. В цілому пропорції мозкового черепа помітно ближчі до пропорцій мозкового черепа представників європеїдної раси. Найбільше відповідностей знаходимо у величинах краніометричних показників з європеїдами Північноєвропейського типу великої європеїдної раси. Відмінності полягають у величинах показників, що репрезентують лицевий відділ, і, відповідно, у будові обличчя. Череп з поховання 4 кургану № 11 має вузькіший лоб, ширше і довше обличчя, більш високі орбіти, вузькіший і видовженіший ніс, ніж у представників європеїдної раси.

Табл. 5. Краніометричні показники черепа з поховання 4 кургану № 11, у порівнянні з краніометричними індивідуальними показниками чоловічих черепів хозарсько-аланського часу Мощевої балки (Кубань), тюркських кочівників Подніпров'я і татар-ногайців Придністров'я.

Краніометричні показники	Череп кочівника з пох. 4 кург. № 11 поблизу Волошиного (мм, бали)	Череп золотоординця з пох. біля с. Шушвалівка, Глобинського р-ну Полтавської обл. (Горбенко, 1994)	Череп чоловіка хазаро-аланського часу з Мощевої балки інв. №1607 (Дебец, 1948)	Череп чоловіка хазаро-аланського часу з Мощевої балки інв. №1605 (Дебец, 1948)	Череп кочівника з Бердянська (Дебец, 1948)	Череп тюркського кочівника з Суклеї інв. №5001-54 (Дебец, 1948)
1. Повздовжній діаметр (g-op)	189.0	181,0	191.0*	201,0	187.0	184,0
1в. Повздовжній діаметр від офрїона	188,0	180,0	-	-	-	-
8. Поперечний діаметр (eu-eu)	142,0	152,0	137,0	145,0	139,0	150,0
17. Висотний діаметр базіон-брегма (ba-b)	130.0	129.0	139,0	153,0	133,0	132.0
5. Довжина основи черепа (ba-n)	108.0	100.0	109.0	110.0	104,0	103,0
9. Найменша ширина лоба (ft-ft)	94.1	99,0	93.0	98,0	86,0	100,0
45. Виличний діаметр (zy-zy)	150.0	142,0	134,0	142,0	132,0	138,0
40. Довжина основи обличчя (ba-pr)	100.0	93,0	102.0	96,0	100.0	101.0
48. Верхня висота обличчя	81.5	72,0	74,0	78.0	64,0	80.0
47. Загальна висота обличчя (n-gn)	130,7	123,0	-	-	-	-
55. Висота носу (n-ns)	58.8	54,0	54,0	56.0	47,0	60.0
54. Ширина носу	25,6	23,0	24.0	24.0	30,0	26.0
51. Ширина орбіти від mf.	45,8 (прав.) 44,7 (лів.)	46.0 (лів.)	40,0 (лів.)	44.0 (лів.)	39,0(лів.)	39,0 (лів.)
Ширина орбіти від d	44,1 (прав.) 42,6 (лів.)	43.0 (лів.)	-	-	-	-
Біорбітальна ширина	103,1	106,4	-	-	-	-
52. Висота орбіти	37,6 (прав.) 37,2 (лів.)	35,0 (лів.)	39,0 (лів.)	36.0 (лів.)	37.0 (лів.)	38,0 (лів.)

* Підкреслені показники найбільш подібні за величинами у підослідного черепа та контрольних груп.

Вказівники:

Назви						
Черепний	75,13 – мезокранія, з тенденцією до доліхокранії	84,0 – брахікранія	71,7 – доліхокранія	72,1 – доліхокранія	74,4 – доліхокранія, з тенденцією до мезокранії	81,5 – брахікранія
Висотно-повздожній	68,78 – хамекранія (низький череп)	71,27 – ортокранія (середньовисокий)	72,3 – ортокранія (середньовисокий)	76,0 – гіпсікранія – високий в сагітальній площині череп	71,1 – ортокранія (середньовисокий)	71,7 – ортокранія (середньовисокий)
Висотно-поперечний	91,54 – тапейнокранія (низький у фронтальній площині череп), з тенденцією до метріокранія (середньовисокий по відношенню до ширини череп)	84,87 – тапейнокранія (низький у фронтальній площині череп)	101,4 – акрокранія (високий у фронтальній площині череп)	105,6 – акрокранія (високий у фронтальній площині череп)	95,7 – метріокранія	83,0 – тапейнокранія (низький у фронтальній площині череп)
Лобно-поперечний	66,28 – мезозем	65,13 – мезозем	71,5 – мегазем	67,6 – мезозем	64,7 – микрозем	66,7 – мезозем
Вказівники лицевого скелету: 1) верхнелицевий: 2) загальнолицевий:	1) 54,3 – мезен, з тенденцією до лептена 2) 87,1 – мезопрозопія, з тенденцією до лептопрозопії (середньо широке обличчя з тенденцією до широкого)	1) 50,7 – мезен 2) 86,6 – мезопрозопія	55,2 – лептен	55,0 – лептен	48,5 – еуріск (широколиций)	58,0 – лептен (вузьколиций)
Орбітний II	Від дакріона зліва: 87,32 – мезоконхія, з тенденцією до гіпсіконхії (середньо високі орбіти, з тенденцією до високоорбітності)	Від дакріона зліва: 76,1 – хамеконхія з тенденцією до хамеконхії (низькоорбітності)	Від дакріона зліва: 97,5 – виразна гіпсіконхія	Від дакріона зліва: 81,8 – мезоконхія	Від дакріона зліва: 94,9 – виразна гіпсіконхія	Від дакріона зліва: 97,7 – виразна гіпсіконхія
Носовий	41,6 – (лепторіний) вузьконосий	42,59 – (лепторіний) вузьконосий	44,5 – (лепторіний) вузьконосий	42,8 – (лепторіний) вузьконосий	63,8 – (хамерінія) – виразношироконосий	43,3 – (лепторіний) вузьконосий
Ємкість черепа (за Пірсоном):	1452,65 см ³	1468,65 см ³	1492,1 см ³	1710,74 см ³	1444,18 см ³	1493,69 см ³

С. Змішані групи:

Зіставлення краніометричних показників з контрольними групами, що представляють велику монголоїдну расу, довело найбільшу відповідність краніометричних даних з черепами чоловіків — мешканців городищ салтово-маяцького типу (подібні величини показників мозкового та лице-

вого черепа). Дуже подібними є величини повздожнього (189,0 і 187,0) і поперечного діаметрів (142,0 і 140,0), значення найменшої ширини лоба (94,1 та 93,0), глибини іклової ямки (2,7 і 2,0). Подібними є й величини черепного вказівника (75,13 і 74,86), що вказують на загальну видовженість черепа (рис.6,7).

Ще більше відповідностей у величинах краніометричних параметрів піддослідного черепа з окремими черепами тюркських кочівників Степової України доби пізнього середньовіччя (таблиця 5).

За черепними пропорціями, які відбиваються у величинах черепних вказівників, череп з поховання 4 також найближче підходить до черепів чоловіків хазаро-аланського часу з Мощевої балки та кочівників із Бердянська і Суклеї. Всі ці черепи видовженні: доліхокранні, або наближаються до доліхокранних. Лише череп із Суклеї брахікранний. Хоча саме череп чоловіка із Суклеї наближається до піддослідного і монгольських черепів малою величиною висотного діаметру. Решта черепів тюркських кочівників відзначаються більшою висотою. Ще більш відчутна подібність черепів цих контрольних груп з волошинським у будові лицевої частини. Орбіти високі, або середні, з тенденцією до високоорбітності, обличчя вузькі, ніс вузький. Тільки у кочівника із Бердянська ніс широкий. Треба зауважити, що саме у цих черепів величини висот орбіт максимально наближені, або навіть більші, ніж у волошинського (37,2 і 39,0; 36,0; 37,0; 38,0). У решті черепів висоти орбіт помітно менші. *Однією із істотних особливостей у будові лицевого черепа кочівника з Волошиного є його високолицість* (верхня висота обличчя дорівнює 81,5) *та велика довжина носу* (58,8). Цікаво також, що саме у черепів чоловіків з Мощевої балки та степовика із Суклеї спостерігаємо таку ж високолицість (верхня висота обличчя: 74,0; 78,0; 80,0) та велику величину висоти носу (n-ns): 54,0; 54,0; 60,0.

Подібна високолицість притаманна черепам деяких представників фіно-угорського етносу: мордві-мокші (висота верхньої частини обличчя — 79,0, висота носа — 54,0) (Дебец, 1948).

Висновок

Таким чином, під час порівняльного аналізу виявлено, що до величин краніометричних параметрів та пропорцій будови черепа з кургану поблизу Волошиного най-

більш близькі величини краніометричних показників і пропорцій обличчя саме метисного європеїдно-монголоїдного кочівницького населення Степової України часу Давньої Русі. З контрольними групами європеїдів піддослідний череп має наближені величини мозкового відділу черепа. З монголоїдними групами у кочівника з Волошиного найбільше співпадінь виявлено у величинах висоти черепа, пропорціях будови орбіт і ширини лоба, тобто, у краніометричних параметрах лицевого черепа.

2. Територіально-етнічна ідентифікація

1. Зіставлення краніометричних параметрів черепа з поховання 4 кургану № 11 поблизу Волошиного із краніометричними параметрами контрольних серій слов'янських черепів.

Дані первинного етапу етнічної ідентифікації — расової ідентифікації — певною мірою дозволили судити і про дещо вужчу територіально-етнічну ідентичність кочівника з Волошиного, зокрема, ідентифікувати його як одного із нащадків історичних хозар, що мешкали на сході Дніпровського Лівобережжя наприкінці I тис. н. е. Етнічно й антропологічно піддані колишнього Хозарського каганату були метисним монголоїдно-європеїдним населенням, тому, дійсно, могли мати в рисах своєї фізичної статури ознаки, притаманні обом великим расам. Але було б некоректно наводити гіпотезу про хозарське походження похованого у кургані № 11, не зіставивши величин краніометричних параметрів його черепа з відповідними величинами історичних слов'ян, найближчих північно-західних сусідів хозар, які мали з хозарами довготривалі етно-культурні контакти на протязі чверті тисячоліття. Таке зіставлення дало б змогу зрозуміти, чи є в особливостях будови обличчя і голови кочівника сліди етнічного впливу слов'ян.

Дані зіставлення краніометричних показників піддослідного черепа з відповідними краніометричними показниками представників слов'янських племен наводяться у таблиці 6.

Як видно з таблиці 6, підслідний череп у цілому не є типовим для черепів чоловіків із слов'янських серій. І, якщо в розмірах мозкового черепа ще спостерігається певна подібність, то у розмірах і пропорціях лицевого скелету — розбіжність очевидна. Але попередня расова ідентифікація показала, що якраз величини повздовжнього і поперечного діаметрів — є показниками, що свідчать про європеїдний етнічний вплив у генах цієї особи. Діаметри і пропорції лицевої частини черепа кочівника з Волошиного вказують на спорідненість із північно-азійським монголоїдним типом та змішаним метисним монголоїдно-європеїдним типом тюркських кочівників. Великі вертикальні діаметри дослідного черепа (верхня висота обличчя та висота носа), що мали відповідності у групі тюркських кочівників, як виняток, зустрічаються серед найбільших черепів представників слов'ян, і тому не є типовими для слов'янського населення. Орбіти слов'ян відчутно менших розмірів, низькі, тоді

як у черепа з околиць Волошиного орбіти великих розмірів і високі. Носи чоловіків слов'янських серій коротші і ширші, тоді як в кочівника з кургану № 11 поблизу Волошина ніс вузький і видовжений. Лише середньовузьке обличчя у верхній частині притаманне як слов'янським черепам, так і підслідному черепу, що може вказувати на певну незначну етнічну близькість. Проте, якщо найменша ширина лоба в слов'янських серіях вар'ює від 95,8 до 100,0 (в середньому, близько 96,3), то у черепа з поховання 4 кургану № 11 цей показник менше 94,1. Більші величини глибин іклової ямки у слов'янських черепів дає помітно інший рельєф середньої частини обличчя. В цілому, зіставлення підслідного черепа з контрольними черепами слов'янських серій вказує, що слов'янський етнічний вплив для цієї людини не є помітним і виявляється переважно у розмірах мозкового черепа, де й раніше, для цієї людини, фіксувалися спільні з європеїдною расою риси. Тобто, цей європеїдний компонент у гено-

Табл. 6. Краніометричні показники черепів з поховання 4 кургану № 11 поблизу Волошиного, золотординця з поховання поблизу Шушвалівки, у порівнянні з краніометричними показниками чоловічих черепів слов'ян рубежу I-II тис. н.е.

Краніометричні показники	Череп кочівника з пох. 4 кург. № 11 з околиць Волошиного на Полтавщині (мм, бали)	Середні величини розмірів чоловічих черепів сіверян (Т.И.Алексеева, 1973)	Череп сіверянина із Переяславця (Дебец, 1948) (один із найбільших)	Середні величини розмірів чоловічих черепів древлян (Т.И.Алексеева, 1973)	Середні величини розмірів чоловічих черепів полян переяславських (Т.И.Алексеева, 1973)	Середні величини розмірів чоловічих черепів полян кийвських (Т.И.Алексеева, 1973)	Череп древлянина з Волині, із Бєлєва (Дебец, 1948) (один із найбільших)
1. Повздовжній діаметр (g-op)	189.0	187.7	189.0	187.9	186,6	183,5	197,0
8. Поперечний діаметр (eu-eu)	142,0	135,7	147,0	142.6	138,1	139,2	138,0
17. Висотний діаметр базіон-брегма (ba-b)	130.0	136,7	139,0	139,7	134,9	134,8	135,0
5. Довжина основи черепа (ba-n)	108.0	101.5	108.0	102.7	102.3	103.1	101.0
9. Найменша ширина лоба (ft-ft)	94.1	96,5	97.0	98,6	96,3	95.8	107.0
45. Виличний діаметр (zy-zy)	150.0	-	135,0	136,6	132,5	132,0	141,0
Глибина іклової ямки	зліва -2.7; справа-3.3.	4,8	4,0	-	6,23	-	3
40. Довжина основи обличчя (ba-pr)	100,0	98.3	103,0	97,8	98,6	98,3	100.0
48. Верхня висота обличчя	81.5	67,7	76.0	72,0	69,8	68,0	77.0
47. Загальна висота обличчя (n-gn)	130.7	-	-	-	-	-	-
55. Висота носа (n-ns)	58,8	48,8	53,0	-	-	-	53,0
54. Ширина носа	25.6	25.7	25.0	24.7	25.1	25.3	25.0
51. Ширина орбіти від mf.	45,8 (прав.) 44.7 (лів.)	42,6 (лів.)	40,0 (лів.)	41,7 (лів.)	41,0 (лів.)	40,7 (лів.)	38,0 (лів.)
51a. Ширина орбіти від d	44,1 (прав.) 42.6 (лів.)	39,2 (лів.)	-	39,2 (лів.)	39,0 (лів.)	-	-
52. Висота орбіти	37,6 (прав.) 37,2 (лів.)	31,6 (лів.)	33,0 (лів.)	32,0 (лів.)	31,7 (лів.)	32,5 (лів.)	32,0 (лів.)

Вказівники:

Назви							
Черепний	75.13 - мезокранія	73,0 - доліхокранія	77,8 - мезокранія	75,9 - мезокранія	74,1 - доліхокранія	75,9 - мезокранія	70,1 - доліхокранія
Висотно-повздожній	68,78 - хамекранія (низький череп)	72,0 - ортокранія (середньо високий)	73,5 - ортокранія (середньо високий)	74,3 - ортокранія (середньо високий)	74,1 - ортокранія (середньо високий)	73,5 - ортокранія (середньо високий)	68,5 - хамекранія (низький череп)
Висотно-поперечний	91,54 - тапейнокранія (низький у фронтальній площині черепа), з тенденцією до метріокранія (середньовисокий у відношенні до ширини)	95,8 - метріокранія (середньо високий у фронтальній площині черепа)	94,6 - метріокранія (середньовисокий у фронтальній площині черепа)	98,0 - акрокранія	97,2 - метріокранія (середньо високий у фронтальній площині черепа)	96,8 - метріокранія (середньо високий у фронтальній площині черепа)	97,8 - метріокранія (середньо високий у фронтальній площині черепа), з тенденцією до акрокранії
Лобно-поперечний	66,28 - мезозем	71,3 - мегазем	66,0 - мезозем	69,1 - мезозем, з тенденцією до мегазему	69,8 - мезозем, з тенденцією до мегазему	68,8 - мезозем	79,3 - гіпермегазем
Вказівники лицевого скелету: 1)Верхньолицевий:	1) 54,3 - мезен, з тенденцією до лептена	51,6 - мезен, з тенденцією до еуріена (широколицього)	56,3 - лептен - вузьколиций	52,7 - мезен	52,9 - мезен	51,5 - мезен	54,6 - мезен, з тенденцією до лептена
Орбітний	Орбітний II - від дакріона зліва - 87,32 - мезоконхія , з тенденцією до гіпсіконхії (середньовисокі орбіти, з тенденцією до високоорбітності)	Орбітний II - 74,2 - хамеконхія - низькі орбіти	Орбітний II - від дакріона - 82,5 - хамеконхія - низькі орбіти, з тенденцією до мезоконхії	Орбітний II - від дакріона - 76,7 - хамеконхія	Орбітний II - від дакріона - 77,7 - хамеконхія	Орбітний II - від дакріона - 79,0 - хамеконхія	Орбітний II - від дакріона - 84,2 - мезоконхія , з тенденцією до хамеконхії - низькі орбіти
Носовий	41,6 - (лепторіний) вузьконосий	51,5 - хамерінія - платірінія - широконосі.	47,2 - мезорінія середньоширокий , з тенденцією до (лепторіний) вузьконосий	48,7 - мезорінія	50,0 - мезорінія	51,0 - хамерінія - платірінія - широконосі	47,2 - мезорінія - середньоширокий , з тенденцією до (лепторіний) вузьконосий
Небний	94,3 - широке небо.	88,3 - широке небо	-	-	85,3 - широке небо, з тенденцією до середнього	-	
Ємкість черепа (за Пірсоном):	1452,65 см³	1450,77 см³	1551,85 см ³	1520,29 см ³	1449,29 см³	1440,49 см³	1500,84 см ³

типі даної особи більше свідчить, загалом, про європеїдний тип частини її предків, але,

навряд чи, дозволяє пов'язувати цей вплив безпосередньо із слов'янами чи з норманами.

2. Зіставлення краніометричних параметрів піддослідного черепа із краніометричними параметрами контрольних серій черепів чоловіків скіфо-сарматського часу.

Зіставлення краніометричних параметрів черепа з околиць Волошиного із відповідними краніометричними параметрами серій чоловіків скіфо-сарматської доби, показало в цілому значну відмінність величин краніометричних показників, що репрезентують мозковий череп у піддослідного і в черепів контрольних груп. Відмінності простежуються і в будові лицевого черепа. Лише середні величини розмірів лицевого відділу черепа у скіфів з Неаполя Скіфського, такі, як висотний діаметр (ba-b) — 129,0; найменша ширина лоба (ft-ft) — 93,5; довжина основи обличчя (ba-pr) — 100,0, наближаються до відповідних у черепа з поховання 4 кургану № 11. Проте, інші важливі діаметри лицевого черепа помітно відрізняються від відповідних діаметрів лицевого відділу черепа волошинського кочівника.

Зіставлення між собою черепних вказівників волошинського та черепів скіфів зі складу контрольних груп показало подібність величин черепного вказівника, тобто, подібність пропорцій довжини и широти (сарматські черепи мезокранні — черепний вказівник 79,5), але за висотою черепи скіфів вище, ніж піддослідний, натомість сарматські черепи також тапейнокранні (висотно-поперечний вказівник 90,2). Такі важливі вказівники, як орбітний і носовий, що репрезентують лицевий череп, відмінні і у черепа з поховання 4 кургану № 11, і в більшості скіфських серій, а також у сармат. Відчутна подібність у пропорціях овалу обличчя для піддослідного черепа фіксується таки із серією скіфських черепів з Причорноморських степів, які також мали середньошироке лице, з тенденцією до видовженості (верхньолицевий вказівник волошинського — 54,3, у скіфів цієї групи — 54,0). Лише у мешканців Неаполя Скіфського величина робочого вказівника I наближається до величини цього ж вказівника у піддослідного черепа (83,2 і 80,9); у решти черепів

скіфських та сарматських серій орбіти більш низькі (величини вказівника — від 77,9 до 79,0). У всіх черепів контрольних скіфських і сарматської серій носи або середньоширокі, або широкі, як, наприклад, у скіфів із об'єднаної групи (носовий вказівник — 52,3), тоді як у чоловіка з поховання № 4 ніс вузький (носовий вказівник — 41,6).

Проведений аналіз не дозволяє фіксувати пряму етнічну спорідненість між піддослідним черепом і черепами чоловіків скіфо-сарматського часу території Степової України. Проте, більша подібність деяких краніометричних показників скіфів з Неаполлю Скіфського, порівняно із відповідними показниками в інших скіфських груп, із показниками черепа з Волошиного, не дає підстави виключати цю групу із уваги в наступному аналізі.

3. Зіставлення краніометричних параметрів піддослідного черепа із краніометричними параметрами контрольних серій черепів чоловіків епохи бронзи.

Найбільш несподіваний і цікавий результат дало зіставлення краніометричних показників піддослідного черепа з контрольними групами, що представляли населення Степової України доби бронзи, — серіями чоловічих черепів ямної, катакомбної, зрубної культур та культури багатоваликової кераміки, описаних у дослідженні С.І.Круц (*Круц, 1984, 206 с.*). Результати зіставлення подає таблиця 7.

З таблиці 7 одразу ж впадає у вічі велика подібність величин краніометричних параметрів піддослідного черепа і майже всіх відповідних параметрів 4-х контрольних груп. Найбільше подібних величин краніометричних показників дає серія черепів чоловіків ямної культури — 16 показників, найменше — 7 величин — серія черепів чоловіків зрубної культури. Помітні близькі величини, що репрезентують як мозковий череп (повздовжні діаметри: 189,0 і 187,2; поперечні діаметри: 142,0 і 140,3, 142,7), так і близькі величини для лицевого черепа (величини найбільшої ширини лоба: 118,0 і 120; 119,4; 117,8; довжини основи

Табл. 7. Краніометричні показники черепа з поховання 4 кургану № 11, у порівнянні з краніометричними показниками чоловічих черепів з краніометричних серій населення Степової України доби бронзового віку.

Краніометричні показники	Череп кочівника з пох. 4 кургану № 11 поблизу Волошиного, Полтавщина (мм, бали)	Середні розміри чоловічих черепів з поховань ямної культури (Круц, 1984)	Середні розміри чоловічих черепів з поховань катакомбної культури (Круц, 1984)	Середні розміри чоловічих черепів з поховань зрубної культури (Круц, 1984)	Середні розміри чоловічих черепів з поховань культури багатовапелкової кераміки (Круц, 1984)
1. Повздовжній діаметр (g-op)	189.0	193,2	187.2	192,9	193,8
1в. Повздовжній діаметр від офріона	188.0	188.8	184.2	190.0	190.6
8. Поперечний діаметр (eu-eu)	142.0	140.3	142.7	136,6	135,0
17. Висотний діаметр базіон-брегма (ba-b)	130,0	140,1	138,0	141,4	138,6
5. Довжина основи черепа (ba-n)	108.0	108.5	105.6	110.4	106.8
9. Найменша ширина лоба (ft-ft)	94,1	99,5	99,0	96.6	98,8
10. Найбільша ширина лоба	118.0	119.4	121.2	114,2	117.8
11. Ширина основи черепа	140,0	125,3	127,4	120,3	121,3
12. Ширина потилиці (ast-ast)	121,8	110,6	112,2	111,9	110,5
30. Тім'яна хорда	99,5	-	-	-	-
Висота соскоподібного виростка, за Гімсом і Еліотом	25.5 мм - 3 ст. (Алексеев, Дебец, 1964, с.82; Лебединская, 1998, с.45)	23.6 мм - 3 ст.	23.7 мм - 3 ст.	22,4 мм - 3 ст.	23.7 мм - 3 ст.
Виступ соскоподібного виростка	Середній	-	-	-	-
31. Потилічна хорда	96.3	99,5	96.0	97.7	96.1
23а. Горизонтальна окружність черепа (через офріон)	625,0	539,0	529,6	-	537,4
29. Лобна хорда	116.8	113.5	112,3	113.9	114.5
7. Довжина потиличного отвору (ba-o)	35.1	36.4	37.0	37.3	39,7
16. Ширина потиличного отвору	28.2	30.3	30.6	29.5	30.1
Висота вигину лоба	39,3	25,2	24,5	24,5	24,5
Нахил лоба	Б) Похилий (Лебединская, 1998, с.48)	В) Слабко втікаюча	Б) Похилий (Лебединская, 1998, с.48)	Б) Похилий (Лебединская, 1998, с.48)	Б) Похилий (Лебединская, 1998, с.48)
Лобні бугри	Помірно виражені	Слабкі	Помірно виражені	Помірно виражені	Помірно виражені
Надбрівні дуги	Не доходять до середини верхньо-орбітальних країв	Заходять за середину верхньо-орбітального краю	Заходять за середину верхньо-орбітального краю	Не доходять до середини верхньо-орбітальних країв	Не доходять до середини верхньо-орбітальних країв
Розвиток надперенісся, за б-бальною шкалою Мартіна	II	VI	V	VI	III
Ступінь виступу надбрівних дуг	Слабка (Лебединская, 1998, с.44)	Середня (Лебединская, 1998, с.50)	Середня (Лебединская, 1998, с.50)	Сильна (Лебединская, 1998, с.50)	Слабка (Лебединская, 1998, с.44)
Форма черепа зверху (за Серджем)	Б) - овоїдна	Д) - сфероїдна, Б) - овоїдна	Б) - овоїдна	Б) - овоїдна	Б) - овоїдна
45. Виличний діаметр (zy-zy)	150,0	136,7	137,0	134,2	131,2
Глибина іклової ямки	Зліва - 2,7; справа - 3,3.	5,72	4,93	5,91	6,13
40. Довжина основи обличчя (ba-pr)	100.0	101.7	101.7	108,4	100.5
48. Верхня висота обличчя	81,5	71,7	70,6	71,7	72,0
47. Загальна висота обличчя (n-gn)	130,7	118,7	116,7	116,0	118,8
43. Верхня ширина обличчя	108.4	110.3	109.7	106.2	107,4
46. Середня ширина обличчя	108,4	95,1	96,2	95,2	95,7
55. Висота носа (n-ns)	58,8	51,5	51,3	51,6	51,7
54. Ширина носа	25.6	24.9	24.9	25.1	24,1
Форма спинки носових кісток у профіль, за Мартіном-Ховоркою (Лебединская, 1998, с. 64)	А) рівномірно угнута	Б) пряма або В) вигнута	Б) пряма	Б) пряма або В) вигнута	Б) пряма
Форма носової вирізки черепа	III	IV	I	-	-
Передньо-носова вість (за Брокком, 1-5)	3	5	3	5	3

51. Ширина орбіти від mf.	45,8 (прав.) 44,7 (лів.)	43,6 (лів.)	42,9 (лів.)	42,6 (лів.)	43,2 (лів.)
Ширина орбіти від d	44,1 (прав.) 42,6 (лів.)	41,0 (лів.)	41,1 (лів.)	32,8 (лів.)	41,1 (лів.)
Біорбитальна ширина	103,1	-	-	-	-
52. Висота орбіти	37,6 (прав.) 37,2 (лів.)	32,4 (лів.)	31,8 (лів.)	32,8 (лів.)	33,8 (лів.)
Форма орбіт, за М.М.Герасимовим	Б) Округла	А) Кутopodobна	-	А) Кутopodobна	-
Форма надочного краю і відповідна їм форма складки верхнього віка	А) надочний край округлий	В) надочний край рівний, трохи округлий, або прямиий	-	В) надочний край рівний, трохи округлий, або прямиий	-
Профілювання орбіт, за М.М.Герасимовим	Вертикальне	Похиłe	Похиłe	Похиłe	Похиłe
60. Довжина альвіолярної дуги	58,7	56,4	56,2	54,6	54,3
61. Ширина альвіолярної дуги	70,3	63,4	63,3	61,0	61,2
62. Довжина неба (до стафіліона)	45,6	46,8	46,9	46,3	44,9
63. Ширина неба	43,0	38,3	39,3	37,0	36,3
66(1). Довжина нижньої щелепи від виростків	113,8	106,8	105,2	105,7	104,3
79. Кут гiлки нижньої щелепи	124°	116,3°	116,0°	119,9°	118,6°
68. Проекційна довжина від кутів	83,2	82,7	80,2	78,1	79,4
70. Висота гiлки	64,5	63,8	64,0	60,2	59,7
71а. Найменша ширина гiлки	41,2	36,5	36,4	34,5	34,9
65. Виросткова ширина	131,9	122,4	123,5	120,4	118,1
66. Кутова ширина (бігоніальна ширина)	112,8	103,4	101,9	102,2	99,4
67. Передня ширина	52,0	48,3	48,2	46,7	46,4
69. Висота сімфіза	35,8	34,0	34,0	32,8	34,5
69(1). Висота тіла	33,0	33,1	33,1	31,5	33,0
69(3). Товщина тіла	15,5	12,8	12,6	12,3	12,3
Характер прикусу	Псалідонтія - ножицеподібний	Псалідонтія - ножицеподібний	Псалідонтія - ножицеподібний	Псалідонтія - ножицеподібний	Псалідонтія - ножицеподібний

Вказівники:

Назви	75.13 – мезокранія	72.5 – доліхокранія	76.7 – мезокранія	73.0 – доліхокранія	70.3 – доліхокранія
Черепний					
Висотно-повздожний	68,78 – хамекранія (низький череп)	73,6 – ортокранія (середньовисокий)	75,2 – гіпсікранія (високий)	74,0 – ортокранія (середньовисокий)	72,1 – ортокранія (середньовисокий)
Висотно-поперечний	91,54 – тапейнокранія (низький у фронтальній площині череп), з тенденцією до метріокранія (середньовисокий, за відношенням до ширини, череп)	101,1 – акрокранія (високий у фронтальній площині череп), з тенденцією до метріокранії	96,7 – метріокранія (середній за висотою у фронтальній площині череп), з тенденцією до акрокранії	102,4 – акрокранія (високий у фронтальній площині череп)	100,1 – акрокранія (високий у фронтальній площині череп)
Лобно-поперечний	66,28 – мезозем	71,3 – мегазем	69,5 – мезозем	72,1 – мегазем	72,5 – мегазем
Лобний широтний	79,74	-	81,7	84,58	84,37
Вказівники лицевого скелету:					
1) верхньолицевий	1) 54,3 – мезен, з тенденцією до лептена.	1) 54,7 – мезен, з тенденцією до лептена	1) 51,8 – мезен	1) 53,1 – мезен	1) 55,2 – лептен
2) загальнолицевой	2) 87,1 – мезопрозопія, з тенденцією до лептопрозопії (середньошироке обличчя, з тенденцією до вузького)	2) 88,1 – мезопрозопія, з тенденцією до лептопрозопії (середньо широке обличчя, з тенденцією до вузького)	2) 85,4 – мезопрозопія	2) 86,4 – мезопрозопія	2) 91,4 – лептопрозопія
Краніофасціальні вказівники:					
1) вертикальний (висотний)	1) 62,7	51,2	51,1	50,7	53,3
2) поперечний краніофасціальний	2) 105,6	97,9	96,3	97,7	96,3

Орбітний	Справа -82,1 Зліва - 83,2 Мезоконхія, з тенденцією до гіпсіконхії (середньовисокі орбіти, з тенденцією до високоорбітності)	74,3 — хаме-конхія	74,1 — хаме-конхія	78,1 — мезо-конхія	78,2 — мезо-конхія
Носовий	41,6 — <u>(лепто-рінний) вузьконосий</u>	48,1 — середньоносі (мезорінія)	49,4 — середньоносі (мезорінія)	48,8 — середньоносі (мезорінія)	46,0 — <u>(лепто-рінний) вузьконосий (з тенденцією до мезорінії)</u>
Небний	94,3 — широке небо	82,7 — середнє небо	85,0 — широке небо	81,1 — середнє небо	81,4 — середнє небо
Ємкість черепа (за Пірсоном):	1452,65 см ³	1501,7 см ³ (Круц, 1984, с.12)	1506,9 см ³ (Круц, 1984, с.12)	1488,0 см ³ (Круц, 1984, с.12)	1499,4 см ³ (Круц, 1984, с.12)

обличчя: 100,0 і 101,7; 100,5; ширини орбіт: 44,7 і 43,6; 43,2) і багато інших.

Відмінності спостерігаються, перш за все, у вертикальних діаметрах — висоті черепа. Всі контрольні групи мають більш високі черепа. У верхній та загальній висоті обличчя, висоті орбіти і носа піддослідний череп має помітно більші величини висотних діаметрів обличчя.

При зіставленні черепних вказівників, що показують пропорції черепа, спостерігається подібність вказівників, котрі надають уявлення про загальні обриси голови (долікокефалія, або тенденція до неї, як у черепа з околиць Волошиного), овал обличчя — середньоширокий, з тенденцією до вузького. Разом з тим, відчутна різниця при зіставленні пропорцій лицеві і мозкової частин черепа. У піддослідного черепа лицева частина домінує над мозковою, на що вказують значніші величини як вертикального краніофасіального вказівника, так і поперечного (62,7 і 105,6), порівняно із відповідними величинами у черепів контрольних груп. Орбіти у черепів людей доби бронзи, хоча і такі ж широкі, як у кочівника з поховання 4 кургану № 11, але більш низькі. В деяких випадках (у ямників і катакомбників) вони взагалі низькі. Носи людей доби бронзового віку переважно середньоширокі, не такі видовжені.

Підводячи підсумок аналізу, можна зауважити, що практично всі відмінності в особливості будови піддослідного черепа із черепами чоловіків ямної, катакомбної та

зрубної культур, пов'язані з саме тими ж ознаками, котрі є дуже близькими до монголоїдних черепів чи черепів метисного монголоїдно-європеїдного тюркського населення Степової України. Це, очевидно, пов'язане з процесами метисації більш давнього європеїдного населення східноєвропейських степів представниками великої монголоїдної раси, або ж з появою монголоїдно-європеїдних метисів вже на початку II тис. н.е.

Загальні висновки етнічного ідентифікаційного аналізу.

Отже, похований з могили 4 кургану № 11 групи I поблизу Волошиного, — чоловік, віком 44-50 років. За расовою ідентифікацією, належав до групи метисного монголоїдно-європеїдного кочового населення Східноєвропейських степів. Не виключено, що європеїдність у морфології будови його обличчя є більш давньою, ніж монголоїдність, і пов'язана, за походженням, від стародавнього європеїдного населення степової зони України доби бронзового віку. У зв'язку із пізнішою метисацією з носіями антропологічних рис великої монголоїдної раси, або ж зі вже метисними монголоїдно-європеїдними кочівниками, що проникали до ареалу Північнопричорноморських степів зі сходу, вплив монголоїдності виявився у зниженні висоти черепа, видовженості верхньої висоти обличчя, підвищення висоти орбіт, їх заокругленості, сплюсненні іклової ямки. Разом із цим, кочівник з поховання в околицях Воло-

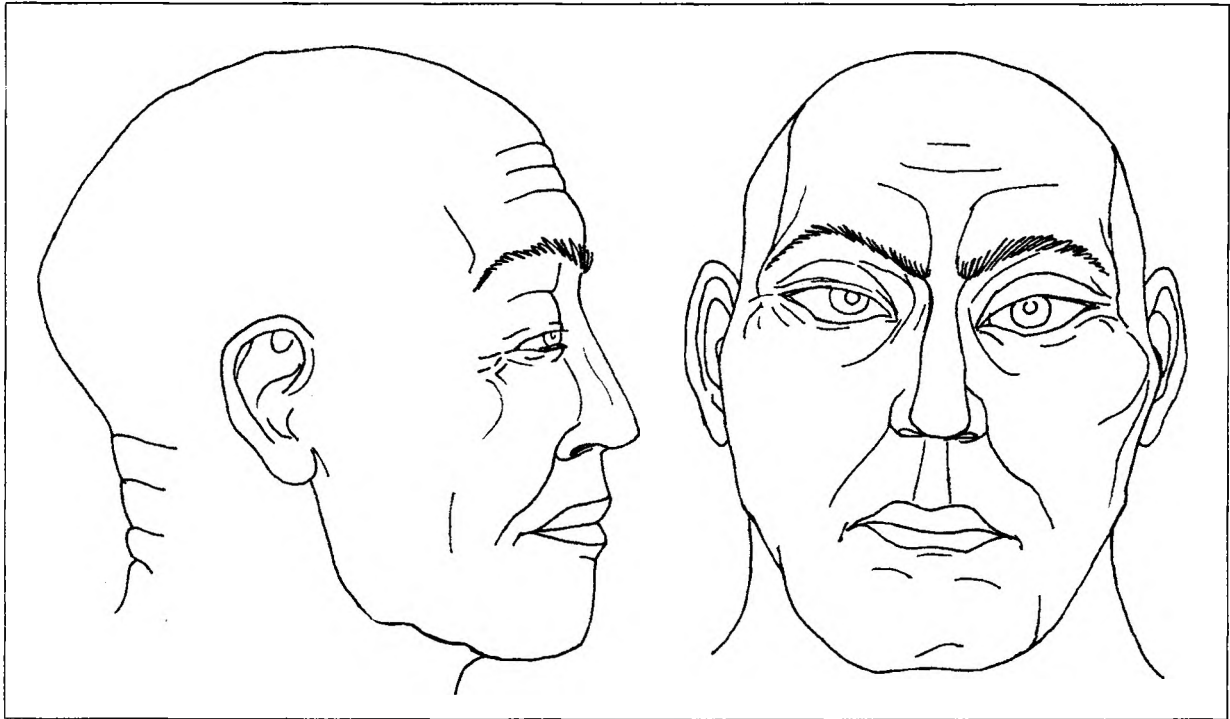

Рис. 86. Графічна реконструкція за черепом зовнішнього вигляду чоловіка з поховання 4 кургану № 11. Правий профіль та анфас.
© Горбенко С.О., 2003.

шиного зберіг масивність кістяка і черепа, притаманну стародавнім мешканцям Степового Придніпров'я і відсутню у представників північноазійського або центральноазійського типів великої монголоїдної раси.

За територіально-етнічною ідентифікацією, похований у кургані № 11 має найбільше спільних рис в будові обличчя із

представниками алано-хозарських племен, що мешкали на цій же території у попередні часи.

За наслідками дослідження автором здійснена графічна реконструкція зовнішнього вигляду кочівника з поховання 4 кургану № 11 поблизу с. Волошине, яка і подається нижче (рис. 86).

Література та джерела

Алексеев В.П., Дебец Г.Ф. Краниометрия. Методика антропологических исследований. — Москва: Наука, 1964. — С.49-84, 118-121.

Герасимов М.М. Восстановление лица по черепу (современный и ископаемый человек) // Тр. Ин-та этнографии АН СССР. — Нов. серия, т. XXVIII. — Москва, 1955. — 585 с.

Горбенко С.О. Реконструкція за черепом зовнішнього вигляду золотоординця XIII ст. з поховання поблизу с. Шушвалівка Глобинського району Полтавської області // ПАЗ. — Полтава: вид. ЦОДПА, 1994. — Ч.2. — С.84-85.

Дебец Г.Ф. Палеоантропология СССР. Украина и Дон // Тр. Ин-та этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. — Т.VII. — Приложение 37.

Дебец Г.Ф. Салтовский и Зливкинский могильники / Украина и Дон. Палеоантропология СССР // Тр. Ин-та этнографии им. Н.Н.Миклухо-Маклая. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. — Т.IV. — С.251-258.

Дебец Г.Ф. Тюрские кочевники / Украина и Дон. Палеоантропология СССР // Тр. Ин-та этнографии им.Н.Н.Миклухо-Маклая. — Моск-

ва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1948. — Т.IV. — С.261-265.

Кондукторова Т.С. Антропология древнего населения Украины (I тыс. до н.э. - середина I тыс. н.э.). — Москва: Изд-во МГУ, 1972. — 156 с.

Кондукторова Т.С. Неолит и начальная пора эпохи меди и бронзы // Антропология населения Украины мезолита, неолита и эпохи бронзы. — Москва: Наука, 1973. — С.84.

Кондукторова Т.С. Физический тип людей Нижнего Приднепровья на рубеже нашей эры. — Москва: Наука, 1979. — 127 с.

Круц С.И. Палеоантропологические исследования Степного Приднепровья. — Киев: Наук. думка, 1984. — 206 с.

Лебединская Г.В. Реконструкция лица по черепу: Методическое руководство. — Москва: Старый сад, 1998. — 124 с.

Пашкова В.И. Очерки судебно-медицинской остеологии: Определение пола, возраста и роста по костям скелета человека. — Москва: Медгиз, 1963. — С.25.

Плетнева С.А. Печенег и гузы на Нижнем Дону (по материалам кочевнического могильника у Саркела-Белой Вежи). — Москва: изд.

ИА АН СССР, 1990. — 102 с.

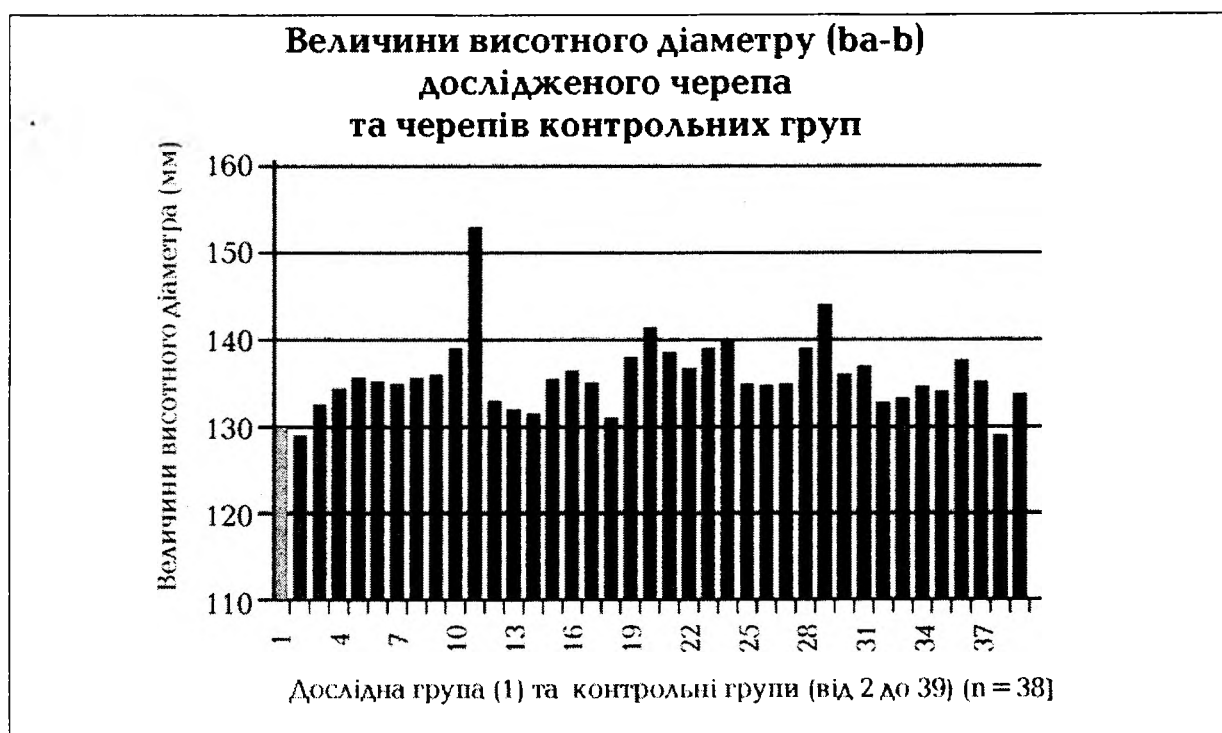
Рохлин Д.Г. Болезни древних людей. — Москва-Ленинград: Наука, 1965. — 303 с.

Супруненко О.Б., Кулатова І.М., за участю Маєвської С.В., Мироненка К.М., Артем'єва А.В. Звіт про археологічні дослідження на території землевідводу Єристівського родовища залізистих кварцитів ВАТ "Полтавський Гірничозбагачувальний комбінат" поблизу с.Волошине Дмитрівської сільської ради Комсомольської міськради та с.Ємці Пришибської сільської ради Кременчуцького району Полтавської області у 2003-2004 рр. // НА ІА НАНУ; НА ЦОДПА. — Ф.е. — Спр.403. — Частина друга. — 258 арк.

Чебоксаров Н.Н. Направление расовой дифференциации в Восточной Азии // Тр. Ин-та этнографии им.Н.Н.Миклухо-Маклая. — Москва-Ленинград: Изд-во АН СССР, 1947. — Т.II. — С.70.

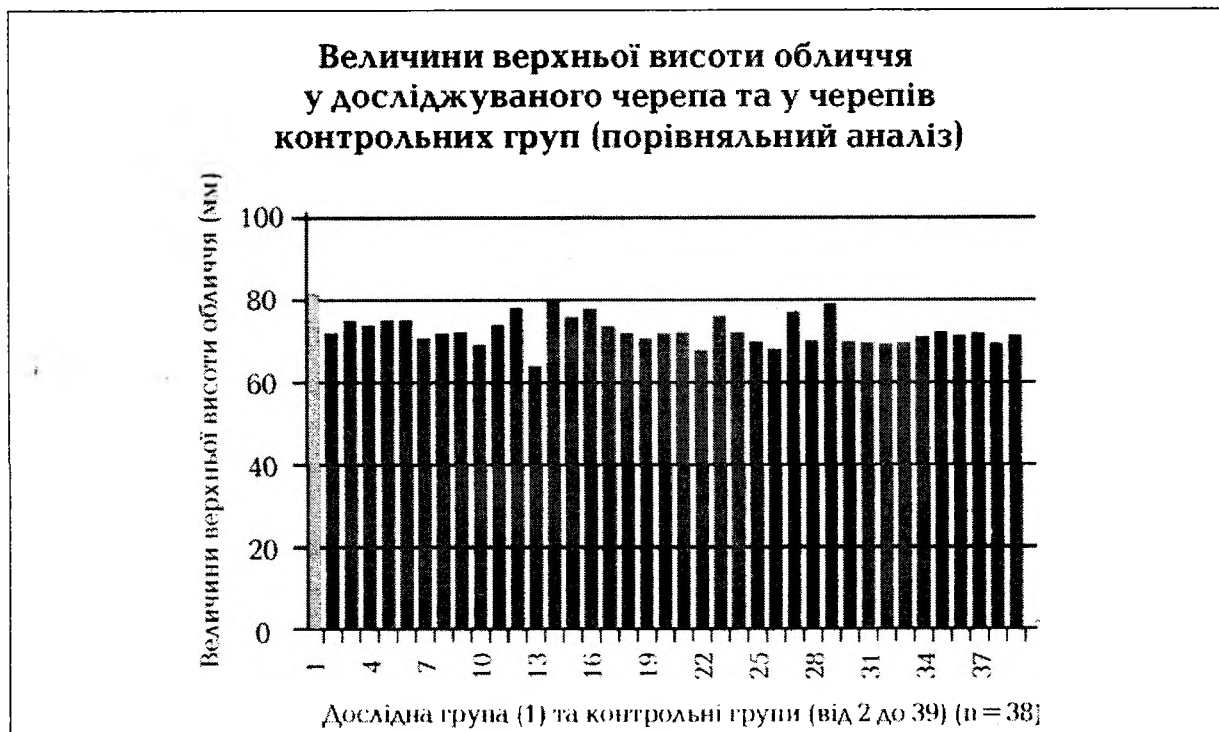
Novotny V., Iscan M. Y., Loth S.R. Morphologic and Osteometric Assesment of Age, Sex and Race from the skull. Forensic Analysis of the skull. Craniofacial Analysis, Reconstruction and Identification. — Wiley-Liss, New-York, 1993. — P.71-88.

Діаграма 1.

**Найвиразніші особливості в будові обличчя і черепа у кочівника XIV ст.
з поховання 4 кургану № 11 поблизу Волошиного, у порівнянні з відповідними
параметрами проаналізованих контрольних груп.**

Діаграма 2.

Діаграма 3.

Діаграма 4.

Діаграма 5.

Резюме

В результате исследований четырёх небольших курганов в 2003-2004 гг. в составе группы I у с. Волошино Дмитровского сельского совета г. Комсомольск Полтавской области, произведенных Охранной археологической экспедицией Центра охраны и исследований памятников археологии управления культуры Полтавской облгосадминистрации, в Левобережной приднепровской террасовой лесостепи, неподалёку от устья Псла, выявлено несколько погребений кочевнического некрополя золотоордынской эпохи. Он размещался в насыпях курганов эпохи энеолита-бронзы, расположенных на водораздельном песчаном останце рр. Псёл и Сухой Кобелячек. Последующие раскопки подтвердили существование на возвышении "распорошенного" могильника конца XIII — первой половины XIV вв., погребения которого были разбросаны в соседних насыпях небольших курганов. Осуществление погребений такого некрополя сопровождалось незначительным подсыпанием древних курганов, разведением на их вершинах или вблизи кострищ, произведением жертвенных действий, помещением в неглубокие ямы рядом остатков частей туш и шкур лошадей, крупного рогатого скота. Большинство погребений этого некрополя осуществлено с западной или северо-западной ориентацией, в прямоугольных ямах, с использованием дощатых гробовищ или без них, иногда с возведением дополнительного перекрытия.

Такие дощатые перекрытия, уложенные вдоль или поперёк ямы на плахи со столбиками, или же на уступ в яме, форма и ориентация могил вполне характерны для распространённых в степных районах Поднепровья, Днепро-Донского междуречья и Причерноморских степях древностей кочевников времени сущест-

вования Зотоордынского государства. Несколько погребений имели деревянные гробовища, с характерным расширением кверху и простой дощатой крышкой, какие известны в алано-ясской погребальной традиции, использовались населением пограничья Русских княжеств и бассейна Северского Донца, бродниками Среднего и Нижнего Поднепровья. На этнические связи отдельных погребённых Волошинского некрополя с потомками салтово-маяцкого населения бассейна Северского Донца указывают и данные краниометрического и одонто-патологического изучения антропологических материалов, по крайней мере, двух погребений.

Наличие в насыпях практически всех курганов группы I погребений степняков свидетельствует о расположении у Стовбуватой Могилы некрополя группы кочевников, стойбища которых, видимо, находились в низовьях Псла и на побережье Днепра, неподалёку от переправ и торгового пути вдоль левого берега реки, между устьями Псла и Ворсклы.

Заслуживает внимания весомый источниковедческий эффект раскопок волошинских погребений кочевников, полученный при уникальных условиях естественной консервации материалов из археологической органики в супесчаном засоленном грунте и при тщательном проведении археологических исследований. Так, удалось получить представление об особенностях сооружения деревянных конструкций, изготовлении и декорировании гробовищ, использовании в этих целях войлока, дорогих импортных тканей, наличии текстильных саванов в погребениях, использовании тканых материалов для покрытия гробов и перекрытий.

Получены некоторые представления о деталях мужского костюма, в особенности,

о распространении каракулевых и войлочных мужских шапок с кожаной основой и гигиенической подкладкой (шёлк). Ближе всего таким головным уборам отвечают шапки типа “кушме”, известные по позднесредневековым древностям Молдовы. В двух погребениях соседних курганов №№ 10 и 11 выявлены остатки верхней кожаной одежды (куртка-?), штанов, также изготовленных из кожи, верхних рубашек — из шерсти, окрашенной в красный цвет. В трёх случаях отмечены остатки обуви, видимо, типа мягких сапог, изготовленных из кожи и замши.

Значительно больше сведений собрано об использовании текстильных материалов разных типов — льна, конопляного, грубого полотна, шерсти, хлопка, шёлка, парчи — в обряде и декорировании предметов из состава погребального инвентаря. Довольно интересным является факт обёртывания железных изделий — деталей вооружения и узды — кусочками хлопковой ткани в погребении 1 кургана № 10, видимо, с целью предупреждения коррозии металла при дальней перевозке умершего к месту погребения. В ином случае, такие действия стоит расценивать как элемент обряда, повторение которого на могильнике ещё не наблюдалось. Лабораторное открытие среди находок указанного погребения остатков и следов хлопка является одним из первых задокументированных фактов поступлений этого типа тканей в Среднее Поднепровье в начале XIV ст.

Большинство предметов вооружения, быта и деталей поясного набора имели кожаные чехлы, текстильные подкладки к ним, обтягивались шёлком и парчой. Это зафиксировано на поясном крючке для подвешивания колчана из погребения 1 кургана № 10, на остатках берестяных колчанов золотоордынских погребений курганов №№ 10 и 11. Характерные для золотоордынских кочевников берестяные, конической формы, вместилища для стрел, старательно украшались и, вероятно, чаще всего обтягивались дорогой тканью — парчой, иными типами металлизированного текстиля или шёлком. Видимо, они имели аппликации из кожи и ткани, металлические нашивки-застёжки и пластинчатые железные оковки, в комбинации с кожаным верхом и низом колчана. Украшались и ножны ножей, на которых обнаружены следы окраски.

Получены данные о кожаных ремнях небольшой ширины, около 3-4 см, способах крепления железных пряжек, наличии текстильных подкладок в основе пояса. Выявлены и следы

кожаных поясных сумочек простейших форм, в виде мешочка.

Микроскопическими и химическими исследованиями обнаружены остатки первичного окрашивания кожи и вторичного её подкрашивания, как следствие разных технологических операций. Зафиксирована такая цветовая гамма окрашивания изделий из кожи и отдельных кожаных деталей: чёрный, коричневый нескольких оттенков, красный. Отмечены следы красителей текстиля — пурпурный и красный.

Наиболее интересной деталью инвентаря в исследованных кочевнических погребениях являются наборы предметов для разведения огня. В двух случаях они выявлены под костями рук, у локтя. Находились такие наборы в деревянно-берестяных коробочках круглой или овальной формы. Вполне возможно, такие вместилища для огнив каким-то образом крепились к верхней одежде — находились в накладных карманах или подвязывались в специальных мешочках, для облегчения их многократного использования. С внешней и внутренней стороны коробочки обтягивались дорогой тканью. Внутри помещались запасы горючих материалов для разведения огня. Кресала и кремни, вспомогательные приспособления для разведения огня, в том числе железные коробочки прямоугольной формы для помещения трута и углей, а также трубочки для их раздува, находились в кожаных мешочках-кисетах из хорошо обработанной кожи, в одном случае — окрашенной в ярко-красный цвет. Интересно, что спинки кресал из содержания таких кисетов обёрнуты грубой тканью, а в состав трута входили волокна конопля. Подобные наборы, по состоянию сохранности, являются редчайшими для золотоордынских древностей Восточной Европы.

Ещё одной характерной чертой позднесредневекового погребального обряда кочевников, вместе с наличием мужских украшений — серег, в виде “знака вопроса”, является присутствие в составе инвентаря железных сегментоподобных чаш, с железной дужкой-ручкой, типа В IV, по Г.А.Фёдорову-Давыдову. Чаши, исполняя функции сосуда для согрева и питья небольших порций напитков, всё же, скорее всего, были моделями котлов, которые из-за их ценности родственники довольно редко оставляли в погребениях простых кочевников.

В результате одонтологических исследований зубо-челюстно-лицевой системы кочевника из погребения 1 кургана № 10 у с. Волошино

выявлен дефект прямоугольной формы в зубных рядах мужчины, шириной 2 см, который мог возникнуть от зажимания между зубами деталей одежды или упряжи коня, начиная с 12-летнего возраста. По мнению антрополога А.В.Артемяева, часть травмирующего агента, пребывающая в полости рта и прилегающая при сжатии зубов к верхней челюсти — была более-менее мягкой, — возможно, кожаной; нижняя — являлась более твёрдой, видимо, металлической. Привычка зажимать зубами такой предмет у мужчины сохранялась практически до смерти.

Вполне возможно, что таким предметом был варган (украинское название — дрымба) — народный язычково-щипковый музыкальный инструмент дугообразной формы. Такой инструмент обычно изготовлялся из железной или медной проволоки, дополнялся пластинчатым язычком-вибратором и имел суженные тонкие концы. Известно, что исполнитель пользовался этим инструментом, держась левой рукой за "подковку", а удлинённые завершения — прижимал к зубам, приводя в действие пластинку язычка одним из пальцев. Рот в таком случае исполнял роль резонатора. Его положение изменяло частоту колебаний язычка, производя характерное "деренчание".

Обнаруженный дефект в зубах кочевника вполне мог быть следствием длительного использования такого музыкального инструмента во время пребывания в седле. Кстати, появление варгана восходит к XII в., а его распространение на территории Украины, Белоруссии и Молдовы отмечено в эпоху позднего средневековья.

Исследованные в курганах №№ 3, 10 и 11 погребения мужчин-кочевников осуществлены с одинаковой западной, с сезонными отклонениями, ориентацией. Они сопровождалась характерным инвентарём, который свидетельствует о принадлежности погребённых к числу свободных кочевников, а в двух последних случаях — к прослойке, видимо, сравнительно зажиточных воинов из состава отряда лёгкой конницы. На это указывает присутствие среди инвентаря погребений предметов вооружения, украшенных дорогими тканями колчанов, комплектов узды, а в одном случае — сопутствующие захоронения двух лошадей. Относительно погребённого из комплекса 2 в кургане № 3, то его социально-имущественный статус может отвечать уровню свободного кочевника, который уже не был в состоянии принимать участие в набегах и военных стычках.

Погребения представителей более высокого социального ранга, принадлежащих к кругу феодальной верхушки кочевья, также выявлены в курганах у с.Волошино, и будут со временем опубликованы в отдельной работе.

Исследованные комплексы, на основе сопоставления периодов бытования тех или иных типов предметов в составе сопутствующего инвентаря, прежде всего, образцов вооружения и деталей узды, в значительно меньшей мере — украшений и текстильных материалов, могут быть отнесены к хронологическому отрезку времени между концом XIII и началом второй четверти — серединой XIV вв. Такая хронология является всё же "рабочей", требуя, после публикации всех кочевнических комплексов, построения в будущем более детальной внутренней хронологии некрополя. Но всё же, современные представления о времени появления впускных погребений в Волошинских курганах вполне согласуются с данными о распространении золотоордынских древностей в Среднем Поднепровье, совпадают со временем завершения процесса складывания из выходцев отдельных этнических образований нового объединения кочевников, которое пришло в первой половине XIV в. к улусной системе Золотой Орды, обозначенным практически отсутствием в обряде и материальной культуре исследованных погребений черт, свойственных исламской погребальной традиции. Все это в целом характерно для кочевнической степи XIV в., которой лишь поверхностно коснулось мусульманство.

Открытие некрополя кочевнического стойбища, возможно, даже долговременного кладбища группы кочевников, объединённого вокруг небольшого отряда — военного подразделения феодала или представителя улусной служилой администрации, привязанного к нижнему течению Псла несением налоговой или таможенной службы, явилось важным результатом охранных археологических исследований окрестностей Комсомольска. Фактически, эти раскопки проложили путь современным представлениям о существовании значительного пласта древностей времени Золотой Орды в пределах исторической Полтавщины, представленных не только более или менее значительными погребальными, но и отдельными поселенческими памятниками, ранее известными только по отдельным случайным комплексам.

Наряду с золотоордынскими, в каждом из исследованных курганов выявлены 1-5 погреб-

бальных комплексов эпохи энеолита-бронзы. Следы нескольких из них сохранились под первичными насыпями курганов №№ 10-11, в том числе в виде остатков древнейших насыпей из болотного ила, подобных уже изученным неподалёку — в кургане № 5 группы III у с. Волошино. В северо-восточной поле кургана № 19 обнаружены остатки небольшой вымостки из кусков дёрна и гранитных камней — следов кургана или места осуществления жертвенных действий, видимо, увенчанного небольшой гранитной архаической стелой подпрямоугольных очертаний. Жаль, что этот комплекс был разрушен при сооружении насыпи позднейшего времени.

Ямные погребальные комплексы курганов №№ 11 и 19, принадлежавшие детям, также не отличались выразительностью и удовлетворительным состоянием сохранности. Они были безинвентарными и имели ряд параллелей по обряду с исследованными ранее подкурганскими ямными комплексами в нижних течениях Псла и Ворсклы, на левобережной и правобережной Кременчугщине и в окрестностях Градижска, принадлежащих кругу памятников позднего этапа левобережного локального варианта ямной культуры. Аналогичными по выразительности и информативности являлись и три катакомбных погребения в кургане № 11, разрушенные в древности норами землероев. Погребения принадлежат к I-й и V-й обрядовым группам катакомб, по И.Ф.Ковалёвой, донецкой катакомбной культуры и имеют параллели по устройству с рядом подобных объектов в Левобережной Лесостепи.

Уникальным явился единственный в исследованных курганах, к тому же, основной под насыпью № 3, комплекс срубного парного погребения-кремации, которое сопровождалось

двумя лепными сосудами, обломками железного изделия и остатками напутственной пищи. Подобное трупосожжение взрослого человека и ребёнка может принадлежать к числу погребений служителей культа, не находя соответствия, учитывая его стратиграфическое положение и кремацию, в известных на Полтавщине древностях срубного времени.

К числу комплексов финала эпохи бронзы — начала раннего железного века принадлежат 20 ям круглой формы, сооружённых в насыпи и вокруг кургана № 11, а также подобная яма в кургане № 19. Культурно-хронологическая атрибуция этих сооружений, определённых как ямы культового предназначения, основывается на находках отдельных обломков преимущественно столовых лепных сосудов раннечернолесского времени, помещении в ямы отдельных костей жертвенных животных вместе с углями от кострищ, отсутствию в заполнении хозяйственного мусора или остатков припасов и т.п. Обнаруженные фрагменты лепной посуды находят соответствия в ассортименте, орнаментации, способах обработки поверхности и составе теста с керамическим комплексом раннечернолесских плёмен-переселенцев из Приднепровского Правобережья в области Поорелья и Нижней Ворсклы XII-IX вв. до н.э. Подобные древности хорошо известны по исследованиям в Орельско-Самарском междуречье.

Таким образом, раскопки четырёх курганов у с. Волошино в окрестностях Комсомольска позволили не только внести ряд новых моментов в изучение золотоордынских кочевнических памятников в предстепях Днепровского Левобережья, но и установить присутствие в этом микро-регионе выразительных древностей срубного времени эпохи позднего бронзового и раннечернолесских — начала раннего железного веков.

Наукове видання

Супруненко Олександр Борисович

за участю

Маєвської Світлани Василівни

Додатки

Артем'єв Андрій Владиславович

Горбенко Сергій Олександрович

Кургани

з похованнями золотоординського часу

поблизу Волошиного у пониззі Псла

Серія „Старожитності околиць Комсомольська”

Частина III

Українська мова, резюме — російська мова.

Оригінал-макет виготовлений Видавничим центром „Археологія”
Центру охорони та досліджень пам'яток археології управління культури Полтавської облдержадміністрації.
36011, м.Полтава-11, вул.Комсомольська, 37, тел./факс (053-22) 2-26-12

Відповідальна за випуск — **Максименко Г.М.**

Відповідальний редактор — **Кулатова І.М.**

Технічний редактор — **Тітков О.В.**

Художник — **Менчияська Т.В.**

Коректор — **Супруненко О.Б.**

Комп'ютерний набір — **авторський.**

Комп'ютерна верстка — **Удовиченко О.І.**

Здано в набір 12.02.2005. Підписано до друку 10.12.2005. Формат 60x84/8.

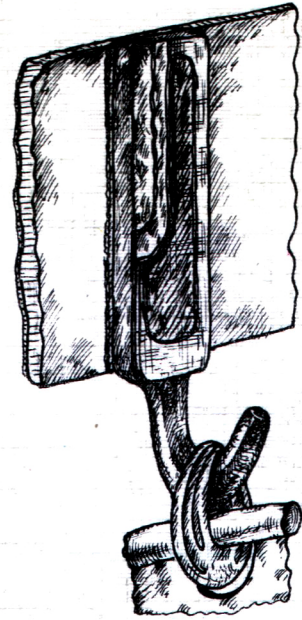
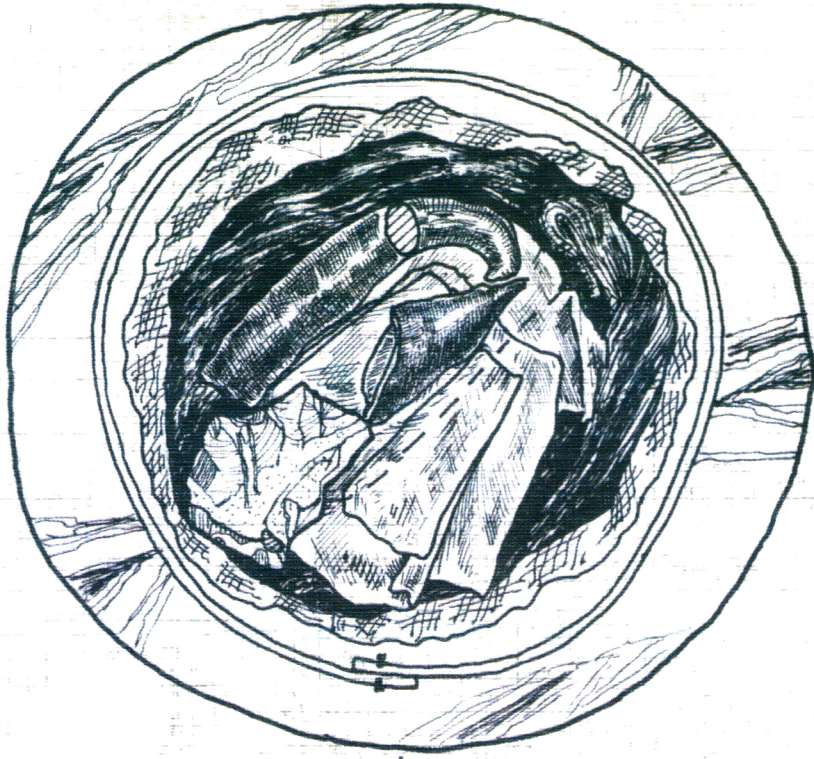
Папір офсетний. Гарнітура Ньютон, Прагматіка, Опіум. Друк офсетний.

Ум.-друк. арк. 20, 1. Ум.-фарб. відб. 21, 1. Обл.-вид. арк. 20, 5.

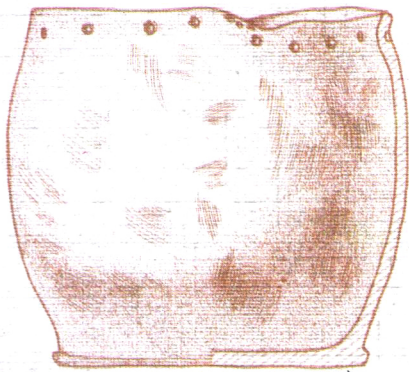
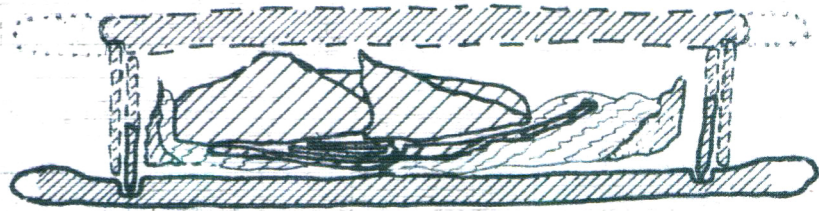
Тираж 310 прим. Вид. № 108. Зам. № 1/2006.

Віддруковано: ПП Друкарня „Гротеск”,
36010, м.Полтава-10, тел./факс (053-2) 66-16-85

ISBN 966-531-144-1

THE ANTIQUITIES OF THE KOMSOMOLSK ENVIRONS

